

અનુક્રમ

	૪૫૬
૧ કાવ્ય	૧
૨ નવસિક્કા	૧૬
૩ નાદક	૪૨
૪ નવસકથા	૪૫
૫ વિવેચન	૯૧
૬ નિબંધ	૧૧૯
૭ ચરિત્ર-આત્મકથા	૧૪૪
૮ અધ્યાત્મ-નૃવચન	૧૫૯
૯ પ્રકીર્ણ	૧૬૩
૧૦ નવી આવૃત્તિઓ	૧૭૪
૧૧ સમીક્ષિત પુસ્તકોની યાદી	૧૭૬
૧૨ આ રંગભૂમિ ? આ રંગભૂમિ !! (સુવર્ણચંદ્રક પ્રદાન વ્યાખ્યાન)	૧૮૯

૧૯૬૯ના અંત્યસ્થ વાહ્મયની સમીક્ષા

વિભાગ ૧ : કાવ્ય, નવલિકા, નાટક

સમીક્ષક : ડૉ. મધુસૂદન પારેખ

૧૯૬૯ની સાલનાં પુસ્તકો (કાવ્ય, નાટક અને નવલિકા વિભાગ)ની સમીક્ષા કરી પછી ૧૯૬૯ માટે એ પ્રવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છા ન હતી. પરંતુ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રીઓનાં પ્રેમાળ આગ્રહને વશ થવું પડ્યું. એમણે મારા પર વિશ્વાસ મૂકીને મને આ સમીક્ષાકાર્ય સોંપ્યું તે માટે હું તેમનો આભાર તાતુ છું.

આ સમીક્ષા ગત વર્ષની જેમ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઈ છે. મારે ભાગે કાવ્ય, નાટક અને નવલિકાની સમીક્ષા કરવાની આવી છે.

સમીક્ષા માટે પુસ્તકો બહુ થોડાં મળે છે. એ બાબત હવે પ્રકાશકોનો વાંક નહીં શકાય તેવું રહ્યું નથી. સમીક્ષા દસ દસ વર્ષ સુધી પ્રગટ થઈ શકતી ન હોય તો પ્રકાશકોને પુસ્તકો સમીક્ષાથે મોકલવામાં શો રસ હોય? ગુજરાત સાહિત્ય સભા પણ આમાં નિ સહાયતાનો અનુભવ પ્રગટ કરે છે. વિશ્વાસપૂર્વક ઈ પીઠ સન્નિષ્ઠ કહેવાય તેવા પ્રાધ્યાપકને (મોટે ભાગે પ્રાધ્યાપક જ હોય છે) સમીક્ષાકાર્ય સોંપ્યા પછી એ સમીક્ષક અનેક વિનંતી, ઉધરાણી છતાં દાદ જ ન દે શુ કરી શકાય? તેનો કાર્ત ઇલાજ સાહિત્યસભાને મળતો નથી.

મારા વિભાગમાં મને સમીક્ષાથે માંડ ૫ દરથી વીસ પુસ્તકો મળ્યાં છે. શક્ય ત્યાં પુસ્તકો મેળવીને અત્રે તેમની સમીક્ષા કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

કવિ બેટાઈ ભાગનીય અમૃતિના મૂલ્યોને જાતનથી ગણવવા છૂટનાર, ગાંધીયુગની ભાવનાનો પુરસ્કાર કરનાર, આધ્યાત્મિક વૃત્તિ ધરાવનાર પીઠ નવિ છે સમૃત ગિગનો તેમનો પમપાત પ્રાગભના કાચોથી જ પ્રગટ થઈ ગય છે એમનું ચિત્ત ધર્મ અને તત્ત્વચિંતનના ગંગે રચાયેલું છે એમની કૃતિઓમાં ઔદ્યોગ વાગ કુવપદ બોઈ બેઠેના અને ભાવિ માટે બારોડિયા ભગતા મૂળતા શ્રેયાર્થીના ચિત્તનું ચિત્ર મળે છે

૧૯૫૨માં રચાયેલા 'વિગેષાન્તરિ'માં વ્યાપક નિગણા તેમના ચિત્તને ઘેરી વળેલી ૧૯૪૦થી ૧૯૪૫ સુધી વિષમા ચાનેની મહાગ્રહીનાએ એમના અંતરમાં ઘેરી નિનાશ પેદા કરેલી અને એથી જ 'જીવનના મોતનો જય'ના કાવ્યો એમાં ખામ ધ્યાન ખેંચે છે તેમ છતાં એમનું સાધકમન મનન પ્રાર્થના કયો જ રહે છે

કાવ્યોમાં કવિવંતી ચમકતો સુખદ સ્પર્શ અનુભવાય છે ખરો, પણ એવાં કાવ્યોની સંખ્યા આ સંગ્રહમાં અલ્પ છે.

‘ઉપાસંભ અને ઉત્તર’માં પ્રકૃતિદર્શને કોળી લક્ષતા કવિના ચિત્તનું ચિત્ર આપણને મળે છે. એમની એતનાનો સ્પર્શ અહીં વસ્તાય છે :

કંકરે કંકરે પેપે પ્રતિધ્વા લક્ત શાંકરી :
પથરે પથરે હું ચે છટા નીરખું પાર્વતી,
પરખું વન હું વૃક્ષે ને બને વૃક્ષ સસતિ,
પૂર્વોન્મેષો નવે ભાવે સાધતા હૃદયદ્રુતિ :
અહીં, તહી, બધે ભાડે મારી કા’ પ્રાણુકૃતિ.

‘ચિ. વ્યજના’ કાવ્યમાં વ્યજનાનું શૈશવ કવિએ ઉચિત પ્રતીકો દ્વારા પ્રગટ કર્યું છે :

સૂકી ડાળે પર્ણ શુ આ નવેલું ?
મોનાગારે છુલ્છુલ્યુ ગાન આ શુ ?
ભ્રમું ક્યાંથી પુષ્પ રંગે વસન્તી
મધે મહેકી કાવ્યની વ્યજના શુ ?

કાવ્યસંગ્રહનું નામ કવિની પૌત્રી ‘વ્યજના’ને લક્ષમાં રાખીને આપવામાં આવ્યું છે. ‘વ્યજના’ વિશેનાં ત્રણેક કાવ્યો ઠીક ઠીક રસપ્રદ બની રહે છે. કવિની ઊછળતી ઊર્મિનો સુખદ સ્પર્શ તેમાં ઘર્ષ શક્યો છે પરંતુ તે જ વિભાગમાં આવતાં ‘પ્રાણાધિક’, ‘ઓ મારી કુલદીપિકા’ વગેરે બોધકતામાં સરી પડી ફરિમ બની જતાં લાગે છે.

સંગ્રહના ત્રીજા ખંડમાં ‘આ શુ અલ્યા ?’ કાવ્યમાં કવિના શૈશવકાળનાં સંસ્મરણોનું છવત ચિત્ર રજૂ થયું છે :

આ કાળને ચગવ્યો હતો ફગવ્યો હતો

.....

આ કાળના કટકા હગ્ગર કર્યા હતા

મોર્ષ-દાંડના મગન ઠક્કા-પ્રહારે,

ને હવા માંડે ઉજાળ્યાંતા ટચુકડી મોર્ષ પેરે.

પરંતુ એ કટકા હવે કવિને સધાર્ષ જતા ભાસે છે :

આજ તે કટકા બધા સધાર્ષ કોર્ષ દંડરૂપ
બની ગયા

કલ્પનાની નવીનતા અને ચૈશ્યનાં મુરેખ ચિત્રોને કારણે આ કાવ્ય શાયક બની ચક્રું છે, પરંતુ તે પછીનું કાવ્ય 'એ નિશાળ એ સવાર' કથાકાવ્યની કક્ષાનું બન્યું છે અને સ્થૂલ પ્રકારની બોધકતામાં સરી પડ્યું છે. 'અમે કાંઈ ચોર નહોતા' કાવ્ય પણ પ્રાસંગિક છે—શિશુવયના પ્રસંગનું ચિત્ર છે, પણ તે નાહક લહેરાયું છે અને કાંઈ અસરકારક વક્તવ્યની છાપ તેમાંથી લીપસતી નથી.

ગીત વિભાગમાં 'મને પેલી તારલી તેડે'નો આરંભ આકર્ષક છે, પણ તે આત્મકથનમાં સરી પડી કૃત્રિમતામાં ખેંચાઈ જાય છે.

'ફૂલ' ગીત કવિની ચિંતકતાનો સારો નમૂનો છે.

ફૂલબૂલ્યા એ બધવા !
મુજને કેખી આમ કાં મહોય ?
ફૂલ તો સોની ભીતર-ભીતર
એકનું એકનું રાય.

કવિ બેટાઈનો સંસ્કૃત ગિરાનો અતિરેક કરવાનો શોખ કેટલીક વાર કાવ્યમાં કિલ્લપના અને કૃત્રિમતા આણે છે. જેમ કે,

કંઠક ટીની નિજ સંચલન સંવાદિત મૃદુ રવે
મુખર મણુવ કરી, રહી બ્યોમબાન હરી
('રણકતી જાણે હવે ')

અથવા .

સતપત એ શુભક ધરા ચૈતન્યધારાએ રસી
નવોત્થાનવન્તી કીધ નવોત્સાહે દીપ્તિમન્ત
નવોદ્યમે ગમખાણુ, નવીન વિક્રમજલે
ઉજ્જવલવન્ત ઉચ્છલન્ત કીધ મિદ્ધ !
(કરો ક્ષમા !)

એવી જ મુશ્કેલી પ્રાસ અંગેની છે. પ્રાસ મેળવવાના મોહમાં કવિ શબ્દનું ઔચિત્ય ચૂકી જતા હોય તેવાં ઉગ્રહરણો આ સંગ્રહમાં નજરે ચડે તેવાં છે.
જેમ કે—

મારું પવાયન તો અયન
ઉન્નયન, ઉફુયન, સનયન, અશયન.

અથવા

હે સર્વસ આરકે ! સર્વમાર્જકે !
બ્રહ્માંડ-ઉજ્જવલાલકે ! પિંડપાવકે !

કવિશ્રી બેટાઈનો આ સંગ્રહ 'વ્યંજના' એકંદરે કવિની અગાઉની ભાવનાની પુનરુક્તિ કરે છે. સંગ્રહમાં કોઈ ખાસ નવીનતાની ચમક કે અસરકારકતા જણાતી નથી. આ સંગ્રહની તુલનાએ 'વિશેષાંજલિ' તથા અન્ય, અગાઉના કાવ્યસંગ્રહ નિઃશંકે ચડિયાતા લેખાય.

શ્રી પ્રેમશંકર ભટ્ટનું સુદીર્ઘ ખંડકાવ્ય 'મહારથી કણુ' મહાભારતના કણુતું 'ભવ્યોન્નત ચારિત્ર્ય' ઉપસાવવાના એક પ્રયાસ લેખે મહત્વનું છે. "આ પાત્ર વિશે જુદી જુદી ભાષાના ધણા કવિઓએ લખ્યું છે" એ કવિના ધ્યાનમાં છે. હિંદીમાં આ વિષયને લગતું કાવ્ય છે. આપણે હાં 'પ્રાચીના'નું 'કણુ-કૃષ્ણ' વિખ્યાત બનેલું જ છે. શ્રી પ્રેમશંકરનું આ કાવ્ય કણુની કોઈ નવી વિશેષતા પ્રગટ કરતું નથી, પરંતુ કણુની પડછે યુધિષ્ઠિરની પ્રતિભાનું પાસુ કાવ્યના અંતભાગમાં જે રીતે પ્રગટ થાય છે તે "કાવ્યની ધન્યતા" બની રહે છે.

કણુ ગુરુ પરશુરામ પાસે શસ્ત્રાધ્યયન કરવા રહ્યો ત્યારથી માંડીને તેના શ્રાદ્ધ સુધીની જીવન-ઘટનાઓનું પાંચ વિભાગમાં નિરૂપણ કણુ છે. કુતી-કણુનો સંવાદ બંને પાત્રોનાં વ્યક્તિત્વને સારો હિત્ત આપી શક્યો છે.

પાંડવજનની કુતી! પધારો, વદના કરુ !
સૂતપુત્ર અને શૂર કણુ કાં આજ સાંભર્યો ?
તમે તો રાજમાતા છો, એકાકી આમ કાં ફરો ?

જેવી કટાક્ષયુક્ત વાણીથી કુંતાનું સ્વાગત કરતો કણુ, કણુના કટાક્ષે વ્યથિત કુંતા અને કણુજન-મસમયના ભૂતકાળનું ચિત્ર અરણ્યપટે આવતાં-

દન્યકા મુગ્ધ, લજ્જાળુ, પુનઃ એ તો રહી બની
એ ચિત્ર સુરેખ બન્યું છે.

ભાઈભાઈ વચ્ચે યુદ્ધમાં કુંતાને ભાગ્યે લાચાર મૂકા સાક્ષી બની રહેવાનું જ આવે છે. એની વેદનાનો તાગ શું કણુ કે શું પાંચ પાંડવો, કોઈ જ કાઢી શકતા નથી. કણુના મૃત્યુથી ઉન્નાદમાં આવીને બીમ, નકુલ તો શસ્ત્રસજ્જ નાથવા મડિ છે, પણ

માતા કુંતા નિબિડ વનની આગમાં વેલી જેવી.

એની વ્યથા કોણ જાણે ?

અને છેલ્લે કણુના શ્રાદ્ધસમયે પણ

દુઃખાતો, ભગ્ન, કપિતા, રયામ-વસ્ત્ર-પરિવૃતા,

અશ્રુને રોધનાં કુંતા, યુધિષ્ઠિર દેને જતાં.

અને શ્રાદ્ધનો આદેશ યુધિષ્ઠિરને આપતાં કહે છે :

‘આરંભો શ્રાદ્ધ સ્વરૂપ

પ્રથમ કર્ણુનું, તારો હતો એ જ્યેષ્ઠ શ્રાતર !’

કુંતાની વ્યથાભરી છતાં સમગ્રી વાણી દ્વારા તેનું સમગ્ર ચિત્ર કવિ મૃષ્ટિ ચમત્કારે ખડું કરી શક્યા છે. કુંતાએ યુધિષ્ઠિરને કર્ણુનું શ્રાદ્ધ સ્વરૂપે આરંભવાનો આદેશ દીધો, પરંતુ એ ધર્મોત્તમા જીવનું આંતરવલોલું ક્યારનું ગતિશીલ બની રહ્યું હતું. કુંતાની વેદના એક જનેતાની છે, તો યુધિષ્ઠિરની એવી જ વેદના જરા ભુલા પ્રકારની છે. એક વેદજ્ઞની ચમત્કારી ઉદાર વીરને પોતે અગ્નિય કયો, તેનું અપમાન કયું, તેનો તેમને વચ્ચરમો છે :

અમે ન કોઈ પીરતા પિછાની,
સદૈવ એની કુંચહીનતાની
હાંથી ઉગતી, વખ ધોર વાલી,
અંકુરને જમ્મ દીધું બનાવી.

યુધિષ્ઠિરનું આ આત્મમંથન આણે છે તે જ ધરીએ કુંતાનો તેમને કર્ણુનું શ્રાદ્ધ આરંભવાનો આદેશ મળે છે. આમ “કર્ણી જ કુશળનાથી યુધિષ્ઠિરના મનની આ ભણુને કવિ કુંતાના મૂળ ઉત્પત્તિ સાથે સંકળી લે છે.....યુધિષ્ઠિરે તો એનું માનસશ્રાદ્ધ કરી જ લીધું હતું. આ જ આ કાવ્યની ધન્યતા છે.” (કોલરગપ મોંઝા)

આમ, કાવ્યમાં કવિના કૌશલના ચમત્કાર વરતાય છે, પરંતુ કવિનો કોઈ નવીન ઉન્મેષ આમાં પ્રગટતો જણાતો નથી. કોઈ વ્યવ, કોઈ નવીન ગદ્ય આમાંથી નુકટ થતું નથી.

કવિ મણિભાઈ દેસાઈ અને કવિ જયદેવ સૂરતીની ‘દાંડીકૂચ’ ને જગતી એ રચનાઓ શ્રી મધુએ સપાદિત કરી છે તે મહદંશે મહાભારતના જીવન-પ્રસંગોનું પદ્યમાં બહાન બની ગયે છે. ગાંધીજીના પદ્યમાં આ કાવ્યો સપાદિત થયાં હાલે, પરંતુ ‘દાંડીકૂચ’ નેવા લગ્ય પ્રમુખને ભેગાંથી એકે કવિ કાવ્યરૂપ આપી શક્યા નથી અને સપાદક પોતે પણ આ બાબતમાં અજાન નથી. શ્રી પૂર્ણિમાબહેન માવજી કે પ્રકાશક તરફ ‘ગાંધીજીની દાંડીકૂચનું આ પદ્યમય બહાન...’ એ સમ્બો લખ્યા છે તે મુચકે ગણાવા ધો.

‘ગાંધીધ્વનિ’માં શ્રી દસિન જૂએ સુખ્યત્વે ગાંધીજીના મહાન ઉગાપ શુભોની પાંડે આપણી ‘વાનજી’ પર પ્રકાશ નાખવાનો હેતુ રાખ્યો છે. ‘ગાંધી-

પ્રતિમા જોઈને' કાવ્ય એમના કટાક્ષકોક્ષિતનો સુભગ નમૂનો છે. 'દિલ્હીડાયરી'માં પણ રાજધાટો ગાંધીજીની સમાધિ પર ઉપચાર કરનારી અને પછી સ્વાર્થભરી સંકુચિત મનોદશા પ્રગટ કરનારી મંડળીનું રોચક બયાન છે. એમાંનું આત્મ-નિરીક્ષણ રસપ્રદ બન્યું છે.

'બા-બાણુ' કાવ્યમાં ગાંધી-કસ્તૂરબાના દામ્પત્યની અંતઃકડી કવિએ માર્મિક રીતે વર્ણવી છે. 'શાંતિનિકેતનમાં' એ કાવ્યમાં ગાંધીજી અને ટાગોરના મેળાપ વખતની હળવી પણ ધન્ય ક્ષણોનું રસિક મર્મીણુ ચિત્ર કવિએ ઝડપ્યું છે. 'સંતસાધના' લહેરાર્થ ગયું છે અને ભાવનાભર્યા સૂત્રોચ્ચારની લીલામાં કવિ અટવાઈ પડ્યા હાથે છે.

સમગ્રપણે આ પુસ્તિકા ગાંધીજીની વારસદાર પ્રજાને 'આત્મનિરીક્ષણ'ની ઉચિત ભૂમિકા પૂરી પાડે છે એ એનું મૂલ્ય છે.

શ્રી જયંત પાઠકનો કાવ્યસંગ્રહ 'સર્ગ' એમના પૂર્વેના કાવ્યસંગ્રહોની પર પરા જાળવી રાખે છે. 'સર્ગ'માં છ દોષદ્વ કૃતિઓ અને થોડીક ગીતરચનાઓ છે. નવીન પ્રયોગોના કોઈ અભિનિવેશ વિના સહજભાવે હૃદયોર્મિને અભિવ્યક્ત કરી દેવી એ એમની પ્રકૃતિનો એક વિશેષ છે. કટલીક વાર અતીતમાં સરીને શૈશવને સ્મરીને, તો વળી કાંક વાર જીવનને પેલે પાર મૃત્યુનું સાન્નિધ્ય માણી આવીને, ક્યારેક પ્રકાશ અને અધકારની રંગલીલાની અનુભૂતિ માણીને તો વળી કદી કદી ઋતુપલ્લવોના આસ્વાદ માણીને કવિ ચિત્તના વિવિધ ભાવોને અનાયાસે પ્રગટ કરે છે.

સંગ્રહનું પહેલું જ કાવ્ય 'પુનરુભવ', શિશુદર્શને સ્મરણમાં તરી આવતા કવિના પોતાના શૈશવને થોડીક ક્ષણો માટે સજીવ કરી આપે છે. શિશુઓની 'ઉઘાડી આંખોમાં તગતગ થતો વિસ્મયરસ' કવિને અતીતમાં તાણી જાય છે અને કવિ એમાં શોષે છે પોતાનું ખોવાયેલું શૈશવ :

હું ખોવાયાં મારાં, શિશુમુખ રહું દૂદી વરસ.

'ઓળખાણ'માં પણ ભૂતકાળમાં સરી ગયેલા શૈશવનું આકર્ષણ કવિએ વ્યક્ત કર્યું છે. પૂર્ણ પ્રકૃત્ત્વ ચંદ્રને જોતાં કવિહૃદયમાં સ્મરણની ભરતી જાગતાં ; 'હું પહોંચું જ વતનને વનપ્રાન્ત બાહ્ય' એ ચાંદરણા સાથેની બચપણની દોસ્તીની અનિ કવિ કાવ્યને અતે ચમત્કારક રીતે પ્રગટ કરે છે.

આજે અહીં ! નગરમાં ! ઠીક ઓળખાયો !

ભૂલ્યો હું તેજ મુજને કઈ ઓળખાયો !

આ બંને મોનેગામા શૈલવના રમણીય ચિત્રો ને ભાવ ઉપમાની કવિ છેત્રી પક્ષિમા મોનેદને અનુરૂપ નીવડે તેની ગીતે અનુભૂતિને ચમત્કારક રીતે નૂકરી દે છે

‘જામુ એસતાં’ એ કાવ્ય પણ મધુના ભગતી-ઓટ અને જીવનની ભગતી-ઓટની રમણદ તુનના કરી અતે જીવન અને મધુના નવેની વિષમતા પર વેધક રીતે પ્રકાશ નાખે છે

ઓટભરતી તણા ચકના
કમે ઉદધિને યતુ કર્નક સદા તો જીવન,
હવે વચનને ન નિન્નુ ભરતીનુ આવાસન.

મોનેગરચના કવિને ધર્મી મદજ રીતે ભાવની ચમત્કારક અભિવ્યક્તિ માટે અનુકૂળ નીવડી છે તેના આ નજે કાવ્યો ઉદાહરણ છે ‘મગલુનરીએ’ એ મોનેગદ્ય છે એમા પોનાના મગલુ વિશેની કાવ્યનાને વિષમસંગ્રહ રીતે નૂકરી શક્યા છે ચિત્રાભંગના એમની કાવ્યની નોંધપાત્ર સિદ્ધિ છે મધુના અપર્યાપ્ત અનુભૂતિ પણ અવધપણે કવિ નિરૂપે છે

અરે આ આ યો હિબર વગી, પથારી પર સીધો
ગયો એમી એના હિમની ભાલે અડતો

એક અંગ્રેજ કવિની Death lays his icy handsનું અહીં અમલુ થાય છે પણ મોનેદની છેત્રી પક્ષિમા

અરે, આ શું ? હેરો તમ ચમ-ચહેરે ભગી નેતો !

એ હિદ્દગાર દારા કવિ નું સુચવવા માગે છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે મૃત્યુવેળા ખબર અતર પૂછવા આવેલા અવગનના ચહેરા સાથે થમના ચાલગની એકરૂપતા શાથી ? કવિનું વચન અગમ્ય બની ગયું છે

ઠામિતો સહજપણે મળી હિદ્દગાર એ એમનાં કાવ્યોની એક વિશેષતા છે, તો બીજી વિશેષતા છે અવનવા પ્રતીક-આયોજનની એ પ્રતીકો તવીન, અને કાવ્યના મમત્ર વક્તવ્યનો મીરો સામ્યકાર કગવી શકે તેના છે કવિના કાવ્યના બળના એ છોતક છે ‘ક્રીમજયોગે જામ’નું એક સુગંધ ચિત્ર નિમ્નેનું પ્રતીક ચિત્રામા અક્ષિત કરી આપે છે

જનપદ વાહનરવથી ખાતી
કળિયુ પ્હોડી પ્હોડી
દાનરિટોપ્હા ધરદા મુખનુ ખામુ
લાજુ મૂકે બચાનુ !

‘આદિમ અધકાર’ પણ મનુષ્યના બહિરગ-અંતરંગનું સમર્થ પ્રતીકો દ્વારા ઇગિત કરતું મનોહર કાવ્ય છે.

‘સમડી’ કાવ્ય પણ આભને દૂહતી અને અતે ગાલમાં આભ સળવળતું દેખતી સમડીનું અમરણીય ચિત્ર આપે છે :

ચાંચથી ટોચી સૂરજ ભેચો

ભિચેરાં જાડ

લિતિજની વાડ

પળે લઈ ફેરિસી ભેચાં પહાડ કેરાં હાડ.

‘ભરતી’ કાવ્યમાં ભિછળતાં મોજાને માટે વિવિધ પ્રતીકો યોજી ભરતીની સહારકતાનો કવિ સાબીતકાર કરાવી શક્યા છે. કવિ શ્રીધરાણીનું ‘ભરતી’ માટે ‘અમ્મ’ના સમર્થ પ્રતીકનું પણ અહીં અમરણ કરવું ઘટે. શ્રીધરાણીના સોનેટનો ચિત્રાત્મક આરભ આ રીતે થાય છે

સહસ્ત શત ધોડાં અગમ પ્રાન્તથી નીકળ્યાં,
અફાટ જલધિ પડે અદમ પાણીપન્થા અડ્યાં;
હણે-હણુહણે વિતાન, જગ, દિગ્ગળે ધૂળતાં,
ભેડે ધવસ ફેન શી વિખર કેશવાળી છટા

.....
કરાલ થર ભેખડે, જગતકંઈકે કારમા,
પહાડી મદમત ધીક : શિર રકતનાં વારણા

શ્રી જયત પાઠકે પણ ધોડાનું, સિંહનું, નાગનું એમ વિવિધ પ્રતીકો દ્વારા ભરતીની સહારકતાના ચિત્રો યોજે છે. સિંહનું પ્રતીક વિશેષ અનુકૂળ લાગે છે.

જલજળ ખરમાં પગલાં દાખી
ચાલ્યો આવે સિંહ,
ખડકની ટોક ધડીકમાં નાખે ભાંગી
ગાડે, તીજી ન્હોર ચીરે ચામડી.

તેમ છતાં શ્રીધરાણીનું સોનેટ સચોટ ભાવ ઉપજાવવામાં વધુ સફળ ગણાય.

અલંકારના આગોચન દ્વારા સુઅપ્ત ચિત્ર અંકિત કરી આપવાના કૌશલનાં પણ આ સંગ્રહમાં ઘણાં ઉદાહરણ મળશે. ‘મહીકડિ (ગળતેથરમાં) સાંજ’માંથી એક ઉદાહરણ આપીશું.

કાંઈ શિવનુ ફેરુ ખડુ
અમરનામા એવિનું બેઠું થયુ મડુ

સમઢના ગીતોમા 'ચિતારે', 'તડકો', 'માણુ' ઇત્યાદિ ગીતો ક પનાની રમણીયતા અને ચમકારકતાને કાગણે આત્વાણ બન્યા છે 'અધારુ' પણ પ્રતીકાયોજનની સમર્થતા પ્રગટ કરતી નોંધપાત્ર રચના બની રહે છે 'સાપ'મા પણ

વળી ચૂચુડુ બને
વળગતો શ્વાસ કપાળે બને
મૂતેનો અધકાર સળવળે

એ 'દુએજ' ઉચિત બની રહી છે

'આ કારિ', 'વગડે બાવો તો', 'વસતને ફેલેજો કે' જેવા ગીતો વિપથની બંને રજૂઆતની બાનતમા પર પરાને અનુસંગતારા, નવીનતાની ખાસ ચમક વિનાના લાગે છે 'અક્ષર', 'અચરજ વડેનો' પણ આવાસપૂર્વકની રચનાઓ છે

અમરપણે જોતા 'સર્ગ' શ્રી જ્યત પાઠકની કાવ્યશક્તિનો કેઈ નવીન ઉમેર પ્રગટ કરનારો નહિ પણ એ અરબી રીતે વહી રહેતી એમની કાવ્ય-ધારાનો સુખદ-આહવાદ પચિય કરાવનારો છે શ્રી પાઠકની શક્તિ અનુભૂતિની સન્માર્ષિમા, એની સરળ, સહજ અભિનયિમા તેમજ વિવિધ ભાવોને ઉચિત પ્રતીક-આયોજન દ્વારા ગજૂ કરવામા રહેતી છે

'અવગત' એ ધ્રુવિ ચોમેફ મેકવાનના પ્રયોજીતો નોંધપાત્ર સમઢ છે જેનાં દમેષ વર્ણી એમના પ્રયોજીતો અનુદાનના વિવિધ સામયિકમા પ્રગટ થતા રહ્યા છે આ પુવાન ધ્રુવિ ચોમેથી પ્રેમની અનુભૂતિના કેનાર અરણીય કાનો અને પ્રકૃતિના ચિત્રો તાદ્દશ કરતા મનહર મનનો મન્યા છે કવિનુ ચિત્ત પર પરાને જળવે છે અને આ અવનવા પ્રયોગો તરફ પણ એમનો ઉસાહ છે. અમઢમા છે તે મઘ ચનાઓ એમના પ્રયોગોની પ્રતીતિ કગવશે

મલક આ...' 'સોનપરી : સ્વપ્નકાવ્યો', 'પ્રીતિ', 'હું...તું', 'સહર ક્ષણો', 'પત્ર', 'પ્રતિકૃતિને', 'દરિયાકાંઠે', 'મન', 'બપોરી એકાંતમાં' એ બધાં જ કવિના ચિત્તની પ્રેમશક્તિ-પ્રજ્વલિને કલાત્મક રીતે પ્રગટ કરે છે. સંગ્રહના પ્રથમ ગીત 'અલકમલક આ...'માં પ્રિયાનો વિવિધ રૂપે સ્પર્શ કરી તેની સાથે એકરૂપ થઈ જવાની પ્રબળ જ્વલિનું આકર્ષક ચિત્રણ છે. પ્રિયકાન્તના કાંઈ ગીતનું સ્મરણ કરાવે તેવા ઢાળમાં રચાયેલું આ ગીત આરંભની પંક્તિઓથી જ પ્રેમચિત્રોનું આકર્ષણ જમાવે છે :

અલકમલક આ તરતો તડો યોતરકથી આયો છ
ગોરીના બે ગાલમહી એ તસતસતો પથરાયો છ
ગોરી હસતી-ગાઝ લસકતા ફેસાંનાં ફલ છ,
હળવે હું તો આછો આછો સમીર થઈ લહેરાયો છ.
કોરા કાગળ જેવા ફરકે એના રાતા હોઠ છ,
હોઠ વચ્ચે શબ્દોનું વન, એમાં શે થેરાયો છ.

સમગ્ર ગીત ચિત્તની પ્રસન્નતાને સ્પષ્ટીય રીતે વ્યક્ત કરે છે. 'સોનપરી'માં પ્રિય પાત્રને પામવાની ઊંઘટ અખતાનાં ચિત્રો છે. ચાર કાવ્યોના સપુટ દ્વારા કવિએ સોનપરીને પામવાની, સોનપરી વિશેના પોતાના ભાવ-પ્રતિભાવની, એની તરસ-તાની કથા વિવિધ પ્રતીકો દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. એકાદ દૃષ્ટાંત તેમાંથી ટાંકીએ :

તારી માદના દીવા

થામ થાયને શુભાષ

તારી આંખમાંના વગડામાં ફરતો દેખાઉ

તારા હોઠના પક્ષાશ પર સરજ થઈ જાઉ

તારી આંગળીના ટેરવે કવિતા હું ગાઉ

પ્રિયાના સૌંદર્યને, એના રૂપને વ્યક્ત કરવામાં કવિએ વિવિધ ઉપમાચિત્રો પોળ્યાં છે તે તેમની કલ્પનાશક્તિનાં ધોતક છે.

'હું...તું' કાવ્યમાં

'.....મોરના ચિન્હ જેવા
આછા નીચા ઊમતા આ પ્રભાતે
પ્હોળા છાયા સાંધકરા તડે, જ્યાં
કડે વાયુ શાંત કે પશુ જેવા
પોદ્યો હોયે સ્વપ્નમાં લીન ત્યારે
પ્હેલાં ફટકાં સૂઈના રરિમ જેવી
આવે તું તો.....'

‘ત્યારે’ મા

‘ત્યાં દલી પ્રિય તુ મૂકે પચાવના એ
તેનીકે એ મળી ।

‘આગી તને’ મા

મોને દર્શ સમ પોવનના ઉપાડે
આગી દલી, નયનના સધુ મરિરે મે
મ આગિયાની છુનિ શી તવ મૂર્તિ આપી ।

માન નોનેગના શુભરૂપે પ્રગમ થતુ ક્યતી’ મન્ય પ્રિયમાના મગદોની
એ મિત્રાવનિ જેવુ બની રહે છે

પ્રથમ પરમે દો આઠો મોં થ મગ ને
સાથે ગિરુ તરુણ વયનુ ગુપ્ત આમ ય-પ ખી
તિમિર થગા પોવાઠોમા મધુ ઉરદારને
રેતીને કે ખમર પડી ના- (એ કાલો આજર ડખી !)

જેવી પકિતઓમા મિત્રી વ્યથા મોગ્ય બાનીમા પ્રગમ થઈ છે પ્રિયપાત્ર
શિશના મુગ્ધ ભાવો પ્રિયા મારેના તોત્ર તનઆ તેને મારેનુ કુતૂહલ તેના પ્રેમની
કામળ મધુર આદરની પ્રેમની નામધી આ સર્વનુ મનદર આરેખન ‘મ્યતી મા રે’
‘સમગ્ર ક્ષણો’ જેવી કૃતિમા પ્રિયાની સદગ્ધ ભાવે થતી મયપ્રવૃત્તિનુ નૌદય
મરિના ચિત્ત મારે ફરી મમર ક્ષણો બની રહે છે તેનુ આલનારું ચિત્ર છે

તુ મહમા તમની કૃપા મે ઝુનાવે
એની કુમાર પથગર્ભ જાતી જ ચિત્ત ।

પત્ર મા પ્રિયપાત્રના પત્રે કવિ-હિંગમા જગાવેલી સવેદનાનુ મનુ આનેખન
છે ‘બરોરી એમન મા પ્રેમમિત્રની ॥’ કાલોનો નામ્યાત્મ ચિતાર છે

‘મગત’ સમઠમા રજૂ થરેવા પ્રેમક થો તેમા રહેલી અનુશ્રુતિની
સન્માર્થ મુગ્ધતા તરનતા મધુર મનો સિદ્ધ-મિષ્ટ પત્રવનિ પ્રત્યાદિને મારણે
મરણીય બની રહે છે મારુ સહેરે રાત બારીએથી ‘મત્ર-નમર’
‘અહીં પલે વહેરે નમર-જીવનનો ધોવા’ તેની જડા વિરૂપનાને વિરિધ
‘મમર’ દ્વારા પ્રગમ કરતા મ થો છે આ પ્રમારના કા થો નિરજન ભગન બને
ત્યાર પડીના નહીં પેડીના અનેક મિત્રોએ રચ્યા છે એને પેમેદના આ
આ મ થોમા નીનનાનો કર્ત યમકર નથી પાત્ર મનાક symbols
નોધપાત્ર બની રહે છે જેમ કે બારીએથી મનમા-

સૂર્યનો આ રોગિયલ તડકો ઝરે,
મેદાનને સૂકાં તણખડાંનો વલ્લો છે કાટ,
કોહી ગયેલી શૂન્યતા પીગળી રહી ચોપાસ
દૂર.....દીસતાં ખેતરોની વાડમાં
પયગમ્બરોની લાચના લટકે લીરા.

આવી પંક્તિઓ નગરજીવનની વિરૂપતાને, નિર્દયતાને સચોટપણે ઝૂકટ કરી
આપે છે. પ્રેમની અનુભૂતિનાં કાન્થોમાં પુષ્પ, પંખી, ચંદ્ર, તારાનાં મધુરરમણીય
પ્રતીકો યોજનારા કવિ નગરજીવનની કે વર્તમાન યુગની વિષમતા દર્શાવવા માટે
પણ કેવાં, અવનવાં પ્રતીકો પ્રયોજી શકે છે તે આ પ્રકારનાં કાવ્યો જોતાં
સમજીશો. પ્રેમની ખુશખો પ્રગટ કરનારા કવિ નગરજીવનની વિરૂપતા પણ
સામર્થ્યપૂર્વકે નિરૂપી શક્યા છે. 'માડુ શહેર'માંથી એમના પ્રતીકસામર્થ્યનો
એક ખીન્ને દાખલો લઈએ :

મિત્ર ડેરી બિંદુસવનાં પંખી તીણી નાખી ચીસ
નિર્જની જ પાંસળીઓને ભરી લેતાં બીસ
નગર ઉપર અધ ધૂમ્ર અળસિયા જેમ સરે;

'વાધ' કાવ્યમાં રાત્રિના પ્રતીક રૂપે વાધનું મિત્ર પણ કવિની કલ્પનાના
સમર્થ નમૂનારૂપ છે :

વાધ સરે છે પંખમાં લઈ 'દિવસ' નામનો દુકડો,
દુકડા ઉપર સળવળ કરતો ચૂપ મુઓ છે દૂકડો.

ગીતરચનામાં પણ ચોક્કસની કુશળતા ઓછી નથી. પ્રિયકાન્ત, નિરંજન,
બાલમુકુદ વગેરેની ગીતનાં ગીતો આ કવિએ પણ રચ્યાં છે. નિરંજનનું
'આપાઠ આયો રે'ની ઝખનાનું સ્મરણ કરાવતું આ કવિનું 'આપાઠ' કાવ્ય,
'ભીંજળ આખી દુનિયા મારાં સપનાં રહે કારાં' દ્વારા પૂર્વેના ગીતની જ
વિરહભાવના નિરૂપે છે. 'વહાવ', 'સકલ-અકલ', 'પશ્ચોક્તિ', 'અવકમલક'
વગેરે ગીતો રમણીય કલ્પના, કરુણ-મધુર સંવેદના, અનાયાસ પ્રાસરચના અને
અત્ય કડીમાં પ્રગટ થતી સંવેદનની કે ભાવની અત્યંતકારકતાને કારણે આસ્વાદ્ય
બન્યાં છે.

'સ્વગત' કાવ્યસંગ્રહ આપણા પ્રિયકાન્ત, બાલમુકુદ, આદિની હરોળમાં
ચોક્કસ મેકવાનને મૂકી આપે એવી શક્તિ ધરાવનારો છે. 'સ્વગત'નું આપણા
કાવ્યક્ષેત્રે સ્વાગત હો !

કુમુદ 'આગ્રહ'ની ગજોનો સમ્રાટ 'હસતા જમ્મો' ધર્મના પાખડ વિશેની મનાજમા ચાલના દમ વિગેની અને પ્રેમ વિશેની ઉકટ ઠાંઠિનો, એ જાંઠિની બોધમાથી પ્રગળતા કલ્પનોનો અને જ્ઞાનની ચમત્કૃતિનો સુખદ પરિચય હોય છે 'મારો ઈશ્વર'મા આપનાયિકતામાથી મુક્ત બનેલી તેમની દહિ વિશાળ માનસધર્મનો પુગ્ગલ કરે છે એ દહિને ગજનની છે ની ચાગ પકિતમા મગસ અભિ યમિત મળી કે

મને મગજની તમના નથી શ્રદ્ધા માટે
મને મગિ જરૂરી નથી પૂજા માટે
મન-આપીને વળી બધનો આવા શાને ?
મારા પ્રિય તો આમઆ ની ગજગજમા છે

કુમુદની દહિ મનાજમા આપ બનેના દુહા-ગડ પરિબલોને શાપે છે એમના આવેગતી પાળા સમ્યાકિનો જુએ વનાય છે માનવીએ સ્વાર્થ અને અવગત્ય શર્ષમા જીવનના મુદ્દોનો કેવો જ્ઞાન ચલા દીધો છે તેની વેદના તેમજો મળાજો બાનીમા માનવી કે 'પ્રેમ જીવનનો કેવો ઉચ્ચ ભાવ છે, તેની શી દાવન જમાનાએ કરી ?' 'અણુરેની હમાગત'મા કુમુદનો આવેગ જોઈએ

ધટી નેટાતી ખુલ્લે કર્મ મળેખ્યત વાસના માટે,
જમાનાએ ચાલી દેકરે ડવી મળેખ્યતને

'કમઝોર હમાનો'મા સિનમગરો આવેનો પોમર છે

ગમનને આખલુ છે મા ધગ ઉપર હોમા ગહીને
ખુદા પોતે બની બેઠા છે મેખીખોર ઇચ્છાનો

'માણુમને પૂજના છે મા પધુ આ જ બળબળતી વેદના અમત થઈ છે

માનસ દગી ગયો છે બીમામા દામવોના
ને તાલના કન પડ મળશે તો વેચવા છે
આગે આ જગનમા નાગી નથી ચનામન
દુનિયાને દીપદીના હજી ચીગ બેચસા છે

'જન્મનની ખરીદી માટે', સગરેતલુ નામ' અને બીજી અનેક રચનાઓમાં ગજનમરનો આ જ ગીતનો પ્રબળ પોમર છે અને સ્વિ આ સદી ગયેલી સમાજ રચનાને પડખે છે

એક ઇન્કિલાબ આવશે,
સડેલ શાસનો અને સડેલ સૌ મિત્રજને,
દબાવેલી પ્રજાઓમાં નવું સંભાળ આવશે.
એક ઇન્કિલાબ આવશે.

‘જોડો જવાનો’, ‘પાટિયું મૂકો’, ‘આ દેશમાં’, ‘નમાવી નહિ શકે’
વગેરે રચનાઓ પ્રચારમાં સરી પડી છે અને ઊર્મિયતાનો અનુભવ કરાવનારી છે.

પ્રેમ વિશેની ગઝલો આ સમૂહમાં પ્રમાણમાં ઓછી છે. ગઝલકારના
કદાચિન્દ્ર ‘વર્તમાન યુગના વિષમ પરિબળો’ બન્યાં છે. એ આવેગને અભિવ્યક્ત
કરવામાં ગઝલકારની શક્તિ વેગપૂર્વક પ્રગટી છે. એટલે કદાચ પ્રેમના સુસાધ્ય
વિષયને કવિએ ખામ અપર્યો નથી.

‘ચાંદની ચર્ચ ગર્ભ’ની આર લ પ કિતઓ-

મોહોબત ચર્ચ ગર્ભ, સાડુ થકુ, મોટી ખુશી ચર્ચ ગર્ભ,
પરતુ દિલની દૌક્ષત હતી એ પારકી ચર્ચ ગર્ભ.
તમે આઝ્મા અને આગલુ અમારુ ઝળહળી જોયું,
અનાવસની ગત જાણે ચાંદની ચર્ચ ગર્ભ.

રોમેન્ટિક ‘મૂઠ’ વ્યક્ત કરે છે. પરતુ આવા પ્રેમભાવને આથી પણ વધુ
સમર્થપણે ખીળ ગઝલકારોએ વાર વાર પ્રગટ કર્યો છે. એટલે આ ગઝલરચના
કર્મ નવીનતા દર્શાવનારી બની નથી. તેમ છતાં ગઝલ વિષેનાં મુક્તકો કંઈક
કંપનાની તાજગી દર્શાવે છે. ‘આઝમન’નું મુક્તક ઉદાહરણરૂપે ટાંકી શકાય

પણોએ હવા ઢોળી તમને
ફોલોએ ચરણ ચૂમી લીધા,
ખુરણોએ ચમતમાં ખુશ થઈને
દુ ખરાઓ ઝૂમી ઝૂમી લીધાં.

‘વિધવાને’, ‘કન્યાની વિદાયવેળાએ’ જેવી ગઝલો પણ ઊર્મિય અને
પ્રચારાત્મક બની ગઈ છે. આ સમૂહમાંથી કેટલીક રચનાઓ આગી દારી
સંકાર્ષ હોત.

કુતુબ ‘આઝાદ’ની વેધક દષ્ટિ અને પ્રબળ અભિવ્યક્તિ એ એનો કેટલીક
રચનાઓ મજાનો પરિચય કરાવે છે એ આ સમૂહનું બિજાનું પાસ છે.

‘અલિસાપા’ એ શ્રી ભાગીરથી મહેતાનો કાવ્યસમૂહ ધણપરુ’
પદરચનાઓથી આગળ વધતો નથી. એમાં રજૂ થયેલા વિષયો અને ભાવનાઓ

વારંવાર અગાઉ વ્યક્ત થઈ ચૂક્યાં છે. એટલે નવીનતાની કોઈ ખાસ ક્લેષ આ સંગ્રહમાં વરતાતી નથી.

‘ચોગિની મારી’ એ શ્રી મહમદ રૂપાણીનો દળદાર કાવ્યસંગ્રહ એક નવીનતા યા વિશેષતાને કારણે ધ્યાનપાત્ર બને છે. ‘નિવેદન’માં શ્રી રૂપાણીએ આરંભમાં જ આ નવીનતાનો ઉલ્લેખ કરતાં નોંધ્યું છે : ‘આ સંગ્રહનાં કાવ્યોમાં દળશક્તી કે અક્ષરશક્તી પથરચનાઓનો ત્યાગ, અને બળશક્તી એટલે ઉચ્ચારણ-બળોની ઉચ્ચારણ્યએકમશક્તી ‘હંદરીતિનું’ નિર્માણ છે.’

આપણે ત્યાં હંદની બાબતમાં કવિ નાનાસાચ, બળવંતરાય, ખબરદાર અને હવે તો કેટલાય આધુનિક કવિઓએ પ્રયોગો કર્યા છે અને કવિતા ગદ્યમાં પણ રચાતી રહી છે. ભાવકને નિરુત્થત છે રોટલાયી, ટપટપથી નહિ. ઝાંઝસ કે અઝાંઝસ ગમે તે રૂપે પણ કાવ્ય સિદ્ધ થઈ શક્યું છે કે કેમ એ જ મુદ્દાની વાત છે. શ્રી રૂપાણીએ ગુજરાતી ભાષાની ક્ષમતાને કાવ્યના વાહન તરીકે નવી રીતે પ્રયોજવાનો ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયાસ કર્યો છે એ માટે એમને જરૂર અભિનંદન થટે છે. પરંતુ એમની દોહરો જેટલી રચનાઓના આ સંગ્રહમાં એમની પ્રયોગશીલતા જ ધ્યાન ખેંચે છે. ડૉ. ભાયાણી તેમ જ પ્રા. નગીનદાસ પારખે તેમની આ લાક્ષણિકતા પર જ નજર નાખી છે એ સ્પષ્ટ છે.

‘હરિયાણી-સંઘ્ય’ એ પ્રા. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાનો આગમોનાં અધ્યયનોનો પદ્ધતિક બનુવાદ છે. પ્રત્યાવનામાં અનુવાદો નોંધ કરી છે તે પ્રમાણે જૈન કૃતિઓમાં એ વિશેષણ : નજરે પડે છે. કોઈ ગુજરાતી જૈન કૃતિમાં ‘હઠઆલી’ તેમ જ ‘હીઆલી’ એ શબ્દો પણ આ જ અર્થમાં વપરાયા છે. ‘હરિયાણી’ એ એક પ્રકારનું મૂદાર્થ-કૃત કાવ્ય છે. એનો સમગ્ર તોમજ પ્રલેસિક એવા સંસ્કૃત નામે તેમ જ દિન્દી પહેલિયાં તરીકે નિર્દેશ થઈ શકે. આ સંગ્રહમાં ૩૭ હરિયાણી છે-છત્રીસ પદ્યમાં છે, એક ગદ્યમાં રચાઈ છે. આ રચનાઓમાં મહત્વનું લક્ષણ તે શુદ્ધિચાતુર્ય છે. એમાં કાવ્યપદાર્થ પામવાની ઇચ્છા એણે જાણે. તેમ છતાં અનુવાદો નોંધ્યું છે : ‘કવિવગે આ હરિયાણીરૂપ સાહિત્ય-પ્રકારને સોળે કળાએ ખીલવી શકે એવું હરિયાણીનું બધારણ છે.’

શ્રી જયવત હાકરના ‘અ તરપટ’ કાવ્યસંગ્રહ પછી તેમનો આ બીજો સંગ્રહ ‘આરત’ નામની પ્રગટ થયો છે. અગાઉના સંગ્રહમાં જે પ્રેમદર્દની, વિયોગની આરતનો ભાવ કાવ્યોના કેન્દ્રમાં હતો તે જ ભાવ આ સંગ્રહમાં પણ ઘણુંખરું એ જ રૂપે રીતે પ્રગટ થાય છે. કવિની કોઈ સખી, પ્રિયાનો વિરહ અને એમાંથી

પ્રગટ થતી કવિની 'આરત' એ આ સમ્રહનાં કેટલાંક 'કાવ્યોનો' વિષય છે. 'મૈત્રીનો અતરપટ', 'મૃતિતાપ' જેવા કાવ્યોમાં

આ જ દિલના સ્વખતલે ફેલાવી એન,
મારા નિશ્વાસને તે ઓગાળી
મહાલિલાપ-ખીજ વાળ્યાં, રૂપ તારાં ઢાળી.
ત્યાં આકાંક્ષાની છે ખાક, લગ્ન, છે નરી ધૂળ !
આ તે કેવું પ્રારબ્ધ, સખી રે !
ગમખિન્ન હૃદય એ જ અત
પ્રણયની લગ્નવરૂપ દિવ્ય સત !

જેવી પદ્ધિઓમાં કવિની વ્યથા સઘનપણે પ્રગટી છે. 'કાવ્યને', 'શબ્દનાં રમકડાં' જેવા કાવ્યોમાં પણ જીર્મિની પ્રબળતા અસરકારક અભિવ્યક્તિ સાધી શકી છે. 'અરે મને આજે થયું છે શું ?' કાવ્યમાં પણ તીવ્ર વ્યથાની સખળ અનુભૂતિનો રણકો સંભળાય છે.

કવિની જીર્મિની પ્રબળતા કેટલીક વાર કલાપીની સઘન જીર્મિતુ સ્મરણ કરાવે છે શ્રી જશવત ઠાકર પાસે શબ્દલડાળ ઠીકઠીક છે, પરંતુ એમની મુરકેલી ઉચિત ભાવ માટે ઉચિત શબ્દની પગદબીની બાબતમાં છે. શબ્દોનો નિરર્થક વ્યય એ તેમની સ્વભાવગત નિર્બળતા તેમની રચનાને કથળાવે છે, યા કિયકેટલા તરફ દોરે છે. પ્રેમ સિવાયની કાવ્યરચનાઓમાં અભિનેતાનો મિહમા પ્રગટ કરતું 'નટ' રમણીય ચિત્ર રજૂ કરે છે. 'મૃત્યુ'માં મૃત્યુના સ્વરૂપ વિશેની ચિંતનકણ્ણિકા છે આ સમ્રહમાં આદિકામાં લખેલાં કેટલાંક કાવ્યોનો તેમજ ગ્રીસ વિજેના કાવ્યોનો પણ સમાવેશ થયો છે

પહેલા ખંડમાં 'લુગાન્ડા યુવતી'નું વર્ણન

તારક-જ્યોતિની ચમકમાં રથામ ગગન

ચમત્કારક છે યુવતીની રથામવતાને કારિ વિવિધ ઉપમાઓથી સરસ પ્રગટાવી શક્યા છે 'કમ્પાવા', 'બાર્ધ મંદિર' માત્ર પથરચનાઓ જ બની રહી છે 'અમી' કાવ્યમાં નાટ્યાત્મકતાનો આહવાદ મળે છે. 'લુગાન્ડા પ્રેમી યુગલ' સમર્થ વાચનિક ચિત્રણનો નમૂનો છે ગ્રીસ વિશેના કાવ્યોમાં 'એક બાનદર્શન' દ્વારા ચમત્કારક કરાવી છે 'અદિતોતપની સ્વગતોક્તિ' ગ્રીસની વર્તમાન દુર્દશા વિશેના એક વ્યથાપૂર્ણ ઉદ્દગાર બની રહે છે.

એક દરે 'આરત' એક કવિહૃદયની વિવિધ મથામણોનો તેમ જ તેમની કનાઝ ખનાનો ચિતાર આપનારો સમ્રાટ બની રહે છે આ સમ્રાટમા જે વિશેષ આગ્રાહ છે તે કવિનું વિવિધરંગી વ્યક્તિત્વ.

'ગાંધીકથાગીતો' એ શ્રી ચીમનલાલ આ ભટ્ટના ગીતસમ્રાટની આ વર્ષે પ્રસિદ્ધ થયેલી ચોથી આવૃત્તિ છે તેની પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૪૬ની સાલમા પ્રગટ થઈ હતી આ ગીતરચનાઓમા મુખ્યત્વે ગાંધીજીવનના કેટલાક પ્રસંગો અને એમની કેવીકેવી ભાવનાઓ ગૂંથી રાખે છે તદુપગત કમ્પ્યુરબા વિશે, વિનાબાજી વિશે શ્રમજીવીઓ વિશે તેમજ અન્ય ગીતરચનાઓ પણ આમા સમાઈ છે

ગાંધીજીના જીવન અને મહાન કાર્યને ઝડપથી જુલતી જતી અત્યાગની પેરીના બાળકો અને નિશોરોને માટે આ સમ્રાટ ગાંધીજીના ઉજ્જવળ ચિત્રમીર્જનની ગરજ સારશે ગીતોની ભાષા સગળ અને પ્રામાણિક છે ના કાનેડરે આ સમ્રાટની મુર પ્રતાપના નખી તેનું મૂલ્ય સમજાવ્યું છે આ પ્રકારની ગીતરચનાઓ પાછળનું પ્રયોજન-ગાંધીજીવનનું કીર્તન કરવાનું સ્વપ્ન છે અને એ હેતુ ગીતકાર માધી શક્યા છે.

૧૯૬૬ની સાલના જે વર્ષ કાન્યમસ્રહો આવનો નાથે મન્યા તેના પર દટિપાત કરતા કોઈ ખાસ ધ્યાનપાત્ર (outstanding) સમ્રાટ નેવા મળતો નથી ગાંધીયુગથી કાન્યરચનામા પ્રજ્વલ રહેના કવિ મુંદરજી મેઘાઈનો 'વ્યજના' સમ્રાટ એમને બિનકુન યશ આપે તેવો નથી

એ પડીની પેડીના ડો જયત પાઠ્યનો સમ્રાટ 'સર્ગ' આ વર્ષમા કંઈક આવામનપ બની રહે છે તેમના અગાઉના કાન્યપુસ્તકોમા પ્રમુખતી તેમની હસ્તિના ખાસ ઓટ આવી નથી તે સતોષની વાત છે એમની હિનામા નથી નરા પ્રોગો કરવાનો ઉન્માદ, કે નથી નરી પરપગને વળગી રહેવાની જડના એમની હિનામા એક સમતોન-ચિત્ર પ્રકૃતિના ધ્રુવ તરીકેની હાપ જોપસે છે થોએક મે માનની શક્તિ 'ઇમેજ'મા પ્રગટે છે પ્રેમસાગરોમા એમનું અપજુ નોધપાત્ર ને છે, પરંતુ વિચારબળ તેમની પામે ઝાઝુ નથી નરા પ્રોગોની તેમનામા તારાવેલી છે, પાતુ એ ખાસ મુશ્કેલી હાસન કરી સમ્યા નથી તેમના એમની ગર્ભિનવિના માણુવા જેવી ખરી આ ગિર્યાવના અન્ય કવિઓ એમનું નામાન્ય ગર જાનવીને કવિના ન્યાસ રજા છે કાવ્યસેત્રે આ રોઈ કોઈ કવિનું વિચિત્ર પ્રાન નથી.

નવલિકા

નવલિકાક્ષેત્રમાં છેલ્લા દોઢેક દાયકાથી નવી નવી ટેક્નિકના અનેક પ્રયોગો ચાલતા રહ્યા છે. શ્રી સુરેશ જોશીએ નવી તૈલીની નવલિકાઓ રચીને એ દિશામાં પ્રથમ વાર નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું. ત્યાર પછી સખ્યાબંધ લેખકોએ ઘટનાનો શક્ય તોટલો છેદ ઉઘાડીને આંતરવ્યક્તિના પ્રવાહને નિરૂપવામાં-મનના અગોચર પ્રદેશમાં ડોકિયું કરી નવી જ ધાતીની નવલિકાઓ રચવામાં સારી એવી પ્રગતિ દેખાડી છે.

એક તરફ પન્નાલાલ, પીતાંબર, ઓઠર અને એવા બીજા ૩૬ શૈલીની નવલિકાનો પ્રવાહ સતત વહેતો રાખી રહ્યા છે, તો બીજી તરફ નવા નવા પ્રયોગ-શીલ, નવું પશ્ચિમી વાર્તાસાહિત્ય વાંચી-પચાવી નવો પ્રવાહ પ્રગટાવનારા લેખકોની સખ્યા પણ ઠીક ઠીક વધતી જાય છે. શ્રી સુરેશ જોશી પછી નવલિકાએ રચનાના અનેક વર્ણોદ્ધા લીધા છે. પ્રતિભાશીલ નવલિકાકાર એની વાનાંને કેવી કેવી અનોખી રીતે રચાડી શકે છે તેની કઈકે જાંખી ચંદ્રકાંત બક્ષી, ડૉ. જયંતિ દલાલ, રઘુવીર, સરોજ પાંડે, મધુ રાય, લાલશ કર અને બીજા અનેક નવલિકાકારો કગાળી શક્યા છે.

જેમ નવલિકામાં કે કવિતામાં, તેમ નવલિકા ઉપર પણ પશ્ચિમના પ્રગતિ-શીલ વિદ્વાનો અને સર્જકોનો impact અપ્પપણે પડ્યો છે. માનસશાસ્ત્રના વિકાસે અને વિજ્ઞાને આ બધાં વ્યક્ષોની આખી રૂખ બદલી નાખી છે. વાર્તામાં ઘટનાતત્ત્વનું પ્રાધાન્ય, અતિમ અમલકૃતિ વગેરે તત્ત્વો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ઉલેખાતાં જાય છે. નવલિકા એક તરફ મઘરૂપે બર્મિકવિતાની નજીક, તો વળી બીજી તરફ નિર્બંધિકાની લગભગ જગ્યાને ખેસવા માંડી છે.

આધુનિક નવલિકામાં વિષયની વગ્લામી તો રહી જ નથી. બાહ્ય ઘટનાનો સુગ જાણે કે ઝડપથી વીનવા માંડ્યો છે. પાત્રનું આંતરવ્યક્તિત્વ, એના પ્રતિભાવો-પ્રત્યાધાતો એ લેખકના રસનો વિષય બન્યાં છે. કેટલીક વાર તો 'કમ્યુનિકેશન'-પ્રત્યાવનની પણ ઉપેક્ષા કરવાના પ્રયત્નો થયા છે-ચતા રહે છે. તેમ છતાં નવા પ્રયોગોમાંથી પણ એક વસ્તુ અપ્પ થાય છે કે ઘટનાનો સમૂળજો લોપ કરી, તેણે તીરોધાન કરી નવલિકા રચવાનો પ્રયાસ સફળ નીવડ્યો લાગતો નથી. નવલિકામાં ઘટના કોઈ ને કોઈ રૂપે અનિવાર્યપણે રહે છે જ. અલગત, એનો અગિરેક ઘડી ગયો છે. રચૂલ ઘટનાને બદલે સૂક્ષ્મતા તરફ લેખકનું આકર્ષણ વધ્યું છે. જેની જેમ્સ કે વિલિયમ ફોક્નરે લખી છે તેવી, વ્યક્તિના ચિત્તના અગોચરનો

વિગતે પરિચય કરાવતી સુદીર્ઘ નવલિકાઓ આપણે ત્યાં હજુ રચારી બાકી છે. પરંતુ એ દિશામાં નવલિકા વળી ચૂકી છે એ નિશ્ચિત છે.

ઓ' હેબી અને મોપાસાની હળે કે મોમની રીતિએ હજી વાર્તાઓ લખાય છે ખરી, પણ નવો પ્રવાહ એ પુરાણી રીતિથી અળગો પડી સ્વતંત્રપણે વહેવા માંડ્યો છે. આ પ્રકારની નવી નવલિકામાં લેખકનો રસ નોટલો ચમત્કૃતિમાં નહિ, નોટલો પરિણામમાં નહિ, તેટલો પાત્રની આંતરિક પ્રક્રિયામાં રલો દેખાય છે. નવલિકાના દોરેક દાયકાના પ્રયોગોએ પણ એની રચના વિશેની અનેક શક્યતાઓ ચીંધી દેખાડી છે.

આ વર્ગે કેટલાક નવલિકાસંગ્રહ પ્રગટ્યા છે તેમાંથી ઇવાડેવનો 'આગંતુક' પહેલાં અવલોકીએ.

'ઇવાડેવ'ની વાર્તાઓ સામાયિકમાં પ્રગટ થવા માંડી ત્યારથી જ નવલિકા-રચનામાં નવી ભાત પાડનારા આ લેખક વિશે વાર્તાસિક્કામાં કોતુક જાગ્યું હતું. ઇવાડેવ ગુજરાતથી દૂર વસના જીવ છે પરંતુ ગુજરાતની વાર્તાકલાના વિવિધ પ્રકારોથી તે સુપરિચિત છે એની શાખ આ 'આગંતુક' પૂરશે. 'આગંતુક'માં સૌથી પ્રથમ આકર્ષણ તેનું વૈવિધ્ય છે. આ વૈવિધ્ય વાતાવરણનું, પાત્રનું તેમજ રચનાનું છે. તેમણે ૩૬ સૃષ્ટીમાં પણ સ-ફળ અને સ-રસ નવલિકા લખી છે, અને નવીનોની દરેકશામાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી સદાય તે રીતના પણ તેમણે પ્રયોગ કર્યો છે.

કદાણી છે. મારુ નામ મારી કયા કહી દે છે. મારે ધર નથી, માળાપ નથી, સ્વજન નથી. કુનિયાના વહેવારની દૃષ્ટિએ જે 'મૃદુ' તમે હમણાં જોયું તે મારુ સાચું ધર છે. ત્યાંના સચાલકો અને જુવકાઓ મારાં સ્વજન છે. અમાને અપ્પા (આ આશ્રમનાં આપકો) મારાં માળાપ છે મારી નાત, માર ગોત્ર, મારી જાતિ-કથાની મને ખબર નથી. હું કાદવનું ફૂલ છું. પણ મને હું રજમાત્ર હીન ગણતી નથી. બધે મને એવું મૌરવ છે.-યુવાનના રૂઢ મનને ધક્કો મારે છે એવું મન વિચારવા માટે છે : 'કાઈ પણ સ્ત્રીએ પોતાના જીવનની કલુષિત વાત શું આ રીતે મને કહી હોત ખરી? આ ઉત્તમ સંગ્રહરની નિશાની નથી શું? આ ખાનદાની નથી શું?'

એ યુવાન પંજરમૂનો ઇતિહાસ જાણવા પછી તરત કહે છે 'એક વાત ખૂબ તમને?' પેની યુવતી જરાક અંકે છે ત્યાં જ બીજો પ્રશ્ન આવે છે 'તમે અને સ્વીકારશો સેવી પંજરમું?'

આની અમત્કૃતિ જ માત્ર આ વાર્તામાં હોત તો કદાચ એ એા' દેવીની એકાદ સુદર અમત્કૃતિયુક્ત વાર્તાની હરોળમાં બેસી જત, પરંતુ આ વાર્તામાં અમત્કૃતિથી કંઈક વિશેષ છે અને તે છે સેવી પંજરમુંનું વ્યક્તિત્વ. એ પાત્રની કુશીનતાની ખુશખો વાચકને મુગ્ધ બનાવે છે. એના આંતરવ્યક્તિત્વનો પરિચય તો હેલ્યે થાય છે-યુવાનનો પ્રશ્ન પૂરો થયા પછી એ બોલી 'સાચે તમે મને સ્વીકારશો? હું આ ઉત્તર માટે તૈયાર નથી. તમે મને ચૂપચાપ તરછોડી બહીથી આપ્યા ગયા હોત તો એ વધુ આભાવિક લાગત. એમ બહુ આપ્યા ગયા છે તો હું પણ ડોક ઉઘાડી દરી ખભા ઉઘાળી, અભિમાનથી ચાલી નીકળી હોત. ખીજો દિવસે બહુ વીસરી પણ મર્ધ હોત, પરંતુ આ નથી માની શકતી. આ માટે વર્ષોથી થોભી છું મેં એની આશા મિલકુવ મૂકી દીધી હતી ત્યારે ત્યારે એ સૌભાગ્યની ધડી આમ અમાનક આવીને ઊભી રહી છે નથી જીવવાતી એ એ મારાથી. ' અને વાર્તાની અંતિમ પંક્તિ 'મોગરની મીઠી મેદે ક વાતાવરણમાં પ્રસંગતી મેં અનુભવી' આખી વાર્તા અનાયાસે વહી જાય છે એમાં આકર્ષક ઘટના છે, સેવી પંજરમુંનું મનહર વ્યક્તિત્વ છે, અસરકારક સંવાદ છે અને મધુર ગદ્ય છે-એ બધાની સાથે આનંદદાયક અમત્કૃતિ લાગી છે. લેખકની આ વાર્તા સંગ્રહની એક ઉત્તમ વાર્તા બની રહે છે.

લેખક જ્યારે વાર્તાના અત્યંતત્વને બાજુએ મૂકીને માત્ર અમત્કૃતિને જ સાધ્ય ગણી બેસે છે ત્યાં વાર્તા કેવી કૃત્રિમ બની જાય છે તેનાં ઉદાહરણો પણ

આ સંગ્રહમાં છે. લેખકે જે વાર્તા પરથી આ સંગ્રહનું શીર્ષક બાંધ્યું છે તે 'આગંતુક' વાર્તા નમૂનારૂપે લઈએ. એ વાર્તાને લેખકે સાથી વધુ પડતું ગૌરવ આપ્યું તે સમજાવું મુશ્કેલ છે. એમાં બાંકડે બેઠેલા એક યુવાન પર ગારુડી સંભોહીનીવિદ્યા અજમાવે છે...એ વિદ્યાને વશ થઈ યુવાન ગારુડીના બેઝને 'જખૂરો' બની અનેક સવાલોના સાથા જવાબ આપે છે. એ પ્રક્રિયાનું વર્ણન ત્રીણવટથી થયેલું છે. પરંતુ એથી વિશેષ એ વાર્તામાં કોઈ આદ્યક તત્વ દેખાતું નથી; વાર્તાકારે અતે ચમત્કૃતિ આણવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. યુવાન જિંધમાંથી જાગે છે—બાંકડા પર જ પોતાની જાતને જુએ છે. એને ખાતરી થઈ જાય છે કે બહુ ખરાબ ઝવઝવે તેને જિંધમાં આવી ગયું. પણ વળી પાછી ચમત્કૃતિ—એક છોકરો દોડતો આવીને તેને કહે છે : 'હે સાહેબ ! તમને જખૂરો બનવાની બહુ મજા પડી ?'

'તમને ગમીને ?' એ વાર્તામાં પણ અંતની ચમત્કૃતિ ખ્યાન બેચી રહે છે. અસંખ્યત્—એ ધંધાના વ્યક્તિત્વને એક ઝળકારામાં પ્રગટ કરે છે તે કારણે તે આગ્રવાહ બને છે. વાર્તાનાયકે એક દેખાવડી પણ રચાઈ 'ધંધા'ને પત્ની તરીકે પસંદ કરી...ધરતો દાદર ચડતાં ઉપરના ઓરડામાંથી દાદીમાનો અવાજ તેમજ સાંભળ્યો : 'મારો દેવ જેવો ઝપાળો છોકરો આવી આ કાળી રાત જેવી છાડીને લઈ આયો—કાગરો દહી થડુ લઈ ગયો !'

ધંધાના ચિત્ત ઉપર આ સંબોધના કેવા પ્રતિભાવ પડ્યા હશે ? વાર્તાનાયક અમિયાજો પડી જાય છે પણ ધંધા આ બાબત એક અક્ષરે ઉચ્ચારતી નથી. અતે એકાદ ઉપર વળાવવા જતાં નાયકે કંઈક કહેવા મથે છે—'ધંધા... !'

એને ત્યાં જ અટકાવી ધંધા કહે છે : 'હું જાણું છું. તમે ક્યારનાય મને વિદ્યાનો આપવા કંઈ કહેવા કરી ગયા છો, પણ મને બાના સંબોધથી ખોટું

‘ગુણાય’ વાર્તામાં પણ કથન ફિસ્સું બને છે પણ વાર્તાનો અમરકારક અત તેને રૂઢ વાર્તારસિકો માટે કંઈક આસ્વાદ્ય બનાવે છે.

‘ખાદરીની વહુનો પ્રેમી’, ‘વાળ’ વાગશેને ?’ ‘સુકિત અને બંધન’, ‘૬-૬’ એ બધી વાર્તાઓમાં એમની આ અમરકૃતિની તરફીય ઝાઝું કામ આપતી નથી. ‘૬-૬’ જેવી વાર્તા તો અમરકૃતિને માટે જ ઉપગમવી હોય તેવો ભાસ થાય છે. ‘વાળ’ વાગશેને ?’ પણ અપ્રતીતિકરતાનો અનુભવ કરનારી સ્થૂળ અમરકૃતિમાં સરી પડતી વાર્તા છે.

‘આમંતુક’ વાર્તાસમૂહમાં વાર્તાની ઘટનાઓ માત્ર પ્રચલિત ગુજરાતી સમાજમાં બનતી ઘટનાઓ નથી. વાર્તાકાર કોઈક વાર વાચકને ચીન સાથેના યુદ્ધના વાતાવરણમાં બરફના કુંગરમાં બેચી બંધ છે, કોઈક વાર એવનની લાગણીપ્રધાન પ્રગ્નની વચમાં તાણી બંધ છે. કેટલીક વાર ખ્રિસ્તી સમાજની તસ્વીર પણ ન રજૂ કરે છે અને ક્યારેક અમેરિકન યુનિવર્સિટીના ટેમ્પસ ઉપર દેખાન કેન્દ્રિત કરે છે. ખ્રિસ્તી, ગુજરાતી, અમેરિકન એવા વિવિધ સમાજની ભૂમિકામાં ઘટનાનું નિરૂપણ થાય છે અને તેથી વાતાવરણની એકતાનમાંથી ઊગરી જવાય છે. પરંતુ વાતાવરણ નવીન નિરાશ હોય છે એટલું જ. એ પછી વાર્તાની આવજતમાં કશી નવીનતા વરતાતી નથી.

‘સૈનિકનું મૃત્યુ’ એ આ સમૂહની પહેલી વાર્તા બરફમાં ઢેલી ધડીઓ ગણના સૈનિકની સવેદનાઓ પ્રગટ કરે છે. લેખક સૈનિકની અવસ્થાનું અને દિમમય વાતાવરણનું ચિત્ર ઠીક ઉપસાવી શક્યા છે. પરંતુ સૈનિકની મૃતિનો સળવળાટ વર્ણવી આખરે લેખક ક્યો દેવ બર લાવે છે ? સૈનિકને છોલે છોલે, ભૂતકાળમાં મઝમ સાથે ગાળેલી સોબત પાદ આવે છે અને તેની સ્વેત જાંઘ મરતા મરતાં પણ અમરણમાં આવે છે ! આ જ વાર્તાની રૂઢકૃતિ ? કે પછી સૈનિકે ચીની અક્ષરને વીધી નાખ્યો એમ કહી એ મરણની ધારે સૂટેલા સૈનિકનું ગૌરવ કરવું એ આ વાર્તાનું પ્રયોજન હશે ? પરંતુ એ ઘટના પ્રતીતિકર બની શકતી નથી. અને વાર્તાની સમગ્ર અસર રોળાઈ જતી લાગે છે.

દૂધી વાર્તામાં તેમને લાગવું મૂલ્ય ઝાઝું દેખાતું નથી લાગતું. કેટલીક વાર્તાઓ વિનાકારણ લહેરાય છે. અને અવેળાનાં વર્ણનો, સ્મૃતિ દ્વારા અતીતનાં ચિત્રો, પાત્રોના વાર્તાલાપો વગેરે ઘણી વાર વાર્તાની આકૃતિને કથળાવે છે. ‘ગૃહલ્યાગ’નો આરંભ સાવ ફિસ્સો લાગે છે. કુકુમ અને વસંત વચ્ચેનો વાર્તાલાપ લેખકની દૈલીની કચાશ પ્રગટ કરે છે. ‘વેરઝેર’ વાર્તા પણ એ રીતે ‘સુટક’

બતી છે. 'મુક્તિ અને બંધન'માં પણ પતિપત્ની વચ્ચેનો વાર્તાલાપ નાહકનો વિતારાયો છે. 'એ નથી'માં નવસિદ્ધ અને નાટકની વચ્ચેમાં રચના ખૂબતી રહી ગઈ છે. 'પાદરીની વહુનો પ્રેમી'માં પણ નિરર્થક લંબાણની જ મુશ્કેલી છે ! સમુદાય સાથે પાદરીની વહુના પ્રેમીનું ખૂન કરવા અચાનક ફટી નીકળતો એલેક્ઝાન્ડર, એની પાછળ જ પાદરીનું આગમન, તેનું બોધક પ્રવચન-અધુન ક્રિસ્તી અને કૃત્રિમ લાગે છે.

'સેલ્ફી પંક્તિ'માં કે 'સિનિક્તુ' મૃત્યુ' જેવી વાર્તામાં લેખકના સુમધુર પ્રવાહી મઘનો જે સુખદ પરિચય થાય છે તે બીજી વાર્તાઓમાં બહુ અદ્ય થાય છે. એકંદરે એમ કહી શકાય કે લેખકની અભિવ્યક્તિ હજી વિકસતી આવે છે. એમનું મઘ હજુ એમની નવસિદ્ધિને અનુરૂપ થઈ શકવાની દિશામાં ધસતું આવે છે.

વાર્તાકાર ઈવાટેવે 'એન્ડી', 'બેડે', 'સોલ્જ' જેવો, વાર્તાઓમાં એક માત્રની ઉક્તિ દ્વારા (નાટકમાં 'ભાણુ' પ્રકારની જેમ) વાર્તા રચવાનો કીમિયો કર્યો છે. અહીં 'દ્વિરેક' સ્મરણમાં આવે છે. પરંતુ પાત્રના ઉદ્ગારો એક જ પ્રકારની દશિણ શુન્દરાતની-ધંણી વાર દાળી કામની બોલીનું સ્મરણ કરાવે છે. 'એન્ડી' વાર્તામાં માતાનું અંતરવ્યક્તિત્વ કીક કીક રીતે બાળકની કાલીધેલી બોલી દ્વારા લેખકે ઉપસાવ્યું છે. પરંતુ 'બોલી'નો એકધારો પ્રયોગ સ્થાવર જળવાતો નથી, અને આ પ્રકારની વાર્તાઓમાં બધે આ જ રીતની બોલી લેખકે પ્રયોજી છે તે આરંભમાં નવીનતાને કારણે આકર્ષણ પેદા કરે પણ એનો વધુ પડતો પ્રયોગ નીરસ નીવડે છે.

'ગંબીર-હળવા આદિનો હળવો ગંબીર-અંત' વાની પ્રસંગિક્યનથી આગળ વધતી નથી. 'એફિશ'માં નિર્જનિકાની નજીક આવતી નવસિદ્ધ રચવાનો પ્રયોગ છે. પરંતુ એમને આ રીતિ અનુકૂળ નથી તે તરત સમગર્ભ જાય છે.

'આગંતુક' વાર્તાસંગ્રહ સમગ્રપણે ઈવાટેવની વિકસિત કળાને નહીં પણ એમની નવીન ભાત પાડનારી કંઈક વિસિદ્ધ નવસિદ્ધ રચવાની અભીપ્સાને-આકાંક્ષાને પ્રગટ કરે છે. લેખકનું ચિત્ત પ્રયોગશીલ છે. જીવનને હેવાડે ઊભેલાં પાત્રોનું નિરૂપણ કેટલીક વાર્તાઓમાં તે સુરેખ કરી શક્યા છે. વાર્તા માટે ઘટનાઓની પસંદગીમાં પણ તે સારું કૌશલ દાખવે છે. નવી નવી ટેકનિક પણ પ્રયોજી શકે તેવો ઉત્સાહ તેમનામાં છે. એટલે એમની વાર્તાઓમાં ક્યારેય હોવા છતાં એમની સક્રિયતા પણ જરૂર આ સંગ્રહમાં પરિચય થાય છે. લેખક પાસેથી જરૂર વધુ સ્પષ્ટ વાર્તાઓ મળી શકે એવો વિશ્વાસ આ સંગ્રહ પ્રેરે છે.

હિમાશુ વેરાનો વાર્તાસંગ્રહ 'વિહંગનુ' મરણચરિત્ર' તેમાં પ્રગટ થતી લેખકની પ્રયોગશીલતાને કારણે ધ્યાન ખેંચે છે. નાની નાની જીવીસ વાર્તાઓમાં તેમણે નવલિકારચનાના વિવિધ પ્રયોગો કર્યા છે. નવલિકાનું સ્વરૂપ કુશળ વાર્તાકારને હાથે કેવાં કેવાં રૂપ ધરી શકે તેની પ્રતીતિ આ સંગ્રહ કરાવે છે. નવલિકાને નવી દિશામાં વાળનારા લેખકોમાં હિમાશુ વેરાનું પણ સ્થાન છે.

વર્તમાનયુગમાં મનુષ્ય જીવનની અનેક મુશ્કેલીઓથી ભીસાયેલો છે. એની સામે અનેક દૃઢ પ્રશ્નો એને લરખી જવા મોં ફાડી ઊભા છે. એ પ્રશ્નોની યુગ-લમાંથી છૂટવા-છટકવા માણસ મથામણો કરતો જ રહે છે. એ મથામણ એના સંકુલ વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાં વ્યક્ત કરે છે. પ્રામાણિક વહેવાર જાણે કે આ જીવનમાં શક્ય જ લાગતો નથી, અને તેથી માનવીને જીવનભર મહેરાં પહેરીને અનેકરૂપે અભિનય કરવો પડે છે. એના સાચા વ્યક્તિત્વને ઢાંકી રાખી માનવ, સંતોગો તકાળો કરે તે પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરે છે અને જતાંય અંતે નરી નિષ્ક્રિયા જ તેને સાંપડે છે. વિષમ પરિસ્થિતિનો પ્રતિકાર કરીકરીને માણસ કોં વેરાળી બની જાય છે, કોં નફરત બની રહે છે. નહિતર મૃત્યુ તો એને માટે રાહ જોતું ઊભું હોય છે જ 'વિહંગનુ મરણચરિત્ર', 'કોરોનરનો સુકાદો', 'કમાઉ રિમત', 'નિરાડ', 'હું હોત તો', '૧૫મી ઓગસ્ટનું અંધ' વગેરે વાર્તાઓમાં મુખ્યત્વે લેખકનું આ દૃષ્ટિબિંદુ પ્રગટ થયું છે.

'વિહંગનુ મરણચરિત્ર' એ શીર્ષક લેખકનો કટાક્ષ સૂચવે છે. જીવનચરિત્ર લખનારા અને લખાવનારા ઘણા છે, પણ વિહંગ મરણચરિત્રને લાયક છે. લેખકે સીધીસાદી રીતે વિહંગના જીવનનું બ્યાન રજૂ કર્યું છે. વાર્તામાં નિરૂપાયું છે વિહંગનું જીવન, પણ જીવનનો વાઘો પહેરીને બ્યાવેલું મૃત્યુ જ બ્યાનપાત્ર બને છે. વિહંગના કઝાલિયતભર્યા જીવનનું ચરિત્ર લખવાનો આડખર કરતા લેખક સાચેસાચ તો વિહંગના મૃત્યુનું જ ચરિત્ર પ્રગટ કરી રહ્યા છે. લેખકનો કટાક્ષ સ્પષ્ટ છે.

'કોરોનરનો સુકાદો'માં ડી. બી. થી મૃત્યુ પામેલી એક બાઈની કોરોનર દ્વારા થયેલી તપાસનો હેવાલ છે. લેખકે વિવિધ સાક્ષીઓની જુબાની દ્વારા વાર્તા ઉપસાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. ડૉક્ટર જેવા શ્રીમત, શિક્ષિત અને પ્રતિષ્ઠિત માણસથી માંડીને હોરિપટલના નોકર સુધીના બધા જ માણસો જીવનની વિષમ પરિસ્થિતિ આગળ કેવા ઢૂંકલા છે, કેવા વામણા છે, તેનું ચિત્ર એમાં છે. આ કથા કોઈ પુરુષાર્થની કથા નથી, પણ વસ્તવદર્શનની કથા છે અને બધી જુબાની પછી 'કોરોનરનો સુકાદો' બ્યાનના દંભ ઉપર સીધો પ્રકાશ નાખે છે.

‘કમાઉ દિમત’માં જાહેરખબરનું મોડલ બનેલી એક સ્ત્રીના આત્મકથન દ્વારા વાર્તાને લેખકે સારો ઘાટ આપ્યો છે. જીવન જીવવા માટે, સંઘર્ષમાં ટકી રહેવા માટે, એક યુવતી પોતાના ‘દિમત’ને કમાણીનું સાધન બનાવે છે. એ ‘દિમત’ના આક્રેષ્ઠ ના મળે તો જ નવાઈ! પરંતુ કડુણ તો એ છે કે આ વ્યવસાયમાં બંડી બંડી બિનરતી જતી સ્ત્રી અતે ધૂટ બની રહે છે. આત્મકથન પછી એનો છેલ્લો પ્રશ્ન : ‘તમને મારું દિમત મળે છે?’ અત્યંત માર્મિક છે. વાર્તાને અતે એકાદ માર્મિક વાક્ય કે પ્રશ્ન મૂકી જીવનના કોઈક ગૂઢ મર્મ પર પ્રકાશ નાખવાની લેખકમાં સારી કુશળતા છે. પરંતુ આ કટાક્ષ પાછળ કડુણા છૂપી રહેતી નથી. દિરેક્ષની વાર્તાનું અહીં સ્મરણ થાય છે.

‘હું હોન તો’માં એક અપંગ કિશોર હર્ષદની કડુણતા લેખકે સ્ફુટ કરી છે. એ અપંગ છોકરો સ્નેહભરી માવજતના અભાવે ધૂટ તોફાની બનતો જાય છે. માની અનુકંપા તેના પ્રત્યે છે, પરંતુ તેને સમજવાની કોઈ ને નવરાશ નથી. એ માર ખાતો ખાતો રીડો બની જાય છે. ક્યારેક કોઈક તરંગી વ્યવસ્થામાં દોષક કિશોરી આગળ સેક્સટીનું પણ પ્રસ્થાન કરી બેસે છે. ખૂબ માર ખાય છે. પરંતુ શિક્ષા એ એનો ઇલાજ નથી, એ કોઈ સમજતું નથી. એક માત્ર એનો પડોશી એના ચિન્તનો ચિકિત્સક છે. એ કિશોરની બાળપણમાં એની માતાને સમજાવે છે, પડોશીએને મળે છે પણ તે અસહાય છે. એનું કથું નીપજતું નથી. આખું આગળ એક અપંગ કિશોરની જિંદગી બરબાદ થતી જોઈ તેને સવેદનશીલ જીવ વ્યથા અનુભવે છે.

આ નથી પીવી

ઓફિસમાં જવાનો અર્થ નથી

કુનિયા નકામી છે.

હું સાવ નકામો છું.

લેખકે અતે જીંદગી માથે અકસ્માત મળતી પડતા હર્ષદનું ચિત્ર આપીને કડુણને વધુ ગાઢ બનાવવા કોશિશ કરી છે.

‘બનાવ-અખુબનાવ’ એકવચ્ચેથી નવા જ જોડાયેલ એક દંપતીનું જીવનમાં ડોકિયું છે. સ્ત્રીનું ચાંચલ અને પતિની અમૂલ્ય એ દંપતીજીવનને બરબાદ કરનારાં તત્ત્વો છે. મંજરી ત્રા તરત પામી જઈને, દામ્પત્ય કલહની ધાર પર આવે ત્યાં જ બાજી સુધારી લે છે, અને ‘બનાવ-અખુબનાવ’ની દ્વિધા દાળે છે.

‘જિંદગીનો પ્રવાવ’ પણ નારીજીવનની કડુણતા પર કટાક્ષ છે. ઉપાન્યાસ તન પર ગાંઠ છે. એની આ એને દોષિપટલમાં ડોકટર પામે લાવે છે. ડોકટર

કેન્સરનું નિદાન કરે છે. એને પરણવા તૈયાર થયેલો યુવાન સ્વાભાવિક રીતે જ પાછો પડે છે. ઓપરેશન એ ઉપાને માટે જિંદગીનો સવાલ છે. પરંતુ ઉપામાં એક ડો. કાપડિયા નામના સબજનને રસ છે. એમને ઉપાના કેન્સરના ઓપરેશનની જાણ થાય છે. એ જ વખતે ઉપાની મા તેમને કહે છે : 'તમે તે દિવસે ઉપાની છાતી પરની ગાંઠ વિશે મારુ ધ્યાન દોર્યું તું એ કેન્સર નીકળ્યું, ને આજે છાતીનું ઓપરેશન કર્યું'. તમારી પછી ઉપાએ બીજા કોઈ ધરાક લીધા નથી ને હવે તો સવાલ જ ક્યાં છે ?'

'જિંદગીનો સવાલ' વિશે આ ઉદ્દગારો ધણુ ધણુ કહી જાય છે.

'પડી એક તકરાર'માં પણ જીવનની એક વિષમતાનું ચિત્ર છે. ડોસીની વહુના હાથે ઉપેક્ષા તથા કૂતરાનું લાલનપાલન અને આમાંથી ઉદ્ભવતો સંઘર્ષ એ વાર્તાનું મુખ્ય વસ્તુ છે. પરંતુ ડોસી એર પાર્કને આ તે કૂતરાને મારી નાખે છે. એ પરિસ્થિતિ સ્વાભાવિક ક્રમમાં ગોઠવાતી નથી. લેખક પક્ષે ક ઈક તાલમેલનો વહેંચ પડે છે. 'વૈરાગ્ય'માં પણ એમ. બી. બી. એસ.માં લાજુતી એક યુવતીને પ્રોફેસર-ડૉક્ટર ખોટા-મોટાં વચ્ચેના આપી પરણે છે અને તેની સમગ્ર કારકિર્દીને ખતમ કરી નાખે છે, એ મુખ્ય વસ્તુ છે. પરંતુ વાર્તા બરાબર કહેવાઈ નથી. કથનશૈલી ફિરસી બની છે. વાર્તાનો આરભ ક ઈક કૃત્રિમ લાગે છે.

'પ્રગતિ'માં ભૌતિક સુખને માર્ગે વળેલા અરુણ અને ગાંધીવાદી કાર્યકર પ્રવીણ વચ્ચેનો contrast છે. અરુણ પ્રવીણને વિવેકપૂર્વક પૂછે છે કે, 'અચાનક સુંબઈ આવવાનું થયું ?' 'હા, હું તો અચાનક આવ્યો, પણ તુ તો મારી બાજુ, માર્ગ વાર નહિ આવે ને?' પ્રવીણે સામો સવાલ કર્યો.

'ત્યાંથી અહીં આવી શકાય, પણ આ બાજુથી એ બાજુ આવવું બહુ મુશ્કેલ છે.' અરુણે કહ્યું. અરુણના આ હેતુલા વિધાનની માર્મિકતા ઉપર જ વાર્તાની સમગ્ર ધમારત ટકી છે.

'તિરાડ'માં મધ્યમવર્ગના એક સાધારણ માણસના-પંકજના જીવનમાં નીતિ અને અનીતિ વચ્ચેનો સંઘર્ષ છે. અરીસાની તિરાડના પ્રતીક દ્વારા વાર્તાકારે અસ્થિતાને સફળપણે સ્ફુટ કરી છે. આ તે પંકજ લાચાર બને છે. લાંચ ખીકારે છે. એની ચત્તી લતાની વ્યવહારકુશળતા જીતે છે. પંકજ પોતાના પરા-જયનો સ્વીકાર બહુ માર્મિક રીતે વાર્તાના અત્સાગમાં કરે છે : 'અમને સાંધવા માટે તિરાડની જરૂર નથી. અમે પણ એક અને અખડિત જ છીએ.'

એમના અરીમાની નિગઃ મર્ષ-સાંચના પ્રભાવે બનેલુ દામ્પન્ય અખંડ કરી આપનારું તત્ત્વ તે સાંચ (પ્રેમ-૮ !)

‘કિંતનર’માં મોટદકાગમાં, ગેહની ગેરદાગરીમાં નિદ્રા આણવા આવતી ગધાની ‘વિચિત્ર’ અવસ્થાનું લેખકે આત્મનિક કદી શકાય તેવું ચિત્ર મુચન દાન પ્રગટ કર્યું છે, પણ તે પ્રતીતિકર નીચડે તેમ નથી. દષ્ટ પરિણામ આણવા લેખકને કિંતનર મારુનિને કુદગતી દાગતે વિધાય કરવો પડ્યો છે !

‘પદમી ઓગટનું’ સ્વપ્ન’ એ વાર્તા બનતી નથી, એક કદાગિક્ષા જેવી રચના બની ગયે છે. છેલ્લા વાર્તા ‘ટોચા’માં એક પરિપૂર્ણ મુવતી સુમનના આંતરમનમાં સુતેલી જાતીય વાચનાને લેખકે મુકટ કરી છે. સુમનના અંચલ વ્યક્તિત્વનો ધોરીથી ધટના દાગ પણ સાગે એવો પરિચય મળી ગયે છે.

વાર્તાકાર દિમાંત્રુ વેગએ જીવનમાંથી અને જગતમાંથી ચિત્રવિચિત્ર પરિચિતિ ઝડપી છે. માનવ વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાં એ પરિચિતિના મદલમાં પ્રગટ કર્યાં છે. એમની પાસે વેધક દષ્ટિ છે, માનવજીવનનો કંટુલ એક મજકાગમાં પ્રગટ કરવાની કુશળતા છે. વાર્તાને વિવિધ આકાર આપવાની કલા પણ તેમનામાં છે. એમની આ કલાશક્તિનું આપણે અભિવાદન કરીએ.

‘આંસુ અને આંદગલું’માં પરપરાથી જુદા માનરીને નવી રીતિ, નવાં પ્રતીક અને નવા ભાવ-દર્શન દાગ થી સંધેરયામ સર્મીએ પ્રથમ વાર પોતાના પ્રયોગશીલ માનસનો પરિચય દેવાવેલો. એ પછી ‘ફેરા’—નોવેલેટ—દાગ આંતરએનના પ્રવાહની દિશામાં તેમના પ્રયોગે કીક કીક ગસ જાગમ કર્યો. એ જ લેખકે દરે ‘બિચારાં’ વાર્તાસંગ્રહ ગજૂ કરીને નવવિકાસેત્રે નવીન પ્રયોગોમાં પોતાના જીવંત રસની પ્રતીતિ દેશવે છે.

ત્રણ જુદાં સાદિત્યસ્વરૂપોનું એમણે કરેલું બેગણુ જોતાં એટલું તો નપાટ થાય છે કે તેમના મિત્ર પર પશ્ચિમના—વિશેષે કરીને ફ્રાન્સ અને અમેરિકાના નવી ધારીએ લખનારા લેખકોની પ્રબળ અસર છે. ‘આંસુ અને આંદગલું’માં આવતાં કદપનો, અહંતસ પ્રયોગો, વિચારની નતીનતા વગેરે આ અસરનો સહેજે અજુસારો આપ્યો. ‘ફેરા’નું કણુ નવકરપ, તેમાં આગગાડીના પેગનો ગોળ ફેગ, ધૂમ્રવલય જેવાં ભાવપ્રતીક, ચિત્તની બીનરમાં ભીડે વહેતા પ્રવાહનું નિદ્રપાન, કથાનો અંત-આ બધાં બક્ષો પશુ એમની પરના પશ્ચિમી સાદિત્યના પ્રભાવની સાખ પૂરશે. સર્મી પાસે ગદ્યની એક વિશિષ્ટ જાડા છે, નવા પ્રયોગો મારેલુ ‘ઉત્સાહી માનસ છે, નવી દિશામાં પ્રયાણ મારેની સંજ્જતા છે, અને એમનું

ચિત્ત કવિતામાં પણ ગળકાળાયેલું છે. આવા એક સબ્જ લેખકની કાઈ પણ કૃતિ ચિકિત્સા માટે રસનો વિષય થઈ પડે.

‘બિયારાં’ એ સંગ્રહમાં બે વસ્તુ વિશેષ ધ્યાન ખેંચશે. લેખકની દૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિ. શ્રી શર્માની કલાકાર તરીકેની દૃષ્ટિ એક દરે cynicism પ્રગટ કરનારી લાગે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી યુરોપની પ્રજામાં જિંદગી વિશે ઘેરી વિકલતાની વૃત્તિ જન્મી અને વિકસી. ઇશ્વરમાંથી અને ધર્મમાંથી તેમની અદ્ધા સમૂળગી ઊડી ગઈ. વિરાટ વિશ્વમાં માનવના અત્યંત વામણપણાની તેમને તીવ્ર પ્રતીતિ થઈ. વિજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્રના વિકાસે સમગ્ર પ્રજાના ચિત્તમાં અતેકવિધ ઘેરાં વમળા પેદા કર્યાં. આ બધામાંથી જે ઘેર નિરાશા અથવા તીવ્ર વકતા જન્મી તે સાહિત્ય દ્વારા પ્રગટ થવા માંડી એ સાહિત્યનો પ્રવાહ-પ્રભાવ છેલ્લા બે-અઢી દાયકામાં આપણે ત્યાં પણ વહી આવ્યો. આપણી નવીન પેઢીના ધણા લેખકોની દૃષ્ટિ આ પ્રવાહથી ધગઈ છે. નિઃપણુની બાબતમાં પણ એની અસર છૂપી નથી.

પરંતુ કલાકારની દૃષ્ટિ ગમે તે પરિબળાથી ધગઈ હોય તે પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન એ છે કે કલાકારે પ્રગટ કરેલી પોતાની દૃષ્ટિ અથવા દ્વિવક્ષકી સમ્બાધનો રણકા સળગાવે છે કે નહિ.

‘બિયારાં’ની કેટલીક વાર્તાઓમાં કલાકારની સાચી અનુભૂતિનો રણકા અવશ્ય સળગાય છે. ‘સળિયા’ અને ‘વાડીનું ભૂત’ જેવી વાર્તાઓ એ રીતે યશસ્વી બની રહે છે. વાર્તાસંગ્રહનું લેખકે યોગ્યેષુ ‘બિયારાં’ શીર્ષક ને એમણે એમની સંગ્રહના અત્ લાગે બાવતી ‘બિયારાં’ વાર્તાને વિશિષ્ટ મહત્ત્વની ગણીને યોગ્ય હોય તો લાગે, પણ એ વાર્તા લેખકનો ફેશનપરમ્પનીની નિદર્શક બની રહે છે. એ વાર્તા, વાર્તા બનતી નથી તેમ છતાં એક દૃષ્ટિએ સંગ્રહનું શીર્ષક ‘બિયારાં’ યથાર્થ છે. આ સંગ્રહની ધણીખરી વાર્તાઓમાં પાત્રો જીવનથી દાઝેલાં, જીવનની ધાર પર ઊભીને તાર ન્વરે પોકાર કરતાં અથવા જીવનની ભયંકર ભીંસમાં સપડાયેલા, કશું પણ કરી શક્યા માટે અસમર્થ, અસહાય એવાં પાંખ વિનાના ‘બિયારાં’ છે ‘બિયારાં’ એ આ સંગ્રહમાં એક પેટર્ન બની ગઈ છે. ‘સળિયા’માં ત્રણ ત્રણ સતાનોની મા થયા પછી, ડોહટર પતિથી વિનાશસ્ત્ર ત્યજ્યેલી જીવનની ધારે ઊભેલી સવિતા, ‘વાડીનું ભૂત’માં સનાતન રૂઢિ અને સુધારા વચ્ચેની તીવ્ર બી સમા રહે સાર્થ મનનાં જોડી ઊર્મિઓને છેડ સુધી મનમા ભગરી રાખવા નિષ્ફળપણે મથતો હેમતલાય તરવાડી, ‘લાઈટસ ઓફ’માં અતીત વૃત્તિના વમળમા ફસાઈ પડેલો પ્રોફેસર હપિકેશ,

‘મધ્યકાલીન મણિલાલ’માં ફરમાણિયા શક્તિમાં ફસાયેલો મણિલાલ, ‘જીવનને આનંદ’માં ત્રણ મંતાનેને મેળીને મુમત્સુમાન સાથે ભાગી મયેવી સ્ત્રીના કાગળે જીવન હારી બેઠેલો લુચન, ‘જંખના’માં પુત્રજન્મની તીવ્ર એપણાવાળા જેઠ મનમુખયાત્ર, ‘બેંકાર લાંબા બોમદામાંથી’ એ વાતોમાં પત્નીના ચારિત્ર્ય વિશે તીવ્ર દ્વિધામાં મપડતો, આશાની ટોચ પરથી નિગરાની તથેડીમાં ગળતો નવલુવાન-આ બધાં એક વા બીજી રીતે ત્રિયાગં છે. મંકુન જીવનના એકાદ વખળ-વર્તુલમાં એ એવાં બેરવાઈ પડ્યાં છે કે એ નથી નરી શકતાં, નથી મગી શકતાં. વિધાનાની વિચિત્ર વક્ર યોજના વ્યક્તિને મંત્રેગોના એવા ચક્રગતે ચડાવી દે છે કે એમાંથી બહાર નીકળવું જ મુશ્કેલ બની રહે છે. સંમદની વાતોઓમાં લેખકનો આ જ ભાવ તાર ઝરે પ્રગટતો દેખાય છે. અને આ બધાં પાત્રો એક વર્ગનાં નથી કોઈ જેઠ છે, કોઈ માન્યર છે, તો કોઈકે ત્યકતા છે, કોઈકે વિધવા પાત્ર બધાં જ જીવનની જૂથજુથાનણીમાં કપાંક ને કપાંક ફસાયેલાં છે. એમની પાંખ બેરવાઈ પડી છે—ગડી ચડ્યાં નથી. જીવનમાં આવની આ કાચારી, અમદાવના લેખકે ઇતીહાસ વાતોઓમાં ક્ષાત્તમક રીતે નિરૂપી છે.

‘મણિલા’ વાતોમાં મણિલાનો આધાર સમગ્ર વાતોમાં પથગાયેલો છે અને વિરિધ ભાવોનું પ્રતીક બનીને એ મણિલા જગોદાની આંતરવેદના, એના બધિયા જીવનની દરુણતા મગળ રીતે—મદળ રીતે મૂચવી બંધ છે. દૂધી વાતોમાં પાત્રનું મ વિધાન દરુણ એ કપરી કળા છે. પાત્રનું આનમચિત્ર લાપવધી ઉચિત રીતે પ્રગટ કરવામાં નવવિદ્યાકારની કમોડી છે. અહીં જગોદાના જીવનની સમગ્ર વેદનાને વ્યક્ત કરવા માટે વાતોકારે મણિલા, હી ચકો, કીચુડ કીચુડ અવાજ કરતો હડો, સમગ્રા અને ચૂથાયેલો ■ દર વગેરે પ્રતીકોની સહાય તો લીધી જ છે; ઉપગંત જગોદાની નીકિચુ મવેદના એ પ્રમગે વ્યક્ત થાય છે તે સવિતાના મમત્ર આંતર-જગતને પ્રદર્શિત કરી મૂકે છે. એકે તો : ‘આ સૂપીએ જ એક વાર એના ભાઈને મીઠામાં જતા રહેતા રોકી ગળ્યા હતા. એ વળગી ના પડ્યો હોત તો એ વખતે જ જતા ઝડા હોત પણ તોય...’

અને બીજી વાઃ :—‘પણ પાછું એને માંભરી આચ્ચુ કે પેલીએ કોઈ અગ્નવ્યા ઝોશનથી લાખેતુ કે દાકારે મને નહિ પણ હું દાકારને ભગાડી મર્ષ છું, ત્યારે એ અન્યમનક ધર્મ મર્ષ પોતે તો પેપરમાંય હપાવી માથું અને પોતાની કરિયાદ પણ દાખલ કરાવવા ઇચ્છતી હતી જ્યારે પેલીએ તો...’

‘વારીનું જૂન’માં દેમત નગવાડીના જીવનની છેલ્લી કણ્ણાએ તાર ઝરે એ

પોતાની જિંમિઓનું કેમ્પિસ સાથે છે તે કલ્પો તરવાડીના સમસ્ત આંતરચિત્તને અભિવ્યક્ત કરી દે છે.

‘.....ને દિમતલાલે પોતાની સમગ્ર શક્તિ વાપરીને પેટી નિમરણી પર સાચવીને ચડવા માંડ્યું. ત્રણ...ચાર પગથિયાં માંડ ચઢ્યા હશે ત્યાં તો ઉધરસનો હુમલો. થોડી વાર અટકીને બેસા રહ્યા. ફરી પાછી ચડવાની શરૂઆત કરી ત્યાં વચમાં એક ઉધરસનું ફૂસકું...તે જ્યારે પૂરેપૂરા ચડી ગયા ને એમણે નીચે પાડીમાં નજર કરી તો અંદર સળગતી પેટ્રોએકસની બત્તીઓ ગોળ ગોળ ફરતી મસાસો જેવી લાગી ! તોય બને તેટલા મોટા અવાજે ઉપર બેબે બેબે તે બોલ્યા . ‘એય નાનડિયાઓ ! સાંભળો, ચણાના લોટને પચાળા મસાલાવાળા પાણી સાથે દાળ વગેરે ભેજુ કરી દાળના રગાળા નીચે સાંકીઓથી દેવતા પેટાવી...ઝટ ઉકાળી નાંખો, કાઈને ખબર નહિ પડે.’

‘અર્ચબેશ’ એકે રસપ્રદ નીવડે તેવી પ્રતીકાત્મક કથા છે. માલિસદાર તરફ જતા રસ્તામાં અર્ચબેશના ટોકારા નાયકના ચિત્રમાં અનેક સંવેદનો—મગ્જો જગવે છે; અને માલિસધરમાં પહોંચ્યા... ત્યાં... અચાનક વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું : ‘અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ કેનેડીનું ખૂન !’ અર્ચબેશનો કેનેડીના ખૂન સાથેનો મદર્મ કલાત્મક રીતે ગોઠવાઈ ગય છે.

‘ટપકાનું તળાવ’માં નિશાળના ભારતરની ગયાબિટીસ વિગેની જમાણા અને વિમાનચૂનું નિરૂપણ આસ્વાદ્ય બની ગયું છે; પરંતુ વાર્તાનો અન ‘એ હેબી’ની અમલકારક અતવાળી વાર્તાની સાદ આપે છે. આ પ્રકારની વાર્તાઓ પણ હીક હીક છે. ‘નૂતનવર્ષોલિનદન’માં કાડ વેચનારા છોકરા પાસે છેવટે એક જ કાડ બાકી ગયું છે અને એ કાડ પર તે છોકરો રાંટા અક્ષરે બાપનું નામ અને સુકામ સાબરમતી જેવ લખી નાંખે છે. આ પ્રકારની અમલકારકતા વાચકોને હવે કોડે પડી ગઈ છે.

‘સાખ પાકેથી’માં પણ પત્નીની દલાલી કરના ઈશ્વર દ્વારા વાર્તાવારે ચોટ ઉપજવવાનો કામિયો કર્યો છે. ‘બેકાર લાંબા બોગદામાંથી’ એ વાર્તામાં પત્ની લીલી પ્રત્યે શકાથી રિખાતા પતિની કલ્પોનો ચિતાર રસપ્રદ છે. પરંતુ ઘેર પહોંચ્યા પછી લીલીનો પોતાના પરનો વિશ્વાસપ્રેરક પત્ર વાંચ્યા પછી એનો લીલી પ્રત્યે પ્રેમ ઉભરાવા મડિ છે તે જ કલ્પોમાં લીલી વ્યવસ્થામાં એના પ્રેમી સાથે પ્રલાપ કરે છે તે પરિસ્થિતિ પ્રતીતિજનક નીવડતી નથી અને વાર્તા સપ્તી અમલકારક સરી પડી છે.

‘અજ્ઞાનિ’ માત્ર ચતુષ્કાર કિંમ્બો બની રહે છે—વાર્તા નહિ. ‘હિની હિની માહલીને હોઠગાનું શાક’, ‘ગિયારા’ જેવી વાર્તાઓ લેખકને આધુનિક વાર્તા-લેખનરીતિના પ્રવાહમાં તાણી જતી લાગે છે. નવી ટેકનિક અજમાવવાનો એમાં પ્રયાસ છે—પણ કયા સંપર્ષ ગઈ છે.

આમ સમગ્રપણે ‘ગિયારા’ વાર્તાસમૂહ તપાસતાં એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે લેખક જ્યાં સમાનપણે ટેકનિકની અજમાયશમાં સપડાય છે ત્યાં તે કલાકાર મરી ફેશનપરઅન બની ગયા છે. પરંતુ ‘સળિયા’, ‘વાડીનું ભૂત’ જેવી વાર્તાઓમાં આધુનિકતાનો મોહ ત્યજીને જ્યાં તેમણે કયા અનાયામે રજૂ કરી છે ત્યાં તેમની કળા શોભી જાડી છે.

વિવેચક શ્રી યશવંત શુક્લનો મન અહીં ઉનારીએ : “શ્રી રાધેશ્યામ શર્મા આપણા એક આશામ્પદ વિવેચક અને પોતાની આગવી ગદ્યશૈલીના નિર્માતા છે; પણ આ વાર્તાઓમાં કલાકાર આધુનિકતાની અને વિવેચકત્વની અપેક્ષાઓના ભોજ દેશન સંપાદેશો લાગે છે. તેમ છતાં આયોજન પરત્વે લગભગ પરંપરાગત કદી શકાય એવી કેટલીક વાર્તાઓ જીવનના જૂના તેમ જ નવા પણ એકંદરે ઓછા ખેડાયેલા વ્યવહારોની માવજત કરે છે ત્યારે એમની વાર્તાકલા ખીસી જાડે છે. ‘સળિયા’, ‘ટપકાનું તળાવ’, ‘મધ્યકાલીન મણિવાવ’ અને ‘વાડી-લાવનું ભૂત’ એ પ્રકારની વાર્તાઓ છે. એમાં સવેદના, પાત્રત્વ અને પરિસ્થિતિનું અદ્ભુત ગદ્યાયુથ ધરેલું જોવા મળે છે. ‘દાસીપગો’, ‘હેનરેખા’, ‘સર્પવેશ’ એ વાર્તાઓ મંવેદનબધિરતાની સવેદના જિવાવે છે. તેો આમાં સમૂહને જેનું નામ મળ્યું છે તે ‘ગિયારા’ અને ‘હિની હિની માહલીને હોઠગાનું શાક’ આયોજનચાતુરી છતાં ભાવકને અપર્ણી શકતી નથી.”

શ્રી પન્નાવાય પટેલની નવવિદ્યાકાર તરીકેની ખ્યાતિ મુખ્યત્વે બે સમૂહો પર છે : ‘મુખદખના સાથી’ અને ‘વાત્રકને કાંઠે’ એ પંડીના સમૂહોમાં પન્નાલાયની જૂની રીતરસમનાં જ ફિલ્માં બનુકરણ છે. આ વર્ષે પ્રગટ થયેલા તેમનો વાર્તાસમૂહ ‘વટનો કટકો’ એમની આશમી ચૂકવી વાર્તાઓની પ્રતીતિ કરાવે છે. નાનકડા વિચારણિ દુને કુલાવીને રચેલી ઘટના, અસુક વિચારને પ્રગટ કરવા માટે જ ઊભી કરેલી વાર્તા, કેટલીક વાર જૂની વાર્તાઓની ઢબે જ પણ ઓછા કૌશલથી આલેખાયેલાં પાત્રોનાં મચનો, ક્યાંક મ્યૂવ રોમાંચક ઘટનાની ભગમા—આ બધી મર્યાદાઓ આ સમૂહમાં તરત ધ્યાન ખેંચે છે.

સમૂહનું જેના પરથી તેમણે શીર્ષક પ્રયોજ્યું છે તે ‘વટનો કટકો’ વાર્તા મધ્યયુગીન રોમાન્સથી કશું જ વિશેષ નથી. તાણીત્વની મેળવેથી ઘટનાઓ

અને શૈર્ષની લાવનાનાં આલાસી ચિત્રો પ્રાથમિક કક્ષાની રુચિ ધરવનારને પણ બહુ સતોષે તેવાં નથી. સંગ્રહની એ એક ફિસ્સી વાર્તા છે. સંગ્રહની પહેલી વાર્તા 'ગરમાગરમ આષ્ટક્રીમ'માં ગામડેથી આવેલા કાકા-ભત્રીજાની આષ્ટક્રીમ ખાવાની ઝખનાની આપવીતી છે. બળબળતા બપોરમાં ઉઘાડા પડે ફફેલા પડે છે ને એમાંથી 'ગરમાગરમ આષ્ટક્રીમ'નું શીર્ષક પ્રયોજાય છે. નાની-થી ઘટનાને મજાવીમજાવીને વાર્તાકારે રજૂ કરી છે. 'કાશીમાની ફૂતરી'માં કાશીમાનું પાત્ર અને એમનું અંતિમ પરિવર્તન ભાગ્યે જ અસરકારક નીવડતું લાગે. 'ડેગલ પુરાણ' એ મિત્રોના પત્ની બદલવાના એક તુચ્છ પર રચાયેલી અસંભવિતતાની સીમા પર પહોંચેલી કથા છે. 'નવાણુના ફેરમાં' પણ અત્યુક્તિભરી ઘટના પર અવલોકેલી કથા છે. 'દક્ષસ્તાનનાં હાડપિંજરા' મોપાસાની એક સુંદર કૃતિને મચડીને જાબી કરેલી નબળી રચના છે. 'પોપટિયુ'માં રાવજીતુ મનોમથન પૂર્વેની પન્નાલાલની વાર્તાનાં પાત્રોનું જ સ્મરણ કરાવે છે અને જે ઝડપથી ઘટનાઓ બનવા મડિ છે તે ભાગ્યે જ મનમાં જાયે તેમ છે. 'જીકારો' વાર્તા એકાદ પ્રસંગચિત્રથી વિશેષ આગળ વધતી નથી. 'અમર મૃત્યુ'માં પણ મુખીનું પરિવર્તન આકર્ષિક લાગે છે. સમગ્રપણે જ્ઞેતાં 'વરનો કટકો' પન્નાલાલના વાર્તાકાર તરીકેના યશમાં કશો જ ઉમેશ કરી શકે તેમ નથી.

'ફેજેટ ફાળકો' એ શ્રી જયવંત દળવીની હાસ્યરસિક વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. તેનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી મધુરકે કરેલો છે. શ્રી દળવીમાં હાસ્યરસ નિષ્પન્ન કરવાની નૈસર્ગિક શક્તિ છે. હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય તેવી પરિસ્થિતિ અને તેવાં પાત્રો પર તેમની નજર તરત પડે છે. સમાજમાં વારંવાર ઉપેક્ષાપાત્ર બનતા મહેતાજી, વેદિયો, કવિ, ચોવડિયો-વગેરે પાત્રોની લાક્ષણિકતાઓથી લેખક સુમાહિતભાર દેખાય છે. તેમની વાર્તાઓમાં આ પ્રકારનાં પાત્રો હાસ્યનું આલ્સ બન બને છે. આપણા સમાજજીવનમાં આલતા દલ અને મિથ્યાચારો પણ તેમની કટાક્ષકલાનો વિષય બને છે. પરંતુ શ્રી દળવીનું હાસ્ય મોટે ભાગે પરિસ્થિતિ-જન્ય છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિજન્ય હાસ્ય એમના આ સંગ્રહમાં ઓછું સાંપડે છે. 'કશા સાડી ? પોટા સાડી' વાર્તા તપાસીએ તો તેમાં રેલવેની મુસાફરી કરવા નીકળનાર કુટુંબનો રઘવાટ અને રઘવાટમાંથી નીપજતા જીવરડાનું જ મુખ્યત્વે ચિત્રણ છે. પરિસ્થિતિનાં હાસ્યરસિક વર્ણન આપવાનું કૌસલ શ્રી દળવીમાં પ્રશસ્ત છે. અને વાચકને ખડખડાટ હસાવી મૂકે તેવો મનુષ્યનો વિલક્ષણ વહેવાર

તેઓ આમાનીથી નિરપે છે 'ગણપતિ ઉત્સવ'મા હાથ પડિચિતિન્ય તે છે જ, પરંતુ સેવામળના સખ્યો મેવાને કેવી વગવી ખાય છે તેના પર મર્મોભા દાક્ષ પણ છે 'બાળોમાની યયગી' નીનિમાન દોવાનો દલ દરનાગ વર્ગ પર ચાલુ વીંચે છે 'મારી મહેતાગીરી'મા નિસાળના એ મહેતાજી વેદિયાપણાને કાગળે કેરા બેવફૂર અને મૂંઝવે છે તેનો ખડખડાટ હમાવે તેવો ચિતાર છે

શ્રી દળવી આપણા 'મર્ડ પેટીના મન્નદીર'ની હરોળના ભેખ છે મન્નદીરમા દૂધ-ચિત્રો આનેખવાની તેમ જ મૂંઝવે હાથ નિપન્ન કરે તેવી ધમ્માઓ નિરૂપવાની હથોળી હતી 'બ્રોડ થુમર' નિપન્ન મગમા તેમનું આગવું મીઠાન હતું શ્રી દળવીની વાર્તાઓ એ રીતે 'મન્નદીર'ની કળાનું મન્નદીર કગાવે છે

શ્રી દળવીની વાર્તામા જે મુરદી છે તે એ કે વાર્તા વડુ પતી નહેગર્જ જવાને મારણે એની અમર રોળાર્ક જાય છે શ્રી દળવીની વાર્તાઓ આકૃતિની દૃષ્ટિએ શિથિલ બની ગયે છે એમની 'કસા સાઈ' પોટા સાઈ' મૂંઝવે હાથની એ નમૂને ૧૨ વાર્તા છે પરંતુ એ ખૂબ પથગાને કાગળે પાખી પડે છે ખડુ નેના એમા એકે નહિ પણ બે વાર્તા સમાર્પ મર્ધ છે

અ પર ભોજન', 'મારી મહેતાગીરી' વગેરેમા વર્ણન મનમા અત્યુક્તિ, દોન મની જાય ત્યા સુધી ભેખક તે બેચી ગયા છે

શ્રી મધુજનો અનુવાદ સ્વચ્છ છે

શ્રી દળવીનો બીજો વાર્તાસંગ્રહ 'કુનિયા આતર-લીતર' નામથી પ્રગટ થયો છે 'કુનિયા' એ શ્રી દળવીનો માનીતો સંગ્રહ છે એમના સંગ્રહોના ચીરકામાં ધણખડુ 'કુનિયા' દેખાશે 'કુનિયા આતર-લીતર' પ્રતીમાત્મક ચીરકા છે બહારની કુનિયા-વાસ્તવિક વહેવારજાત એક પ્રકારનું છે માનવી સમગ્રિતા શિખાતર ક્રત્તાદિનો આપ લગાવીને બહારની કુનિયામા વર્તે છે પરંતુ આતરની-લીતરની કુનિયા નિરાળી જ છે માનવીની એ અગામી કુનિયા ખૂબ સકુન છે, પણ એનું આત્મ વ્યક્તિત્વ આતરની સ્પર્શિમાઓપિત છે બહારની કુનિયામા તે

બહારની દુનિયા કેવી બદલાઈ રહી છે તેનો અલ્પસારો પણ પામ્યા વિના આ વૃદ્ધાઓ ફરીફરીને ભૂતકાળની જાહેજલાલીનાં જ સ્વપ્નચિત્રો જોયા કરે છે. એમને પૌત્ર પરણાવવાની, તેની નવવધૂ જોવાની હોંશ છે. એ પુત્ર કોઈ પારસણ સાથે પરણી ચૂક્યો છે તે વાતથી તેઓ અચ્ચત જ રહી જાય છે. વાર્તાકારે વૃદ્ધાઓ અને પૌત્ર વચ્ચેના સવાદ દ્વારા બે બે પેઢી વચ્ચેનો contrast પ્રગટ કર્યો છે.

‘દાકાર’ વાર્તામાં પણ પ્રૌઢ વયે એક કદરૂપી બાઈને પત્ની તરીકે લાવેલા ‘દાકાર’ના દામ્પત્યનું ચિત્રણ છે. બહારની દુનિયામાં દપતી તરીકે જીવનારા આ પતિપત્નીની બીતરની સૃષ્ટિમાં એકબીજા પ્રત્યે કેવી શકાની-ધૂણાની વૃત્તિ છે અને એમનાં ચિત્તમાં આ શકાને પરિણામે કેવી તરંગલીલા ઊછળી રહે છે તેનું બયાન લેખકે કર્યું છે.

‘મૂંગો, બહેરો, પણ’ વાર્તામાં મૂંગા, બહેરા અને યુવાનીને ઉબરે પગ મૂકતા શબુના ચિત્તમાં ઉરકેરાયલી કામવૃત્તિને કાગળે મચી રહેલી હલચલનું ત્રીશુવદબધું ચિત્ર છે.

મગ્ગહની એક સમર્થ વાર્તા ‘નાગમણિ’માં નાગને જ દશે મોત મળે તો મોક્ષ માનનારા ગાડુડીના જીવનની રોમાંચક કથા છે. ‘નાગ ડસવો જ જોઈએ, સર્પપ્રભુએ કરજું જ ખપે, તે વિના મુખે મગવાતું નહિ, મોક્ષ થવાનો નહિ.’—બાપની આ શિખામણ દૈયામાં કાતરી રાખનારો નાગ સાપ સાથે જીવનભર ખેલ ખેલતો રહે છે. સાપની સોબતમાં જ જીવનનું સુખ શોધે છે. સર્પદશ માટે વક્ષમે છે. નાગની પત્ની પણ નાગપત્ની દરમ્યાન ગત થયેલી. એના અગૂંઠે સર્પદશનું ચિહ્ન હતું. પુત્ર વિનાના નાગને પત્ની રોજ કહેતી ‘આગલે જનમે સાપબાપ માર્યો હશે, તે હત્યાને લીધે જ મને દહાડા રહેતા નથી...’ અને નાગને વસવસો રહી ગયો કે નાગનાથનો વેલો હવે નષ્ટ થવાનો.

નાગના ચિત્તની ઉત્તેજના, સર્પદશ મળે તે માટેનું એનું, આત્મમથન વાર્તાકારે વિવિધ ઘટના, સ કેત, સ્મૃતિચિત્રો દ્વારા કુશળતાથી નિરૂપ્યું છે. નાગનો દશ પ્રાપ્ત કરવાના નાગના મર્વ ઉધામા નિષ્ફળ થયા ત્યાં જ એના જીવનમાં નવો વળાંક આવ્યો. સિનેમાવાળાને નાગ સાથે ગાડુડીની લગાઈનું દરપ જોઈતું હતું. પચાસ રૂપિયા જેવી મળલખ રકમ સાંભળીને નાગએ નાગને દબાવી ગરદન પકડી, ‘લીવા’ કરવા માંડી ... પરંતુ ઉરકેરાટ અને લક્ષ્મીની ઉત્તેજનામાં ચકચૂર બનેલા નાગએ અકસ્માત નાગની ગરદન વધુ દબાવી દીધી... નાગ મૃત્યુ પામ્યો...

સર્પદંશથી મોઠાની વાંછનાવાળા નાચુને દાથે સર્પ-નાગમળિ પોતે જ મૃત્યુ પામ્યો ! આ વિધિદટાસેનું કુરુણ ચિત્ર લેખક સફળપણે આતેખી શક્યા છે.

વાર્તાકાર દળવી ધટનાનું આલેખન સમર્થપણે કરી શકે છે. એમની વાર્તાઓ ધટનાનિરૂપણના સામર્થ્યની બાબતમાં કેટલીક વાર ઓછર કે પન્નાસાલની દરેણમાં આવી શકે. ધટના દ્વારા પાત્રને ઉદાવ આપવાની તેમની પદ્ધતિ છે. પાત્રોનાં ચિત્તની બીતરની લીલા આલેખવામાં તેમની શક્તિ પ્રગટ થાય છે.

શ્રી દળવીની વાર્તાકાર તરીકેની મર્યાદા એ છે કે તેમની વાર્તાઓ compact બનતી નથી. ધટના અને વર્ણનોની ભરમાર તેમની વાર્તાની આકૃતિને કથળાવી નાખે છે અને ચિત્તમાં જે એકત્વની છાપ ઉપસવી જોઈએ તે ઉપસતી નથી. એમના પાત્રચિત્રણમાં પણ અસંગતિ અને અતિચિત્રણ હોય છે.

તેમ છતાં સનત રસદાયક નીવડે તેવી ધટના, વિચારસા ઉત્તેજિત રાખવાનું તેમનું કૌશલ અને ચમત્કારક ધટએકાદને કારણે તેમની વાર્તાઓ 'ધટનાપ્રધાન' વાતોના રસિયાઓને જરૂર આગ્રાહ નીવડશે. આ સંગ્રહમાં તેમણે 'જંખના'માં ડોલનશૈલીનો સાદાંત પ્રયોગ કર્યો છે. 'પ્રતિમા નાટક,' નાટકની પેરડીનો પ્રયોગ છે. 'જાદુ : દિશિયાચાર'માં દુયકાના સંકલન દ્વારા પાત્ર ઉપસાવવાનો નિષ્ફળ પ્રયામ છે. 'સંપત્તિની વિપત્તિ'માં હામ્યકટાક્ષેખર્થો પ્રસંગવર્ણન દ્વારા નવસિકા સિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ અજમાવી છે. પરંતુ શ્રી દળવીની સફળતા આ પ્રયોગોમાં દેખાતી નથી. આ સંગ્રહના અનુવાદમાં કેટલાક મગડી શબ્દપ્રયોગો અને મરાઠી વાક્યસંક્રોધો વાર્તાના વાતાવરણમાં સુમંગત બનતા નથી. પરંતુ એ દોષ સિવાય અનુવાદ એકંદરે રસ્યક બની શક્યો છે.

'લાઇફ લાઇનની બહાર' એ શીયા રોહેકરની તેર વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. કલબલ બધી જ વાર્તાઓ એક જ ધારીની છે. અતીતમાં બની ચૂકેલી કોઈ ધટના અથવા એક યુવતીના ચિત્તમાં જાગતાં નેરાયણના, વિદ્યવતાનાં સંવેદનોની આ કથાઓ છે. એમ પણ કહી શકાય કે એમની વિદ્યવતાના દોરમાં ગૂંથેલા આ મૃત્તિમણ્ડલ છે. મૃત્યુ ધટનાના નિરૂપણમાં રસ્યકાને બહાર બની ચૂકેલી ધટનાઓનાં, ચિત્તમાં જિજ્ઞાસેલાં અને જિજ્ઞાસાં સ્પર્શનોના આલેખનમાં લેખિકાનો વિશેષ રસ છે. અતરના મર્મને વેધકરી તે પ્રતીકા અગર સ કેતો દ્વારા રજૂ કરવાની પદ્ધતિ આ વાર્તાકારમાં ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. 'ક્રાન્શીનેશન', 'લાઇફ લાઇનની બહાર' જેવી વાર્તાઓ ચિત્તનાં ગ્રીષ્માં સ્પર્શનોને સફળપણે વ્યક્ત કરી શકી છે.

તેમ છતાં એક જ ધારી, એક જ પદ્ધતિનું અને સુખ્યત્વે અમુક જ નિશ્ચિત ભાવનું નિરૂપણ આ વાર્તાઓમાં હોવાથી તેની એકતાનતા સાલે છે.

નવલિકા 'પર્સનલ એમે' (નિબંધિકા)ની કેવી લગોલગ આવી ગઈ છે તેની પ્રતીતિ આ પ્રકારની કૃતિઓ કરાવે છે.

શિવકુમાર જોશીએ નવલકથા, નાટક અને નવલિકાક્ષેત્રે કલમ અગ્રમાવી છે. એમની નવલકથાઓ સારો એવો લોકાદર પ્રાપ્ત કરી ચક્રી છે, અને એમનાં નાટકોએ પણ એમને સારી નામના અપાવી છે. પરંતુ નવલિકાક્ષેત્રે એમની કલમ ઝાઝી ઝળકી નથી. એમનો આ વર્ષનો એક વાર્તાસંગ્રહ 'કનકકંટોરો' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ સંગ્રહની વાર્તાઓ 'અખડ આનંદ' માસિકમાં પ્રગટ થઈ ચૂકેલી છે. 'અખડ આનંદ' વિશિષ્ટપણે ધર્મલક્ષી માસિક છે અને એમાં પ્રગટ થતી રચનાઓ અગે તેના સચાલકની એક ચોક્કસ અકાચેલી નીતિ છે. 'અખડ આનંદ'માં લખનાર સહેજે અમુક મર્યાદા સ્વીકારી લે છે. લેખક અમુક ચોક્કસ પ્રકારના પ્રયોજનવાળા સામયિક માટે લખતો હોય છે ત્યારે એની કલા પર સહેજે નિયંત્રણ આવી જાય છે.

'કનકકંટોરો'માં આ મર્યાદા ધ્યાન ખેંચે છે. વાર્તાઓ સુખ્યત્વે કાર્ષ્ક ને કાર્ષ્ક રીતે હેતુલક્ષી બની રહે છે. વાચકોને સહેજે સુગમ સુખોદક નીવડે તેવા પરંપરાગત ઢાંચામાં તે રજૂઆત પામી છે. 'કનકકંટોરો', 'તેન ત્યકતેન', 'છેલ્લો હપ્તો' અને એવી બીજી વાર્તાઓ જીવનનું કાર્ષ્ક મગ્ન સૂચવવા મથે છે.

આ સંગ્રહની વાર્તાઓ શિવકુમારની કાર્ષ્ક ખાસ શક્તિની પ્રતીતિ કરાવી શકતી નથી. વાર્તામાં ઘટનાઓની શિથિલ ગૂંથણી, પાત્રચિત્રણની અસંગતિઓ, વાર્તામાં નાહક આવતા વિષયાંતરો અને મગલતાનો ખ્વનિ પ્રગટ કરવાની મથામણ આ બધી ક્ષતિઓ વાર્તાઓને શિથિલ અને કેટલીક વાર કૃત્રિમ બનાવી મૂકે છે. દા. ત., 'સુરેવા' વાર્તામાં સુરેવાનો પતિ સમર મૃત્યુ પામ્યો તે જ દિવસે તેમના ઘરમાં બાળકોનો વાર્તાલાપ અને સુરેવાનું અતિ વ્યથ વર્તન મનમાં ગોઠતું નથી. 'કનકકંટોરો' એ પહેલી વાર્તામાં 'ભક્તિ'ની માત્રા વધુ પડતી દેખાઈ આવે છે. નાનીશી ઘટનાને વાર્તાકારે મલાવીમલાવીને વિસ્તારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. 'અજ્ઞાન નિશ્વાસ'ને લેખક સામાજિક કાર્યકરોના દલ વિશેની એક કટાક્ષકથા બનાવવા મથ્યા છે પરંતુ તેની રજૂઆત પાંખી પડી ગઈ છે અને મિસિસ સરાવગીનું પાત્ર મોઝ્ય રીતે જીપસી ચક્ર્યુ નથી. 'છેલ્લો હપ્તો'માં પણ ભાવનાના વધુ પડતા રંગ ઠલવાયા છે. વાર્તાઓમાં વિષયની કાર્ષ્ક નવીનતા કે ઘટનાની

અમકારકતા વરતાતી નથી. શિવકુમારની કલમને આ વાર્તાસમૂહ પણ આપે તેવો બન્યો નથી.

શ્રી સુરશી હાકુર રચિત ‘ ગિરજા ગારનો સોગ્રો ’ ફેશન, ફેમિલી પ્લાનિંગ, સામુ-વહુના ઝગડા એવા રોજિંદા વહેવારના પ્રશ્નોની હળવી ટેલીમાં ચર્ચા કરતી વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. ગિરજા ગારના પાત્રને કેન્દ્રમાં ગમીને આ વાર્તાઓ રચવામાં આવી છે. એમાં આવના સ્થૂણ હાથને કારણે જેની વાચનરુચિ હજુ ધરાતી આવે છે તેવા વાચકોને આ વાર્તાઓ રસપ્રદ નીવડશે. તેમાંનાં હળવી ટેલીમાં રજૂ થયેલાં સંભાષણો બોધક અને મનોરંજક નીવડશે. પરંતુ સપાટી પરનું હાસ્ય અને છીછરી ચર્ચાઓ સહદયને તૃપ્તિદર નીવડી શકે તેમ નથી.

શ્રી ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની ‘ કેટલીક અમેરિકી વાર્તાઓ ’ આપણા અનુદિત નવલિકાસાહિત્યમાં એક સારું ઉમેરણ કરનારો વાર્તાસમૂહ છે. શ્રી બક્ષીએ પ્રભાવનામાં ઉચિત રીતે જ કહ્યું છે : ‘ આ ૧૫ વાર્તાઓ એ “ કેટલીક ” છે. કઈ ખીજ કરતાં વધુ સારી છે તે ન કહી શકાય એટલી સરમ પ્રત્યેક વાર્તા છે. અમેરિકી વાર્તાસાહિત્યના પાયા પૂરનાર એંગર એક્સન પોથી માંડીને ડુમન કેપોટ જેવા આધુનિક વાર્તાકારની વાર્તા આપના આ સમૂહની વાર્તાઓ. અમેરિકી વાર્તાસાહિત્યના ઇતિહાસને અને પ્રગતિને સમજવામાં મદદરૂપ થઈ પડે એવો છે. ’

ટેની જેમ્સની ‘ The Real Thing ’ નો ‘ અસલી ચીજ ’ નામથી અનુદિત થયેલી એકાદ વાર્તા જેવાથી પણ શ્રી બક્ષીની મૂળ કથાનો મર્મ પકડવાની શક્તિનો પરિચય મળી રહે છે. અનુવાદમાં ઝડલાહટ, કિલકિલાટ, ધૂધગળા, પનો, મટિયાવી અને એવા ખીગત પણા ગુજરાતી ભાષામાં અપરિચિત શબ્દો છે, પણ બક્ષીની વાર્તાટેલીથી ટેવાયેલા વાચકોને એમાં કશી વિચિત્રતા ભાગ્યે જ લાગે. ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિંદી એમ વિવિધ ભાષાના શબ્દોથી વિચિત્ર ઢંગ ધારણ કરતી ટેલી શ્રી બક્ષીને માફક આવી ગઈ છે. અવગત, એ એમના શબ્દભંડોળની મર્યાદાની સૂચક છે.

એમની ટેલીની આ વિચિત્રતા છતાં સમગ્રપણે વાર્તાઓ જરૂર આસ્વાદ્ય નીવડે તેની છે. ગુજરાતી નવલિકાસાહિત્યને આવી હિત્ય કોટિની અમેરિકી નવલિકાઓથી મમ્મદ કરવા બદલ તેમને અભિનંદન ધરે છે.

શ્રી વિનોદ જાનીની વાર્તાઓનો ‘ કાટમાળ ’ સમૂહ માનવજીવનના પાયામાં રહેલી વિવિધ વૃત્તિઓમાંથી જાતીય વૃત્તિના જ આવેશન પ્રયેની તેમની રુચિ પ્રગટ કરે છે. કામચામના એ મનુષ્યના અંતરમાં પડેલી એક પ્રબળ વૃત્તિ છે

અને એ વૃત્તિ માણસને જો તે જગત ન હોય તો ગમે ત્યાં ફગોળી દે છે એ હકીકત છે. શ્રી જ્ઞાનીએ આ સમ્રાટની મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં કામવૃત્તિનું એ પ્રાબલ્ય દર્શાવ્યું છે. કામવાસનાનું પ્રાબલ્ય જગતમાં - મનુષ્યમાં છે એ વાતનો ખીકાર ક્યાં પછી બીજી પણ એક હકીકત લક્ષમાં લેવાની રહે છે અને તે એ કે કામવૃત્તિનો સંયમ કેળવી મનુષ્યને જાગે તેવો પુરુષાર્થ કરી આત્મવિકાસ કરનારા માનવીઓ પણ આ જગતમાં છે. પરંતુ એવા પુરુષાર્થની કોઈ વાર્તા આમાં નથી. એટલે લેખકનું ચિત્ર એકાંગી બને છે. વાર્તામાં અતે ચમત્કૃતિ આણીને વાચકને આશ્ચર્યમૂલક બનાવવાની શક્તિ એમનામાં છે. પરંતુ ચમત્કૃતિ એ સાધ્ય નથી એ લક્ષમાં રહે. જાતીય વૃત્તિના આલેખનની સમર્થ વાર્તાઓ પશ્ચિમના લોરેન્સ, સાત્ર, કાફકા છતાંદિએ લખી છે. આ પ્રકારની વૃત્તિની સૂક્ષ્મ છણાવટ કરનારી વાર્તાઓ લખાય તે ઇષ્ટ પણ છે. પરંતુ જાતિય વૃત્તિનાં ઊધાર્ય ચિત્રો રજૂ કરીને વાર્તાકારે જો સત્તા મનોરંજનનો અથવા તો સમાજની નીતિ-મનાને ધક્કો મારવાનો જ હેતુ રાખ્યો હોય તો વાર્તાકાર નિહાન ચૂક્યા છે એમ કહેવું પડે. સત્તા મનોરંજન માટેનાં અનેક ચોપાનિયાં શાખીને! માટે દુર્લભ નથી અને અશ્લીલ ચિત્રોથી પ્રભુ છેલ્લા દોઢમે દાયકાથી પરિમિત થઈ ચૂકી છે.

‘વનદેવતા’ એ શ્રી રાજેન્દ્ર અવસ્થીની આદિવાસીઓની વાર્તાઓનો શ્રી ચંદ્રશેખર દેશમુખે કરેલો અનુવાદ છે. આ સમ્રાટમાં દસેક વાર્તાઓ છે. વાર્તાઓમાં આદિવાસીઓનાં લગ્ન, મરણ જેવા અથવા દેવા પેટે અમુકને ત્યાં નોકરી કરવાના ‘લમસેના’ નામથી પ્રચલિત એવા કેટલાક રિવાજોની ઝાંખી છે. વાર્તામાં પ્રેમનો સંઘર્ષ, લગ્નના અધઝા છતાંદિ અચલિત વિષયોનું નિરૂપણ છે. ધટનાતત્વ અને તેની અતિમ ચમત્કારકતા એ આ વાર્તાઓનું વિશાળ વાર્તા-રસિકો માટે આકર્ષણ બની શકશે.

આ વાર્તાઓમાં કેટલીક વાર આદિવાસીઓના મુખે અપ્રતીતિકર લાગે તેવી ભાષા કહે છે.

‘લાગણીનાં ફૂલ’ એ શ્રી જયવદન પટેલનો વાર્તાસમ્રાટ શુદ્ધ કથારસ પીરસે છે. આપણા સમાજમાંથી રાજ્યરાજના વહેવારમાંથી લેખક પ્રચલિત ઘટનાઓ યોગી લાવે છે અને તે ઘટનાઓની ગૂંચણીમાંથી કોઈક સામાજિક પ્રશ્ન પર પ્રકાશ નાખે છે. વાર્તાકથનની લેખકને સારી હથેલી છે. વાચકને સહેજે આકર્ષક નીવડે તેવી ઘટનાઓ તે ચોજે છે. વાર્તારસિકોનું કુતૂહલ સતત ટકાવી રાખવાની પણ તેમનામાં કુશળતા છે અને પાત્રોના ચિત્તની સવેદના પણ કેટલીક વાર સરસ નિરૂપે છે. પાત્રના વર્તમાન જીવનની કોઈ ઘટનાને

વર્ણવવાનો આરંભ કરીને તરત તેના અતીતની કોઈ ખામિયક ઘટનામાં વાચકને દોરી જવો અને એમ Flash back દ્વારા ઘટના નિરૂપી પાત્રના વ્યક્તિત્વ પર પ્રકાશ ફેંકવો એ એમની વાર્તાકથાની મુખ્ય પદ્ધતિ છે. ‘મનની મનઘબ’, ‘રુદિયાની ચાપલુ’, ‘લાગ્યો કમુંબીનો રંગ’, ‘કાળો તલ’ અને બીજી અનેક વાર્તાઓમાં લેખકની પદ્ધતિ ઉપરુક્ત પ્રકારની છે.

વાર્તાકાર કેટલીક વાર ૨૬ સૈકીની વાર્તાના રસિયા વર્ગને સહેજે પસંદ પડી જાય તેવી અંતિમ ચમત્કૃતિ પણ સાધે છે. એ ચમત્કૃતિ જોકે ૬ મેથાં પ્રતીતિકર હોય એવું બનતું નથી. ‘કાળો તલ’, ‘લાગ્યો કમુંબીનો રંગ’, ‘બદનામ છોકરી’ વગેરેમાં અંતની ચમત્કૃતિની યોજના છે.

‘મનની મનઘબ’, ‘એક અણુ : એક મંલુ’, ‘રુદિયાની ચાપલુ’, ‘ગુલમહોર’ જેવી વાર્તાઓ રાચક ઘટનાતત્ત્વ, પાત્રોની મવેદના, જીર્મિના, અંતની ચમત્કારકતા વગેરેને કારણે સહેજે ગ્રાચક નીવડે તેવી છે. ઘણીખરી વાર્તાનાં પાત્રો જીર્મિય છે અને એમનાં ચિત્તનાં પરિવર્તન આકસ્મિક થનાં હોય છે. ‘લાગ્યો કમુંબીનો રંગ’માં રાત્રિવેળાએ ટ્રેનના ડગ્ગામાં ભેગાં મળી જતાં એક યુવાન-યુવતીની જીર્મિયતા અપ્રતીતિકર બની જાય તેટલી દબની લાગે છે. ‘વૈશાખી વટોળિયો’માં પણ ગ્રાપીની જીર્મિયતાનો અતિરેક છે.

‘જંખના અને જંખાવાત’માં ૫ લાગણીના તત્ત્વ પર જ વિરોધ ઝોક છે. તેમ છતાં આકસ્મિક રીતે મળેલાં બે જૂનાં પ્રેમીનાં રાત્રિવેળાનાં મનોમંચનનો ચિતાર ઠીક ઠીક રસપ્રદ બની શક્યો છે. વાર્તાને અતે મજબ તત્ત્વ પ્રગટ થાય તેવો અભિનિવેશ વાર્તાકારમાં ધ્યાન ખેચે છે. ‘જંખના અને જંખાવાત’માં રાત્રે એકતિ બે પ્રેમીઓ લાડે મંચન પડી જતને જાણવી શકે છે; ‘મનની મનઘબ’માં મનોરથની મજબતા પ્રકાશી લીડે છે. ‘રુદિયાની ચાપલુ’માં દરખા-કાકીની પારકા જણેલા છોકરા માટેની લાગણી ઝળકી લીડે છે.

‘અંટસ’ જેવી વાર્તાઓમાં ઘટના સંલ્લિનનાની મર્મીય લોપે છે.

‘લાગણીનાં ફૂલ’માં મુખ્યત્ત્વે પાત્રો જુદિપ્રધાન નહિ પરંતુ લાગણીના તત્ત્વ પર જ સહેજે સ્વાભાવિકપણે ઝૂકી જનારાં છે. એ રીતે સમઢનું ચીર્ષક લિચિત છે.

‘ટાઈટ્સ’ની ત્રેવીસ વાર્તાઓ ના તલ ખંડ આ વર્ગે અનુવાદપે થી ચિતેન્દ્ર દેસાઈ પ્રગટ કરે છે. ટાઈટ્સની વાર્તાઓનું ગુજરાતની પ્રજાને ૬ મેથાં આકર્ષણ રચું છે. એમની વાર્તાઓ કથાતત્ત્વ જાણતીને જીવનનું કોઈક અંચ

પ્રગટ કરી જાય છે. આ પુસ્તકની પ્રતાવનામાં કાકા કાલેલકરે યોગ્ય જ કહ્યું છે : 'ઉત્તમ સાહિત્ય ગર્ભિણી જેવું હોવું જોઈએ. સાહિત્યકારની વાર્તા બોધ-ગૂઢ તો હોવી જ જોઈએ. પણ લેખકે સ્વાણી થવા સુધી આગળ વધવું ના જોઈએ.' એમણે આ દષ્ટિબિંદુથી ટોરટોચને ઉત્તમ કલાકાર ગણ્યો છે.

આ સત્રહની વાર્તાઓમાં વ્યાકર્ષક પ્રસંગકથન, માનવચેતનાને ઝણઝણાવે તેવા વિચારો, જીવનનો મર્મ પ્રગટ કરતાં રહ્યો—એ સર્વનું સમિશ્રન છે. આ વાર્તાઓ શ્રી જિતેન્દ્ર દેસાઈએ Aylmer Maudenની અંગ્રેજી વાર્તાઓ પરથી અનુવાદિત છે. વાર્તાઓનો અનુવાદ રસજાગર પ્રાસાદિક છે. તેમાં ક્યાંય કંઠગાપણ કે ક્લિષ્ટતા વરતાતી નથી. કાકા કાલેલકરે પ્રતાવનામાં આ અનુવાદકની શક્તિને બિરદાવી છે. આ લેખક પાસેથી આવા બીજા વાર્તાસત્રહની અપેક્ષા જરૂર રહે છે.

નવલિકાક્ષેત્રે નજર નાખતા એમ સમજાય છે કે જૂના પીઠ ગણાયેલા લેખકોની કલમ હજી ધસઘસા કરે છે ખરી, પરંતુ એમાંથી ખમીર ચાલ્યું ગયું છે. પન્નાબાલ જેવા વાર્તાકાર આપણને સાવ નિરાશ કરે છે. 'વટનો કટકો' એમની નિષ્ફળતાની ચાટી ખાનારો છે.

શિવકુમાર જોશી પાસેથી પણ આ વર્ષે કશું રમરણીય મળતું નથી. એમની વાર્તાઓ ફરમાસુ બની રહી હોય તેવી જણાય છે.

નવી પેઢીના લેખકોમાં સૌથી વિશેષ ધ્યાન આકર્ષે તેવા શ્રી રાધેરયામ સર્મા છે. 'બિચારાં' વાર્તાસત્રહ જે કે ઉત્તમ વાર્તાસત્રહ નથી તેમ છતાં નવી નવલિકાના વર્ણક સ્વચ્ચનારો અને એક પ્રયોગશીલ વાર્તાકાર તરીકે રાધેરયામની જીજ્ઞા બાજુ પ્રગટ કરનારો એ સત્રહ છે. રાધેરયામ સભાનપણે પ્રયોગો કરવા ગયા છે ત્યાં નિશાન ચૂક્યા છે—બાકી એમની પાસે સમર્થ નવલિકા સર્જી શકે તેવી સજ્જ અને શક્તિ રહેલા છે એ નિશ્ચય છે. 'બિચારાં' આ વર્ષના સત્રહોમાં શ્રેષ્ઠ તો નહિ પરંતુ પ્રગટ થયેલા અન્ય સત્રહોમાં દિશા-સૂચક બની રહે છે.

હિમાંશુ વેરાએ પણ નવી નવલિકા સિદ્ધ કરવામાં સારું એવું ગણ્યું છે અને એમની કલાશક્તિના હજુ વિશેષ નમૂના જેવા મળશે એવી આશા બધાય છે.

ઈવાડેવ પ્રયોગોની દિશા જાણે છે પરંતુ એ માર્ગે હજી તેમની ખાસ ગતિ-પ્રગતિ નથી. એમના કેટલાક પ્રયોગો અવગત આવકાર્થ છે.

નાટક

નાટ્યક્ષેત્રે ગુજરાત આજનું ધ્વજ નથી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્તમ નાટકો આંગળીના વેદા કરતાં ૫ ઓછા છે. નાટ્યકલા કપરી સાધના માગી લે છે. એ કના સિદ્ધ કરી દોષ તેવો નાટ્યવેખક ગુજરાતમાં ગોધવો પડે.

આ વર્ષના નાટ્યસાહિત્યમાં કશું જ નોવપાત્ર સર્જન નથી. સાવ સામાન્ય કોટિની રચનાઓ જોવા મળે છે જે ઈ પ્રગટ થયેલી રચનાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો અહીં સામાન્ય પરિચય આપવો રહ્યો. ફરી વાર કહેવું પડે છે કે કલા-દૃષ્ટિએ એક પણ નાટક નોવપાત્ર નથી.

શ્રી રામાયણે ગાંધીરચિત 'નાટ્યપ્રમખુ'માં નવ રચનાઓ છે તેમાં એક અગ્રેજ ઉપન્યાસિત છે. શ્રી રામાયણની રચનાઓમાં ગુજરાતના ગૃહ-ઉત્થવનના ટ્રાન્સફોર્મેશનના પ્રશ્નોની હળવી રીતે છણાવટ કરવામાં આવી હોય છે હસતા-હસાવતાં થોડું કે વહેવારગદ્યન માટે જ ધાવવાનો પ્રયત્ન હેતુ તેમની રચનાઓમાં જણાય છે 'નવાજૂની યવાની જ', 'ના-છૂટકે' જેવી રચનાઓમાં શૂકન-અપ-શૂકનના વહેમો, પોતાનો બોળે પાગકને નિગતિ વળગાડી દેનારા સબધીઓ અને એવા સામાન્ય પ્રશ્નોની હળવી ગૂંચાત છે હાન્ય એ એમની કૃતિઓનું એક મહત્વનું લક્ષણ છે અને વિશાળ સ્થૂળાય તે હોયથી માણી શકે તેવું નિર્દોષ અને નિર્દોષ હોય છે

'લાક્ષ્મી' નાટકની કક્ષાએ પહોંચી શકે તેવી કૃતિ છે. એમાં સિદ્ધાંત-નીતિ અને લોભ વચ્ચેનો સંઘર્ષ નિરૂપવામાં લેખિકાએ બીજી કૃતિઓની તુલનાએ સારી શક્તિ દર્શાવી છે અને નાટકના અંતે અમૂલ્ય પણ અસંગતક બની શકી છે.

'સનિતા, તુ ક્યા છે?' એ કૃતિમાં જૂની પત્નીને તરડાડી નવીના મોહમાં ફસાથેલા એક યુવાનની અકળામણનો અને વળી જૂની પત્ની સરિતાને ઝખના તેના ચિત્તની પ્રભાવનો હાન્યગ્રસ્તિ ચિતાર છે. નાટકમાં છેક સુધી હળવું વાન. ૧-૫ જળવાઈ રહે તેવી નાયકની રચના ઉદ્ધિનઓ યશનાપૂર્વક યોગ્ય છે

'ઝોગણીસો બેતાવીસ' પાત્રોનાં લાપજો અને વાચા તવાદોમાં અટવાઈ રહે છે નાટકની કક્ષા સુધી લાગે જ પહોંચી શકે તેવી એ રચના છે. મોટે ભાગે તેમની રચનાઓ તવાદથી આગળ વધતી નથી શ્રી રામાયણે ગાંધીની રચનાઓ નાનકડાદૃષ્ટિએ ધણી ઠાણવાળી ગણાય, તેમ છતાં હળવા મનોરંજન દારા

વિશાળ સમાજની નીતિરીતિ પર પ્રકાશ નાખી બહોળા માનવસમુદાયને જે ધડી સતોષ આપી શકે તેટલી ગુબ્બયશ તેમાં છે.

ઉમેશ કવિના 'મંગળ ઘડી' એકાંકીમાં એક યુવતી સૈલના લક્ષ્મીના પ્રશ્નનું નિરૂપણ છે. લાંબા અપ્રત્યુત્ત સવાદો, અપકવ સૈલી, વિષયાંતરો-આ બધી મર્યાદાઓને કારણે 'મંગળ ઘડી' એક સામાન્ય સવાદરચના બની શકી છે.

શ્રી અનિલ પટેલરચિત ત્રિઅંકી નાટક 'પાપી' જૂની રંગભૂમિના ઢાંચામાં ઢળાયેલું હોવાથી તેમાં એક તરફ અત્યંત ભાવનાશાળી, આદર્શકાંટિએ પહોંચતો નાયક, સામે પક્ષે દુષ્ટતામાં રાચતો કૃષ્ણી ખલનાયક, એ જે પાત્રોનાં કાર્યોમાંથી પ્રગટ થતો ઝૂલ સઘર્ષ, સઘર્ષનો આડેધડે વિકાસ, તેની પરાકાષ્ઠા અને અતે નીતિનો વિજય-વચમાં વચમાં થોડી સનસનાટીભરી, જિજ્ઞાસા ઉરકેરે તેવી આકર્ષક ઘટનાઓ, અવારનવાર સામાન્ય સામાજિકો પાસેથી તાળીઓ ઉઘરાવી લાવે તેવા નીતિનો 'જુમ્સો' પ્રગટ કરે તેવા સવાદો, વચમાં થોડું કંગીતસંગીત-આ સર્વ જૂની નાટકરચનાની આસિયતો આમાં તરત આંખે ચડી જાય તેવી છે પાત્રોનાં નામ પણ જોઈએ તો ઝૂલ રૂપકનું જ સૂચન કરનારાં- જેમ કે તારક એટલે તારણહાર નાટકનો એ નાયક, હોલીવૂડની નદી યવાની લાવસામાં ફસાયેલી, ખલનાયકની બદમાશીનો ભોગ બની સગર્ભા બનેલી અનીતાનો તારણહાર બને છે. 'તારક' ને લેખકે લગભગ સર્વગુણસંપન્ન નાયક તરીકે રજૂ કર્યો છે. નીતિવિજયને સ્પષ્ટ રીતે મ્કુટ કરી આપવા માટે જ એનો અવતાર છે. પ્રતિનાયક 'શ્યામ' એ સમાજની શ્યામ બાજુનો પ્રતિનિધિ છે. પોતે પરિણિત છતાં નાટકના દિગ્દર્શક તરીકે યુવતીઓને ઊજળી કારકિર્દીની મોહિનીમાં ફસાવનારો એ આદર્શ પ્રતિનાયક બની રહે છે. અનીતા એની સહતાનો શિદાર બની રહે છે. નાટકના આરંભે એની મોહિનીમાં અજાયબી અનીતા તારકને ફિટકારે છે. પરંતુ અતે એ જ તારક તેનો ઉદ્ધારક બની રહે છે અને શ્યામની શ્યામલતા ખુલ્લી પડી જાય છે.

અનીતા, તારક, સતીશ વગેરેની વડીલ મા તરીકે સુરગ માનુ પાત્ર નાટ્યકારે રચ્યું છે તે નીતિની દૃષ્ટા ફેલાવવા માટે. એના વચનો, એનો વર્તેવાર કૃત્રિમ છે. નીતિસ્તોત્રોના પ્રચાર માટે એ પાત્રનો ઉપયોગ છે એના પતિ જગમોહન શુદ્ધ ભૌતિકવાદી દબી અને તદ્દસાધુ છે. એ પતિપત્ની વચ્ચેનો સઘર્ષ નાટકમાં નવો પ્રવાહ રચી આપે છે. જૂની રંગભૂમિનાં નાટકોમાં બનતું તેમ અહીં પણ જગમોહનના પૂર્વજીવનના પાપનો પડો અતે ચિગમ છે. બીજા એ ગૌણ પાત્રો-

સતીશ અને સુધા એકબીજાના પ્રેમમાં છે લગ્નના કોન પણ પરસ્પર અપાર્થ
ચૂક્યા છે પરંતુ અત્યંતીતિકર લાગે તેવી રીતે બંને જગમોહનના પૂર્વજીવનના
પાપને કારણે અણુધાર્યા લાઈબ્રેરેન તરીકે ઝુટ ચાલ છે આમ આકર્ષિક
ધ્વનાઓની પગિથિનિમા સર્જાતી ચમત્કૃતિઓની અહીં રીક ઠીક ભરમાગ છે
સુધા અને સતીશ સહિયારું અનંત આદર્શ પ્રેમનગર વસાવવાનો સકલ કરી
સમાધાન મેળવે છે આમ જૂની પરપરાના નાટકોની ઝાકમઝોળ રજૂ કરતું આ
નાટક દનાદષ્ટિએ તો પાણુ જ બની ગયું છે

વિભાગ ૨ : નવલકથા

સમીક્ષક : આચાર્યશ્રી બહાદુરશાહ પંડિત

“ મોહું અવતરેલું અને અત્યંત લોકપ્રિય, લોકવ્યાપક નીવડેલું આ સાહિત્ય-સ્વરૂપ એનું કાર્ય વહેલું પરવારી જશે એવું એના જન્મકાળે કોઈએ નહિ કહ્યું હોય. જીવનમાંથી જડેલાં અને કદખનાથી મઠારેલાં પાત્રોને, પાત્રવ્યવહારોને, પાત્રોની મનોધટનાને જીવનની સમવિષમ અવસ્થાઓમાં પ્રવર્તતાં નિરૂપવામાં જે ભંડાર સધાતું ગયું અને મનોવૈજ્ઞાનિક સંશોધનો દ્વારા તેને વેગ મળતો ગયો એને નવલકથાનું સદ્ભાગ્ય ગણવું કે દુર્ભાગ્ય તેનો નિર્ણય વાર્તાસંકેત પોતપોતાની રીતે કરે છે. યુરોપ-અમેરિકામાં આ સાહિત્યસ્વરૂપે જે પ્રકારની અત્યુન્મતા દાખવવા માંડી છે તેથી વ્યાવહારિક ઘટનાનું નાવીન્ય ઘેરી વળતું હોવાથી નવલકથા મરવા પડી છે એવો એમને વહેમ પડે છે. સંભવ છે કે આ સ્વરૂપ પોતાની નવી શક્તિઓ અવતારવાનું પ્રસવકષ્ટ વેઠતું હોય, સંભવ છે કે એ હુપ્ત થવાનું હોય, સંભવ છે કે એ નવે અવતારે આવે. ”

શ્રી યશવંત શુક્લ.

“ ગુજરાતી હીરો, બે-ચાર અપવાદો બાદ કરતાં, હજી સુધી હિન્દી ફિલ્મના દેશી હીરોના જાતભાઈ જેવો જ લાગે છે. એને જિંદગીની, દુનિયાની, સડક પર ધબકતા અનગિત સવાસોની, સમયનાં પરિભ્રાણોની ખાસ ચિંતા નથી, કારણ કે બીજકીમ કે પોમ્પેડવાળા વાળની નીચેના એના માથામાં અધકારનો શાંત જથ્થો ભરેલો છે.....જિંદગીની લોહીહુહાણુ ચઢલપહલ, રાજમરોની કરકરી યથાર્થતા, કૃતા, હિંસા આ બધાથી ગુજરાતી નવલકથાકાર અને એનો હીરો બને સંભાળીને દૂર રહ્યા છે અને ફલતઃ નવલકથા ગ્રીણા તાવથી પીડાતી, એનેમિક, ચાર બચ્ચાની મધ્યમવર્ગીય માની જેમ જીવી રહી છે. ”

ચંદ્રકાન્ત બક્ષી

આ બંને અભિપ્રાયોમાં ગુજરાતી નવલકથા માટે રહેલો નિરાશાનો ચૂર બગ્ગી સંકાય. પહેલા અભિપ્રાયમાં અતે રહેલો આશાવાદ સપૂર્ણ રીતે કૃણીમૂત થયો હોય એવી સંખ્યાબધ કૃતિઓ આ વખે પણ સમીક્ષાએ પ્રાપ્ત થઈ નથી.

ઈ. ૧૮૬૬માં નવલકથાનાં કેટલાંક લેખો ધરાવતી શ્રી નદશ કર મહેતાની ઐતિહાસિક નવલકથા રાઈ થર્ષ ન્યારથી ચાલેલી ઐતિહાસિક નવલકથાની પર પરાને વકાદાર રહી આ વર્ષમાં પણ એ પ્રકારની નવલકથાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પણ શ્રી

કૌનાલાલ મુનશી, ચુખરતરાય, ધૂમકેતુ, મેવાળી આદિ એ પ્રકારની નવલકથાના સંકળ સર્જકોના અનુકરણ સિવાય કાર્મ નવીન સિદ્ધિ દર્શાવતી કલમ આ વર્ષમાં ચમકતી દેખાઈ નથી.

સરસ્વતીચંદ્રથી શરૂ થયેલી આમાર્ગિક પ્રશ્નો પર લખાતી હેતુપ્રધાન નવલકથાની બીજી પ્રત્યુલ્લેખ પત્ર આ યુગના પ્રશ્નો ધ્યાનમાં રાખી આ વર્ષે પ્રસિદ્ધ થયેલી નવલકથાઓમાં સચવાઈ છે. ભાવાલંકારી, સંવાદ, આયોજન, સંકલના અદિમાં લેખકની ચક્તિમયતા મુજબ દેખાતા થોડા પરિવર્તન સિવાય આ પ્રજ્ઞાતી પણ હક રીતે આજુ બ રહેલી દેખાય છે.

પન્નાલાલ પટેલ, ઈશ્વર પેટલીદર, ચૂનીલાલ મડિયા આદિએ શરૂ કરેલી આર્થિક નવલકથાની પરંપરા પર વર્ષની જોમ આ વર્ષમાં પણ સચવાઈ રહી છે. અસબત, પન્નાલાલના સમયમાં હતી એવી મોહકતા એ પ્રકારની કૃતિઓમાં હવે નેવા મળતી નથી. આ વર્ષે તો એ પ્રકારની કાર્મ નોંધપાત્ર કૃતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી.

આદ્યેર કાચુ અને સાવેના અસ્તિત્વવાદને વિષય બનાવતી શ્રી મુગ્ધા જોશી, ચંદ્રકાન્ત બક્ષી આદિની નવલકથાઓની એક પ્રજ્ઞાતી બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીના સમયમાં આજુ થઈ. એને અનુસરી લખાતી ફેરવીક સંકળ-નિષ્કળ કૃતિઓ આ વર્ષે પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ પ્રકારની 'નવી નવલકથા' સરસ્વતીચંદ્રથી શરૂ થયેલી હેતુપ્રધાન, જીવનના માંગલ્યનું દર્શન કરાવતી, જાનરસના ધૂંટા ગળે ઉતારતી, બીજાંકાળ પાત્રવાળી, નવલપ્રજ્ઞાતીના પ્રત્યાષાતરૂપે સર્જાતી હોય એમ કહેવાય છે. પણ ચંત્રવાદની અનિસયતા અને એ વિશ્વયુદ્ધએ સર્જકચિત્તમાં જગાડેલા પ્રબળ સંક્લેષનું એ સદગ પ્રમદીકરણ છે એમ કહેવું વધારે સચુક્તિય છે. આ પ્રકારની 'નવી નવલકથા'માં જીવનને વધાર્થરૂપે જોવાનો ને નિરૂપવાનો પ્રયાસ હોય છે. એમાં પાત્રો સંપૂર્ણ સદગુણી કે દુર્ગુણી હોતાં નથી, પણ જટિલ હોય છે. એમાં જીવનની મંજલ બાજુ રજૂ કરવાના બદલે નિષ્કળતા, દનાશા, વિવાદ, નિર્વેદ ને શૂન્યતા આદિ નિરૂપાય છે. આ પ્રકારની નવલકથાઓમાં જાનીય જીવનની રજૂઆત સ્વસ્થતાથી થાય છે અને પ્રસંગે પ્રસંગે તરીકે જોટલા મહત્વના નથી હોતા એટલા પાત્રમાનસના દર્શક તરીકે અથવા એના ચિત્તના પ્રત્યાધાન તરીકે મહત્વના હોય છે. નવી નવલકથાનો લેખક લાખાની તમામ સંકલનાઓ નાણી જોઈ નવી નવલકથાની જોમ નવલકથાને કાચ્ય તરફ દોરતો જતો લાગે છે.

આ પ્રસાદો ઉપરાંત ગુજરાતી નવનક્ષેત્રે એક અનુભવોરજન પૂરી પાડતી બનતુ નવનોનો પ્રવાહ પણ બલવત્તર રીતે ચાલુ ગ્હો છે વસ્તુ, સકલના, પાત્રલેખન, સ્તવાદ, વાતાવરણ ઇત્યાદિ તમામ અશોભા સાન નિષ્પ્રાણ ને શિથિન છતા સ્વીપુરુષના દૈહિક આકર્ષણની ગ્રવીપત્તી કરાવતી પ્રસંગમાળા વર્ણવતી આવી નવલકથાઓ દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ અમીઠાથે પ્રાપ્ત થઈ છે.

વિવત

ધનિક વકીન રમણલાલનો કોઠના દુર્દમ્ય રોગથી પિડાતો પુત્ર વિનય એના એક મિત્ર મોહનના વતનમાં રહેતા દૈદ્યની સારવારથી સાજો થાય છે અને નિશી નામની એક શિક્ષિકા બનેથી યુવતીને એ જ સારવારથી સાજો કરાવે છે એ સમય દરમિયાન નિશીના સંપર્કથી એના પ્રત્યે આકર્ષાયેલો વિનય એની સાથે લગ્ન કરી પિતાથી જુદો રહેવા જાય છે નિશી ગર્ભવતી બને છે એવામાં વિનયને ફરી ટાકતુ ચાહુ દેખાય છે એ જોતા તે નિશીને ગર્ભપાત કરા કરામદ કરે છે પોતાના ભાવિ સત્તાનને પણ કોઠ નીકળશે જ એવી એને પ્રતીતિ થઈ છે, કારણ કે લગ્ન પૂર્વે એને જે વેશ્યા ફરીદા સાથે અબધ હતો, એના પુત્રને પણ ટાક થયેલો એ જુએ છે, ફરીદાની ગેરહાજરીમાં વિનય એના પુત્રને મારી નાખે છે અને નિશીને ગર્ભપાત કરાવવા ફગી ફગી દબાણ કરે છે માતૃત્વભૂખી ને ગ્નેહાળ નિશી ગૃહત્યાગ કરે છે

નિશીએ ગૃહત્યાગ કરતા લખેના પત્રથી શરૂ થતી શ્રી પિતાઙ્ગિ દવેની આ નવલકથામાં વિનય એ પત્ર વાંચે એ પહેલા એના સમ્મરણો દ્વારા એનું પાછતુ આખું જીવન આનેખાયુ છે અને છેલ્લા પ્રકરણમાં પત્ર વાંચીને વિનય પથગમાં ફસડાઈ પડે છે ત્યારે કોઈ બાળણા ખટખટાવી રહ્યું છે એમ બતાવી નિશીના પુનરાગમનની શક્યતા ખનિન કરી છે

અમયની દૃષ્ટિએ વસ્તુસકલના સુરદ બનાવવા વિનય પત્ર વાંચે એ પડેલા આખી કથા એના સમ્મરણો દ્વારા રજૂ થઈ છે, પણ પ્રશ્ન એ જાઓ થાય છે કે ૧૩૯ પાના મુધી આતતા નાયકના સમ્મરણોના સાક્ષી બનવાની ધીંગળ વાચકને તો રાખી પડે, પણ ત્યાં મુધી એક મમ્ત મનવાળો માણસ ત્રણ દિવસથી ગૃહત્યાગ કરી ગયેલી પત્નીનો પત્ર વાંચ્યા વિના ટેબલના ખાનામાં મૂકી રાખી રાંકે ખરો ? મૂખી રાખી શરૂ એની મનઙ્ગિત વિનયની છે એમ બતાવવાનો લેખકનો પ્રયાસ મનોરસાનિક દૃષ્ટિએ પ્રતીતિદગ લાગતો નથી

કોદના મેઘી વિનયની છેક બાળપણથી સર થયેલી મનોવેદના લેખક સરસ રીતે નિરૂપી છે. એરમાન માતા, સાવકા બાઈબિદેને કઈક એણુ લક્ષ આપના પિતા ક્ષત્યાદિ પાત્રો પણ કથાના કેન્દ્રવર્તી બાવને ઉપકારક નીવડે એવાં છે. ધરનાઓ ઔચિત્યપૂર્વક ગોસ્વાઈ હોવા છતાં મોહનના ગામના વૈષ્ણવ ને એમના પવિત્રવતુ વર્ણન દ્રુક્ષી સદાય હોત તો સારુ. પાત્રમાનસનાં ગૂઢ સચનો બતાવવા વપરાયેલાં પ્રતીકો તાત્પર્યીનો ને એથી આહવાદનો અનુભવ કરાવે છે, પણ લેખકનું ગદ્ય કવિત્વમય હોવા છતાં ક્યાંક સમાનતાનો ને એથી કૃત્રિમતાનો અનુભવ કરાવે છે. તેમ છતાં વિષયની નવીનતા, નિરૂપણની રસ્યકતા, પ્રતીકોનો સમુચિત ઉપયોગ, પાત્રોની સજીવતા ક્ષત્યાદિ આકર્ષક તત્ત્વો ધરાવતી આ મનોરસાનિક નવલકથા લેખકની સર્જનશક્તિનો આવકાશ ઉભેલ છે એમ કહી શકાય, જેને માટે ડૉ. પિનાકિન દવેને અભિનંદન બાપવા ધટે.

કોણ ?

શ્રી લામરા કર શકરની ‘કોણ ?’ નામની લઘુનવલમા આપણા વેદાન્તે બનાવેલું જીવનગદ્ય વિનાયક નામના એક યુવાનના ચિંતન અને સંસારત્યાગ દ્વારા ગૂઢ થયું છે.

પોતાની પત્ની આડી પહેરી પ્રિયમતના મુકદ્દર પાછળ બેઠેલી સાળી હાયાને લેઈ પત્ની પર વહેમથી ધુઆપૂઆ થયેલા વિનાયકનો એ જમ ઘેર આવતા પત્ની કેતકીના ખુનારાથી ભાગી જાય છે, પણ આ બનાવથી વિનાયક પર પગથી ગિલાતા રૂઢિગત જીવન વિશે મનન કરતો થઈ જાય છે. બહુ મનનના અંતે એ એવા નિર્ણય પર આવે છે કે ‘જાણતું છે તથા અનુભવતું છે, જાણ્યા વગર અનુભવતું નથી જાનને હેતરવી નથી’ આ નિર્ણયથી એને સમજાય છે કે માનવીએ જીવનમા ધણી જરૂર વિનાની જ્યાઓ ઊભી કરી છે. એથી એ આ જ્યાઓથી મુખ થવા નોકરી છોડી દઈ પત્ની સાથે પોતાના વતનના ગામડે ચાલ્યો જાય છે ધીમે ધીમે તમામ ચીજોનો ત્યાગ કરતો એ આખરે આત્મ-તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

આઆગ્રિક દૃષ્ટિવાળી આ નવલનું ચિંતન નવું નથી, ‘હું કોણ છું’ એ જાણતું એ જ જીવનનો સાચો ધ્યેય ■ એ તત્ત્વજ્ઞાન જ અહીં ગૂઢ થયું છે, પણ એ ગૂઢઆત્મા તાર્કિકતા, કમળદ્રુતા અને માનવપ્રયત્નરહિત અસર રીતે નિરૂપાયા છે નોકરી, સહેર, મેજબૂઆત, પત્ની જાનીય વૃત્તિ, મિત્રો ક્ષત્યાદિને કમચ સમજપૂર્વક છોડતા જતા વિનાયકની ચિંતનપર પરા આકર્ષક ને પ્રતીતિકર

છે. દૃષ્ટિપ્રધાન નવલકથા હોવાથી વિનાયક સિવાયનાં અન્ય પાત્રોને ખાસ વ્યક્તિત્વ આપવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી છતાં વાર્તારસિયા વાચકોને વિનાયકની પત્ની એને છોડીને પિયર ચાલી જાય છે એ ગમશે નહિ, કારણ કે એથી કેતકીના પાત્રમાં વિસંગતિ દેખાય છે. શૈલી સફાઈપણ ને રોચક છે. સવાદો સુરેખ ને સચોટ છે, પણ કલાને આહ્વાદ મળતો નથી.

હિન્દુસ્તાન મધ્યેનું એક છુપકું

ડૉ. મધુસૂદન પારેએ પોતાના મહાનિબંધના સંશોધન સમયે પ્રાપ્ત કરેલ 'હિન્દુસ્તાન મધ્યેનું એક છુપકું' નામની આ લઘુનવલ ઇતિહાસદૃષ્ટિએ ગુજરાતની પહેલી નવલકથા કરણધેલો પૂર્વે (ઈ. સ. ૧૮૬૨માં) પ્રસિદ્ધ થયેલી છે અને એથી એને 'ગુજરાતી ભાષાની સર્વ પ્રથમ ગદ્યાત્મક વાર્તા તરીકે આગળ કરી શકાય એમ છે.' પણ એથી 'કરણધેલો'નું ધ્યાન મૂકવાઈ જવાનો સંભવ નથી, કારણ કે આ કૃતિ કન્ય વાર્તાના અગ્રેજી અનુવાદનો ગુજરાતી તરજુમો છે એથી કરણધેલોની જેમ એ મૌલિકતાનો દાવો કરી શકે એમ નથી. કૃતિ ભણે કરણધેલાને પદ્મજી ના કરતી હોય, પણ આજથી સો વર્ષ પહેલાં જ્યારે પશ્ચિમની નવલકથા જેવી વાર્તા 'ગુજરાતી' ગદ્યમાં આવેખવાની મુશ્કેલ હોયતી નહોતી' સારે ભાષાન્તર માટે લેખકે—સૌરાષ્ટ્રના મુનસફનાએ યુરોપીય સાહિત્યમાંથી આ વાર્તાની પસંદગી કરી એ માટે એમને ધન્યવાદ થટે છે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિવાળી આ ચિંતનપ્રધાન ગદ્યવાર્તામાં વાર્તાનો દોર આટલો જ છે : લડનની રોયલ સોસાયટીના ઠરાવ મુજબ એક અગ્રેજ પડિત કેટલાક તાર્કિક પ્રશ્નોના જવાબ શોધવા હિન્દુસ્તાનમાં આવે છે. એ પ્રથમ કાશીમાં અને ત્યાર પછી ઓરિસ્સાના જગન્નાથ મંદિરના બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો પાસે જાય છે. ત્યાં અગ્રેજ પડિતને પોતાના પ્રશ્નોના જવાબને બદલે શ્લિષ્ટતાને દાંલિકતાનો જ પરિચય થાય છે. ગંગા નદીમાં હોડીમાં પાછા ફરતાં એ વટોળિયા ને વરસાદને લીધે ભૂલો પડ્યો અને એક પારિયાની બૂં પડીમાં એને આશ્રય લેવો પડ્યો. અગ્રેજ પડિતે સત્ય વાત કહી રીતે શોધવી, સત્ય વાત ક્યાં શોધવી અને સત્ય વાત ખીમને કહેવી કે નહિ એ ત્રણ પ્રશ્નો પારિયાને પૂછ્યા અને આ ગરીબ અભણ અને અપ્રશ્ન માણસે એના સતોપકારક જવાબ આપ્યા. એ ઉપરાંત પારિયાએ પોતાની આપત્તિ અને બ્રાહ્મણી સાથેના લગ્નની વાત પણ મહેમાનને કહી. આમ પારિયા પાસેથી જીવનનું રહસ્ય પામી અગ્રેજ પડિત લડન પાછો ફર્યો.

વાતોનો મુખ્ય બનાવ અને એનું મહત્ત્વ અંગ્રેજ પડિત અને પારિયા વચ્ચેના મતભેદમાં સમાવેલાં છે. પેદશ જાહાજ પડિતો પામેથી જે તરવરીન પ્રાપ્ત થતું નથી એ એક નીચ દરિયાન પામેથી મળ્યા આવે છે એ વાતોની ચમત્કૃતિ છે. વાતો દ્વારા ચિંતન ગૂઢ કરતી આ કૃતિમાં જ્ઞાતિઓનો જ્ઞાનનો ઇતરો, એમની રૂઢિચુસ્તના, એમનો આડબગ, પારિયા લોકોની કડુણ નિંદિત, સતી થરાનો દૂર રિવાજ ઇત્યાદિનો કટાક્ષબુક્ત ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. જગન્નાથના વિદ્વાન જ્ઞાતિઓના આડબગના વર્ણનમાં લેખકની દામ્યવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાતિથી ને પારિયાનો પ્રેમોપચાર દાખ્યાત્મક રીતે ચતો બતાવાયો છે. એથી ચિંતનપ્રધાન હોવા છતાં વાતો એનો રમ દહાવી ગળી શકે છે.

આ કૃતિનું ગદ્ય હજી પ્રાગ ભનું છે એથી વાચકચના, જોડણી, શબ્દચના ઇત્યાદિની અનંતતા રમલતિ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ પાદકે અતમાં અનુગ ને અમર્યા શબ્દોના અર્થ આપી ધણું સરળતા કરી આપી છે. જળી કૃતિને આચાર્યશ્રી યશવત શુકલની આલોચના ને પ્રા. ફિંગેઝ દાવરના આમુખનો વામ મળ્યો છે એથી પણ ચમારવાદની મુદ્દેથી જોડી થાય છે.

La Chaumier Indienne નામની, ફ્રેન્ચ લેખક Jacques Henri Bernardin De Saint Pierreની કૃતિના અંગ્રેજી અનુવાદનો ગુજગતી અનુવાદ કરવા બદલ શ્રી મોહનબક્ષ સુનમદના ધન્યવાદને પાત્ર છે અને સો વર્ષ બાદ આ કૃતિને પ્રકાશમાં આવ્યું ઇતિહાસરસિકો મારે હિપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડ્યા બદલ ડૉ. મધુમુક્ત પારેખને પણ અભિનંદન.

બહારવટું

શ્રી નવનીત સેવકની માહસકથા 'બહારવટું'માં સૌગાંધના એક નાના ગામનો ગજપૂત ખુમાલુચિંચ એના માથે ખૂનનો ખોગે આગેપ આવવાથી વતન છોડી ચલવાની બીચુનો આશ્રય લે છે. ત્યાં એને પ્રાગ ભથી જ ભયાનક ને શૂનીર બહારવટિયા સીસમનો પરિચય થાય છે. સીસમની યોજના મુજબ એ એના માગિન તરીકે એ પ્રદેશના જમીનદાર પૃથુસિંહના જમવામાં છૂપા વેશે નોકરી કરવા રહે છે અને એની વીંગના બહેન ઉપમનીને બદલ ચલાવતાં શીખવે છે.

ગજબહાદુર નામનો બહારવટિયાએની બીજી ટોળીનો મરદાર જમીનદારના ગામ ને દૂર આવેલા જગના પગ હુમલો કરે છે એ જ મમથે યોજના મુજબ સીસમ એના માલુસો સાથે આવી ચઢે છે અને રાજબહાદુરને બગાડી ખૂન

ધન અને રૂપમતીને લઈને લાગે છે. સારા દેખાતા ખુમાણસિંગના આ દગાથી રૂપમતી એના પર ખૂબ ગુસ્સે થાય છે. ચંબલની એક કિલ્લા જેવી ખીણમાં સીસમ એના માણસો સાથે રૂપમતીને બાન તરીકે રાખી છુપાવેા હોય છે ત્યાં સાધુ વેશે ફરતા અલ્લાખક્ષ નામના સીસમના એક સાગરિતના દગાથી રાજબહાદુરના માણસો હુમલો કરે છે. રૂપમતીને દોષ ફરવા બદલ પશ્ચાત્તાપ અનુભવતો ખુમાણસિંગ ચાલાકીથી રૂપમતીને લઈને સીસમને થાપ આપી લાગે છે. માર્ગમાં એને અલ્લાખક્ષ ભેટે છે. એને રૂપમતીની સહાયથી બેબાન બનાવી ખુમાણસિંગ આગળ લાગે છે.

સીસમ, અલ્લાખક્ષ અને રાજબહાદુર ત્રણેની સામે બહાદુરી અને ચાલાકીથી લડી અ તે ખુમાણસિંગ જમીનદારને એનું દ્રવ્ય અને રૂપમતી પાછાં સોંપે છે. ખુમાણસિંગની નીતિભાવના અને એના શૌચથી આકર્ષિત રૂપમતી એની સાથે ક્ષેમ કરે છે અને જમીનદારની લાગવગથી એના માથેનો ખુનનો આરોપ દૂર થાય છે.

સાહસકથામાં આવરયક એવા જીવસંટોસટના પ્રસંગો લેખકે બહુ કુશળતાથી ગોઠવ્યા છે, પણ એ બધા જ પ્રસંગો એકસરખા પ્રતીતિહર બનતા નથી અને લેખકે એ પ્રસંગો વચ્ચેનો તાજો મેળવી આપવામાં અનાવરયક લ બાણુ કરે છે. વાયકની કલ્પના ઉપર એ કશું છોડ્યા નથી ખુમાણસિંગ પર ફાના ખુનનો આરોપ હતો અને એ ખોટો કેમ હતો એ વાયકની નિરૂપણા તો અતૃપ્ત જ રહે છે. પરિણામે ખુમાણસિંગની આખી સાહસકથાનો પ્રેરણાત્મક પ્રસંગ તો અત સુધી ગુપ્ત જ રહે છે. એ પ્રસંગ કહેવાયો હોત તો ખુમાણસિંગના પાત્રને વધારે આપ મળત !

આમ છતાં લેખકે ચંબલની ખીણનો પ્રદેશ પસંદ કરી વાર્તાને પ્રતીતિજનક બનાવી છે. સીસમ, ખુમાણસિંગ ને રૂપમતીનાં પાત્રો વાસ્તવિક, જીવંત ને એથી આકર્ષક બન્યાં છે. બહારવટિયાઓનાં સાહસો, જીવને જોખમમાં મૂકીને પણ રૂપમતીને બચાવવા પ્રયત્ન કરતો ખુમાણસિંગ, રૂપમતીની શરવીરતા ઇત્યાદિ આ કથામાં વીરરસનો આહવાદ આપતાં તરવો છે, તો ખુમાણસિંગ ને રૂપમતીનો પ્રણય એમાં શૃંગારરસનું સમિશ્રણ કરે છે. સીસમ બહારવટિયો હોવા છતાં એની કેટલીક નીતિભાવનાઓ છે અને અ તે એ મૃત્યુ પર્યંત પકડી રહે છે. ચાલાક ને શરવીર ખુમાણસિંગની ભૂલો એને વારંવાર મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે, પણ એની એ મથોદાઓ એના વ્યક્તિત્વની ગોળગા બાજુ છે. એના જ શબ્દોમાં

કહીએ તો એનું માનસ બહારવધિયાનું નથી જેમ કે એ સીસમને કહે છે, 'મીમમ ! ખરું કહીએ તો હું તમાગમનો એક છું પણ નહીં તારું બનવા માટે હું મારા મુનમ્મી હું અહીં આ યો હતો, પણ મને લાગે છે કે હું મ્મી તારું બની નહિ શકું મારા મનમા હજુ દયા, માનવતા પ્રેમ અને એવા બીજા અવગુણો રહી ગયા છે ।

લેખમ્ની શૈલી સગળ ને પ્રવાહી છે આમ એની ઉપર દર્શાવેલી મપાલઓ છતાં આ કૃતિ યુગરાતના અ પ સાદસ મ્યામાદિત્યમા નોધપાત્ર ઉમેગરૂપ હોવાથી આવશ્યક છે

ઘન મધરાત્રે

બે ભાગમા અને ૮૦૦ જેટલા પાનામા વિન્તરેની શ્રી શિવકુમાર જોશીની 'ઘન મધરાત્રે' આપણી પ્રજાનિમગત નવનમ્યાની સિદ્ધિઓ ને મર્થોદાઓ દર્શાવતી તેમ જ લેખમ્ની પોતાની પણ કેવી રહે તેકનિમનુ પુન પ્રત્યક્ષ કરતી, કેવલનપ્રિય વાચકોને આકર્ષે એવી નોધપાત્ર ને મનાતમ નવનકથા છે

૧૮૬૫ના ઓગસ્ટમા ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે થેના સરહદી સમામને પશ્ચાદ્ ભૂમિમા રાખી લખાયેલી આ દીર્ઘમય નવનમ્યામા પ્રજુપમ્યા જમસસ કથા અને મુદ્દના અનુમાપી તાલવની મ્યા વિશ્વશાંતિની ભાવના કેન્દ્રમાં રાખી આનેખાઈ છે વાતાવરણની પ્રેરણા દેશભક્તિની ભાવના જગાડી સામાન્ય યુગરાતી સ્ત્રીને વીરાગના બનાવી શકે અને સામાન્ય માનવી પણ દેશભક્તિની ભાવનાથી અપૂર્વ બનિદાન આપી શકે એ આ કૃતિનો અર્થ છે

શ્રીમત વેપારી સૂક્ષ્મનતનો મિત્ર અનામિત્ર પડિત યુબધર્થી પ્લેન દ્વારા મનમ્તા જવા નીકળે છે સૂક્ષ્મનતની પત્ની મદિવશ પોતાની સખી ઇશિતા દનાનને મ્વકતા સાથે લઈ જવા અનામિત્રને લતામણ કરે છે પાકિસ્તાની જમસસ અને અનામિત્રનો પાકિસ્તાનના ઉદ્દલપ પહેલોનો સહામ્યાપી રહેમત પ્લેન અનામિત્રની ટિકિટ પર એ જ પ્લેનમા મુસાફરી કરતો હોય છે મનમ્તાના વિમાની મથકનું હવામાન પ્રતિકૂળ હોવાથી વિમાન દિન્દી હવાઈમથકે ઉતરાણ કરે છે દિન્દીમાના કપનીના ફ્લેમ્મા અનામિત્ર ને ઇશિતા ઘીતે છે હવાઈ મથકે રહેમત પ્લેનની મેગ સાથે બદનારેની એમની તપાસ કરતા પાકિસ્તાની જમસસીની જળજની અનામિત્રને ગ્રધ આપે છે એની તપાસ કરવા જતા અનામિત્ર આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાખોરોના હાથમા સપડાય છે મુદ્દનો મ્દર મનુ અનામિત્ર

પાકિસ્તાનીઓના યુદ્ધકેદી તરીકે પકડાય છે અને યુદ્ધની યાતના જોઈ, જુલ્મો વેઠી વાચાહીન બની જાય છે.

અનામિત્રની શોધ કરવા જતાં ઇશિતા દલાલ આંતરરાષ્ટ્રીય દાણચોરો ને ચીન અને પાકિસ્તાનના જસૂસોને પકડી પાડવામાં ભારતના ગુપ્તચર ખાતાને અમૂલ્ય સહાય કરે છે. વિમાની પ્રવાસ દ્વારા અનામિત્રને આહતી થયેલી અલગ ઇશિતા લાંબા ગાળા પછી પાછા ફરેલા અનામિત્ર સાથે પરણી એની મેવા કરે છે અને એને વાચા બહે છે. યુદ્ધની ભીયણતા છતાં વિશ્વશાંતિ પ્રગટાવવાની માનવીની શક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખવાના આશાવાદી સૂર સાથે કથા પૂર્ણ થાય છે.

યુદ્ધની આબોહવામાં આલેખાયેલી શાંતિની ભાવના પ્રગટ કરતી આ પ્રણયકથામાં ડ્રિકટિવ ધ્યાના તત્વો ઘણા હોવાથી લેખકને કથાવસ્તુના વિલાસ માટે સુખદ અઙ્ગમાતોનો વારંવાર આશ્રય લેવો પડ્યો છે. ઇશિતા-અનામિત્રને કલકત્તા લઈ જતુ પ્લેન કચકત્તાના પ્રતિકૂળ હવામાનને લીધે દિલ્હી જતરે, ઇશિતા પાછી ફરે છે એ માવવાહક વિમાનને પણ એ જ કારણસર પટણા ઉતરવું પડે, રહેમત પટેલ નાદીરશા સુરતીનો ફિયાટમાં કલકત્તા આવતા પકડાઈ જાય, પ્રદ્યુમનસિંહને પોતાની પુરાણી પ્રિયતમાનો પુત્રો ઇશિતા ગુજરાત સાહેબના ઘેર મળી જાય, ગુજરાલ સાહેબની પુત્રી સુરિન્દર જ્યાં નોકરી કરે છે એ અમૃતસરમાં જ અનામિત્ર પડિત દિલ્હી અફસરોને હાથે પકડાઈને આવે એ સંધળા અઙ્ગમાતો લેખકની સર્જકતા કરતાં કસબની વિશેષ પ્રતીતિ કરાવે છે,

આ આકસ્મિક ઘટનાઓ બાદ કરતાં અન્ય ઘટનાઓ વાર્તાલેખનના સિદ્ધહસ્ત કસખી શિવકુમાર કુશળ રીતે ગોઠવે છે. અસખ્ય પાત્રો ને સખ્યાબ ઘટનાઓવાળી આ નવનકથાનો વાર્તાપ્રવાહ કશા વિલેપ વિના એકસરખી ત્વરિત ગતિએ વહે છે અને વાર્તારસિયા વાચકોને રોમાચક કુતૂહલથી સતત જકડી રાખી શકે છે.

શિવકુમારની પાત્રસૃષ્ટિમાં હમેશ બને છે એમ આ કથાના નાયકનાયિકા પણ ભાવનાશીલ ને કઈક અશે ભાવુક લાગે છે, પણ એ અવાગતવિક તો નથી જ. વ્યવહારુ વેપારી છતાં દેશપ્રેમ માટે આર્થિક રીતે ઘસાવા તૈયાર સુધંદંત, જાડે જાડે અનામિત્રને આહતી છતાં પતિપરાયણ ગહેતી મહિલકા, મિત્રપ્રેમથી પ્રેરાર્થ કાળા નાણાં લઈ જવા તૈયાર થતો છતાં ભાવનાશાળી યુવાન અનામિત્ર પડિત, મિત્રદેહ ને માર છૂટથી પીતી અલગ ને સાહસિક યુવતી રશિયા દલાલ, આખાગોલો પાગસી નાદીરશા, પુત્ર સુમાચ્ચાનું દુઃખ છતાં

દેશાત્મી પ્રેમર્ત ઉભાલી જનતા ગુજરાત સાટેજ, પુગણી પ્રિયતાની પુત્રી માટે સન્માનમાં પુનઃ સ્થિતિ લેતા પ્રેમભક્તિ, નિરૂપણ સંગ્રહી અમરતા બાદ્ય બસ આદિ પાત્રો પોતપોતાની વ્યક્તિમતા સુધેરે સિદ્ધ કરે છે.

શ્રી શિવકુમાર લેહીની અને ૩૬ ચર્ચ ગણેશી ટેન્નિસ-પીઠ ઝવમર ('ફેલેટ બેક') પદ્મિ, સ્પર્ધાત્મક સમજાવનમાં વસ્તુઓ આજે અસત્ય, સવાદની કેટલીક એકવિધતા આણતી વડજો, શ્રીમત મુખી ગૃહમંત્રી વેપારીઓનું ગૃહજીવન આદિ-નો આ નવવક્રમાં પણ ઉપયોગ થયો છે. તેમ છતાં આ નવવક્રમાં તેઓ કંઈક નવીન પ્રગટાવી શક્યા છે. યુદ્ધની અમાનુષિતા દર્શાવતા માટે અનામિત્ર પદ્મિના પાત્રો લેખકે કંઈકો સમુચિત ઉપયોગ એ એમની મોટી સિદ્ધિ છે. યુદ્ધની બચકતા દમગે નિર્દોષતાની કલ્પ દ્વારા વર્ણવી બતાવવાને બદલે એની અમર અનામિત્ર પદ્મિ પર ટેન્નિસ કરવામાં મેળવેલી સફળતા એ એમની કનાસિદ્ધિ છે એ કલામક્ષતા આ કૃતિની અન્ય મર્યાદાઓને ઠાપી દઈ આ વર્ણની ઉત્તમ કૃતિઓમાં એને સ્થાન અપાવે છે.

માણસ નામે રાક્ષસ

શ્રી સુરેશ બારિયાની 'માણસ નામે રાક્ષસ' એમની અમાહિની નવવક્રમાં 'અદને આગ અખૂદ' અને 'પગારિત દેવતા' કરતાં કંઈક અંગે આતરિક સ્વ ને પાત્રવિધાનની દૃષ્ટિએ ચડિયાતી કૃતિ લાગે છે 'સુખ અદ્ય, દુઃખ પ્રધાન' થી ભરેલી કૃતિમાં દર્શન કરાવતી આ કૃતિમાં નિરાશા, દુઃખ ને વેદનાનું જ દર્શન થાય છે

નિમત્તાન દેખતી કૃષ્ણકાન્ત અને માયાદેવી પોતાને સત્તાન થવાની કોઈ આશા ન રહેતા અનાયાશ્રમભાવી પાત્રો વર્ણના મનીષને દત્તક લે છે પણ મનીષ એમની પુત્રપ્રાપ્તિની સુખની જાણના પૂર્ણ કરવાને બદલે મોટા થતા એમની વાગણી સમજાવવાને બદલે એમનો વિરોધ કરે છે અને પોતે માયાદેવીનો પુત્ર નથી એ જાણતા એક વાર તો એમની તરફ વિકાસની નજરે પણ જુએ છે. દુઃખના આ આનાતથી કૃષ્ણમાન માગ ચર્ચ જાય છે

પોતાની સ્ત્રી જાતેનાની મોખ કરતો મનીષ ત્યાં જાય છે કે ગુણે, જાનુ નામની એક વેરયા એની માતા છે ત્યાં એની વેદના અત્યંત વધી જાય છે. મનીષની શિક્ષિત અને પાછળથી પ્રેમી જનની વિધવા દક્ષિણી માતાનું મૃત્યુ થતાં એના પિતા પુનર્દશ કરે છે એથી એ પિતાના ડેર જતી નથી અને શિક્ષિકા તરીકે એક નવાયુ દુઃખી જીવન જીવે છે દક્ષિણી નથી મા જુદ પાત્રની અવગણના

કરી મામદા નામે અન્ય પુરુષ સાથે આડો સંબંધ રાખે છે. અંધ શૈલ સાથે કોઈ પરણતું નથી. જેવટે અનુપમાને શૈલ સાથે પરણાવવામાં આવે છે એથી એનાં રવખો છિન્નબિન્ન થઈ જાય છે. અકસ્માતથી લંગડા બનેલા બિરજુની પત્ની એને છોડી ભાગી જાય છે એથી એ દુઃખી થાય છે.

આમ આ કૃતિનાં લગભગ બધાં જ પાત્રો શારીરિક કે માનસિક પીડાથી પિડાય છે. દુનિયામાં કેવળ દુઃખ જ છે એવું એકાંગી દર્શન બહુ યથાર્થ લાગતું નથી. કથનપદ્ધતિમાં લેખકની પ્રયોગશીલતા દાર્ઢ વિશિષ્ટતા બતાવતી નથી પણ કૃતિના આંતરરેહમાં અન્તિત્વવાદનું નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે એ કંઈક આકર્ષક લાગે છે. મનીષનું અગંભીર, નીતિવિહીન ને સપાટી પરનું જીવન સાંપ્રત મૂલ્યવિહીન સમાજરચનાની ઝાંખી કરાવે છે. એની દત્તક લેનાર માતા સામેની વાસનાભરી દૃષ્ટિ અને સાચી જનેતાની પુત્રી શમા સાથેનો દૈહિક સંબંધ વાચકને આચ્છા આપે એવાં છે. પણ તેમ છતાં એનું પાત્ર અપ્રતીતિજનક બનતું નથી કારણ કે એ વેશ્યાપુત્ર છે.

કથાના વહેણમાં વાર્તાના જુદા જુદા પ્રવાહો હોવા છતાં કથાંય વિશ્લેષ પડતો નથી. સુરેખ ને જીવંત પાત્રો, સૃષ્ટિષ્ટ ને દૃઢ વસ્તુગૂંથણી ને રાચક ભાષા-શૈલી આ કૃતિને સુરેશ બારિયાની સર્જકમાત્રાની પ્રજ્ઞાતિની સૂચક બનાવે છે. અગાઉની કૃતિઓમાં લેખક હિન્દી-ઉર્દૂ શબ્દોનો નિરર્થક ઉપયોગ કરતા હતા એ પણ આ કૃતિમાં જોવા મળતો નથી એ શુભ ચિહ્ન છે. આશા છે કે શ્રી સુરેશ બારિયા આ જ માર્ગે આગળ વધી પોતાની સર્જકશક્તિનો નવીન ઉન્મેષ પ્રગટાવી પ્રયોગશીલ લેખકોની અગ્રિમ હરોળમાં આવવાનો પ્રયાસ રૂઢાથી બનાવે.

મહેશમણને બોલો

શ્રી મૂળરાજ કપારેલ અને ઉમિયાશ કર અબ્બણીની સયુક્ત કલમે લખાયેલી આ નવલકથા, સારી લોકવાર્તા બની છે. એક સમયે આફ્રિકાના હબસીઓને પકડીને ગુલામ તરીકે વેચવાનો ધંધો યુરોપ-અમેરિકામાં ખૂબ ચાલતો હતો. પણ કાળક્રમે અંગ્રેજોએ જ આ દૂર વેપાર કાયદા દ્વારા બંધ કરાવ્યો. આ કાયદોનો અમલ થાય એ માટે જગજારની પેઢીના હિન્દી-કચ્છી માલિક જેગમ શિવજી અને લલાભાએ જે જીવસ્ટોસટના સાહસો ખેડ્યાં હતાં એની કથા આ કૃતિમાં આલેખાઈ છે. ઇતિહાસના ચાહક આ બંને લેખકોએ ઇતિહાસનું સ્વયં સોધી એને લોકબોલીમાં રબૂ કરવાની જે ચીવટ રાખી છે એ પ્રશંસનીય છે. એથી કથા રોમાંચક ને આકર્ષક બની છે.

એક લહર, દો પથર

પળળી, હિન્દી ઉડ્ડ સિની વગેરે ભાસાઓમાં નખતમય મગતા ની હગબન્સ ભ નાની એક લહર, દો પથરનો અનુવાદ શી એન એ વો એ કરો છે પ્રત્યુત કૃતિમાં અને વાગ વિવિધ કૃતિઓમાં આવી ગયેલા ૩૬ પ્રનગો અમનિત થયા છે પણ એમાંથી નવનમ્યાનુ અવરૂપ કેનાત્મ રીતે આ ૧૭ ધારણુ હગ્નુ નથી.

ગાયમાહેબની પુત્રી શીન ગમેશ સાથે રૂપા પરિચયમાં આવી ગુપ્ત રીતે લગ્ન કરે ૭ વગ્ન પછી રમેશ પરદેશ જાય છે અને પોતે અજાણી નની છે એવો શીનને ખ્યાલ આવે છે એથી શીન આપા ગીતા આવે હતા ખાસના નથે જાય છે ત્યાં શીનને પુત્ર થાય છે એને તે મીનાને મેળેથી વેર પાછી ફરે ૭ પ્રથમ પદશથી બીજી સ્ત્રી આવે પછીને પાછો ફરે છે એ જોઈ શીન આપાને વૃણુ અનુભવે છે પણ થોડા વખતમાં રમેશ અને એની પત્ની મોગા અમ માનના મૃયુ પામે છે

આજ મુધી ગુપ્ત રાખેલી વાત શીવ પિતાને મીતા મારફત જણાવે છે શીનના વગ્ન શ્રીધર મોહન નામના શ્રીમત બીજવગ સાથે ગોદરાય ૭ પણ દુભાગે પિતાનુ અને એ પછી શ્રીધર મોહનનુ પણ અવમાન થાય ૭ નિધાર શીન અમાજમેવામાં વ્યસ્ત રોય છે ત્યાં એક બાળકને જન્માવવા જતા મીતાનુ મૃત્યુ થયાના સમાચાર મામળે છે સીતાના મૃત્યુ પછી શીનનો પુત્ર ગમી ૭ મુનામે શીવના ઘેર માળી બને છે એક વખત શીન અને એણખી જતા ભેગી પડે છે ગમેશનો પુત્ર ગજ આ દશ્યનો ફોગ પાડી નઈ બ્યેએઈ નિગમ પા પ્રયાસ કરે છે પણ રામુ શીવનો જ પુત્ર છે એ ખબર થતા લગ્ન માગે છે શ્રીવરની પહેલી પત્નીના સતાનો પણ રમીને લાઈ તરીકે વ્હીમરે છે

ખૂન ચર્ચાઈ ગયેલા પ્રસંગો તાવમેનિયાપણે ગોદવીને રચાયેલી આ કૃતિ સામાન્ય વાચકને ખ્યાલસ પૂરે થા વા મરતા વધારે મૃત્યુ સિદ્ધ મરતી નથી.

અમુક સમણુ

નને મરાઠીભાષી હોવા છતાં હિન્દીમાં નવનમ્યાનેઅન મગતા શી અનત ગોપાલ ગેવડેની અમુક સમણુ નો શી નમવલ્લાલ જાનીએ ગુજરાતીમાં અનુવાદ ન કર્યો હોત તો ગુજરાતી વાચકને મૃત્યુ નુમ્સાન થવાનુ નહેતુ ! અવાઅવિ અતિશયોકિતમરી અને જીવ પર જુલમ કરવા છતાં મને ના લીવરે

એવી ઘટનાઓવાળી આ કૃતિમાં અનુવાદ કરવાની ઇચ્છા જાણે એવું કશું આકર્ષક તત્વ દેખાતું નથી.

ગિરીશ પોતાની સાથે કલેજમાં અભ્યાસ કરતી શ્રીમત અને સગદારી માળાપની પુત્રી સુહાસિનીના સંગીતથી એના પ્રત્યે આકર્ષાય છે, પણ શરમથી પોતાનો પ્રેમ જાહેર કરી શકતો નથી. સુહાસિની ધ ધાદારી ગરીબ ફોટોગ્રાફર રામનાથ સાથે લાગી જાય છે. ગિરીશ વિદેશ યાત્રો જાય છે. પણ સુહાસિની એના દેવેથી છૂટતી નથી. પાછો ફરી એ સુહાસિનીના ઘેર એના પતિની ગેરહાજરીમાં આવે છે અને રાત રહે છે. રામનાથ કારખાનું શરૂ કરવા માગતો હોય છે એ જાણી ગિરીશ બે લાખનો ચેક મોકલે જાય છે. રામનાથ એ ચેક લઈ લે છે પણ પત્નીને ખગળ ચાલનાં ગણી ઠાઠી મૂકે છે. ગિરીશ સુહાસિનીને પરદેશ જઈ નવું છવન શરૂ કરવા સમજાવે છે પણ 'આર્થ' નારી' માનતી નથી. ગિરીશ આત્માનંદ આગી બનાવે દિમાસય યાત્રો જાય છે.

સાવ સામાન્ય સુક્રિત-પ્રસુક્રિતઓથી ચાલતી કથા, અનાર્થક પ્રસંગો, વિચિત્ર પાત્રોલેખન ને સામાન્ય કલ્પના પાત્ર સાથે અસંગત લાગે એવા સવાદો આ કૃતિને સાવ સામાન્ય સ્તરની નવલકથા બનાવે છે

માન-અપમાન

શ્રી જયતીલાલ જોશીની આ એક સાવ સામાન્ય સ્તરની કૃતિ છે. સુઅચિત કથાવસ્તુ વિમાની આ કૃતિમાં જુદી જુદી કથાઓ કથી સકલના વિના રજૂ થઈ છે. જ્યાનંદ-સરેશ વચ્ચેનો નિષ્ફળ પ્રણય, જ્યાનંદ-નિરુપમા વચ્ચેનો સંકેત પ્રણય, મુકુન્દરાય શેઠની રાજકીય પ્રવૃત્તિ, દેવેન્દ્રની કામદાર પ્રવૃત્તિ, સનત-પ્રતિમાની અર્ધહીન પ્રણયકથા, નિરુપમાની કોલેજની ઘટનાઓ અને બીજા અનેક બાબતોનો અહીં જમેલો થયો છે. લેખક પાત્રવિધાન, વાદ, વાતાવરણ કે સુધદ કથાવસ્તુ તો નથી આપી શક્યા, પણ સીધેસીધી રીતે વાર્તા પણ કહી શક્યા નથી. શ્રી સુરેશ બારિયા આ કૃતિની પ્રગટાવનામાં લેખકની જે પ્રકારે પ્રશંસા કરે છે એ જોતાં આ લેખકને કાયદા કરતા નુકસાન વધારે થવા સંભવ છે.

શૂન્યતા સરવાળા

શ્રી જયતિ દયાવ અને રાણુ પરીખના સહિયારા સર્જને ઉદ્ભવેથી 'શૂન્યતા સરવાળા' આયોજનની દૃષ્ટિએ એક પ્રયોગશીલ નવલકથા છે. નવલકથાનો નાયક જગદીશ આખી કૃતિમાં ક્યાંય પ્રત્યક્ષ થતો નથી. એના પિતા અગનલાલ, બહેન નીલાબારી, ઓરમાન ભાઈ વિનાયક અને બહેન માધરી, મિત્ર

ડો. અશોક અને પત્ની સુલોચના-એ સાત પાત્રોના માનોલોગ દ્વારા જગદીશનું પાત્ર ઉપસાવવા તેમાં પ્રયાસ થયો છે.

પિતાને મન જગદીશ વેવલો, થેલો ને ભેવફૂડ છે. નીલાંબરીને લાઈ નિર્દય લાગે છે. વિનાયકને એ મૂર્ખ લાગે છે. માધવીને એ નાલાયક લાગે છે. મિત્ર ડો. અશોકને એ હલકટ ને પાછ લાગે છે અને સુલોચનાને પતિ નિષ્ઠુર લાગે છે. વાસ્તવમાં એન્ડ્રેસર્મૅન્ટ ખાતામાં ગયા હોદ્દા પર નોકરી કરતો જગદીશ પ્રમાણિક, નીતિવાન અને સત્યપાસક છે. એના આદર્શને લીધે જગદીશ આ બધાં સંબંધીઓને કાઈ ને કાઈ રીતે પરેશાન કરી મૂકે છે એથી એ વ્યવહારુ માણસો જગદીશને ઉપગ્રસ્ત દુર્યુજોથી નવાજે છે.

જગદીશને સારો બતાવવા માટે લેખકે જે પ્રસંગો જોભા કર્યા છે એમાં એકવિધતા લાગે છે. પ્રસંગો બધા એકસરખા પ્રતીતિકર પથ લાગતા નથી. જગદીશ સુધીરને શયતાન કહે છે, માધવી સાથે ભાગી જવાનું છે એ જ દિવસે જગદીશની ધમકીથી સુધીર કલકતા જતો રહે છે, ઉપેન્દ્રનું અણુધાણું અવસાન, યોગેશ નીલાંબરીને એકાએક તેડી જાય છે-આ બધા પ્રસંગો વાચકને પતીજ પડે એ રીતે આલેખાયા નથી.

આવી થોડીક મર્યાદાઓ ઉપરાંત આ પ્રકરની નવલકથામાં જે સામાન્ય ભય રહેલો છે એ વચ્ચે કલ્પનની શિથિલતા પણ અહીં અનુભવવા મળે છે. તેમ છતાં પ્રયોગની દૃષ્ટિએ આ કૃતિ નોંધપાત્ર છે.

કૃષ્ણાવતાર, ખંડ ૪

ગાંધીયુગના સમર્થ નવલકથાકાર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની 'કૃષ્ણાવતાર' સાત ખંડોમાં લખવા ધારેલી, કૃષ્ણજીવનની મહાકથા છે. એના 'મોહક વાંસળી', 'મત્રાટનો પ્રકોપ' અને 'પાંચ પાંડવો' એ નામના ત્રણ ખંડો અગાઉ પ્રગટ થઈ ગયા છે. આ વર્ષે પ્રગટ થયેલો એથી ખંડ 'ભીમનું કથરતક' આ મહાકથાને આગળ ધપાવે છે.

કાંપિત્ય નગરમાં દુષ્ટ રાજાએ યોગેશ દ્રૌપદીવ્યવશ વરમાં અનુન લક્ષ્યવેષ કૃત છે અને માતાની આશા મુજબ દ્રૌપદી પાંચે ભાઈઓ સાથે પરણે છે, એ ધરના પછી શરૂ થતી આ ખંડની કથામાં ભીમનાં પરાક્રમો ને એ દ્વારા વિકસતું એનું વ્યક્તિત્વ કેન્દ્રિય છે.

દ્રૌપદીનો પાંચે ભાઈઓ અને એક એક વર્ષ રહેવાનો નિર્ધાર, ભીમ-જાનકીના પંચવિધ ને ત્રણ, પિતામહના આમત્રણથી પાંડવોનું કૃષ્ણજીવન.

સાથે હસ્તિનાપુર પ્રતિ ગમન, દુર્યોધનની પાંડવો વિરુદ્ધની ખટપટ, યુધિષ્ઠિરનો રાત્ર્યાભિષેક, દુર્યોધનને રાજ બનાવવાનું કૃષ્ણે ભાનુમતીને આપેલું વચન, ભાનુમતીનું અવસાન, ધૃતરાષ્ટ્રની આરા મુજબ રાજ્ય કરવાની યુધિષ્ઠિરની પ્રતિજ્ઞા, ભીમનો હસ્તિનાપુરત્યાગ, કૃષ્ણની સમજાવટથી નવું નગર રચવાની ભીમની યોજના, પાંડવોનું આંડવપ્રસ્થ પ્રતિ પ્રયાણ, ત્યાં ઇન્દ્રપ્રસ્થની સ્થાપના છતાંદિ આ ખંડના મહત્વના બનાવો છે.

મુનશી પૌરાણિક ઘટનાઓમાં કદમનાના રગો પૂરી પ્રસંગોની જમાવટ સરસ રીતે કરી જાણે છે. એથી જલધરાને લઈને જતી હોડીને ભીમ કેવી રીતે કુખાડે છે અને એને કેવી સિક્કતથી બચાવે છે, અધોરીની કુટિરમાંથી એ દુઃશાસનને કેવી આકાંક્ષાથી લગાડે છે છતાંદિ પ્રસંગોમાં વાચકોને રસ પડે એમ છે. અદ્ભુત અને શૃંગાર આ ખંડના કેન્દ્રરસો હોવાથી પણ કૃતિ એકધારી વાંચી જવા પ્રેરે એવી છે. સ્તવવતી, કુતી, ભાનુમતી, જલધરા, દ્રીપદી છતાંદિ સ્ત્રીપાત્રો તેમ જ કૃષ્ણ, ભીમ, યુધિષ્ઠિર, ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ છતાંદિ પુરુષપાત્રો સજીવ ને વ્યક્તિત્વવાળાં બન્યાં છે. પરંતુ આખી કૃતિમાં પૌરાણિક વાતાવરણ જમાવવામાં મુનશી નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. રાજ્યસભાનું વર્ણન ટાઈ વ્યક્તિવિશેષના સન્માન-સમારંભ કરતાં વિશેષ ભવ્યતા બતાવતું નથી. મુનશીનો માનીતો શબ્દ 'કાલામિ' અગાઉની નવલકથાઓની જેમ અહીં પણ ભીષ્મપિતામહ જેવાં પાત્રોના વર્ણનમાં આવી એની વ્યંજકતા શુભાવતો દેખાય છે. ભીમનું હાન્ય કયાંક કયાંક વિદૂષક જેવું બની એના રાજકુમારપદને કલક લગાડે છે. દુર્યોધન અને એની ચાળ-ચોક્કડીનો પાંડવો સાથેનો સંઘર્ષ પણ આપાસસિદ્ધ અને કૃત્રિમપણે ભવ્ય બનાવેલો લાગે છે.

આ મહાકથાના પ્રથમ ખંડ માટે શ્રી યશવંત દોશીએ કરેલી ટીકા આ ખંડને પણ કંઈક અંશે લાગુ પાડી શકાય એવી છે. શ્રી દોશીએ લખ્યું હતું કે, "શ્રી મુનશીએ આ રચનાને નવલકથા તરીકે કદપી જ નથી એમ જણાય છે. આમાં કથા છે, પણ નવલકથા નથી. કથા છે એનો અર્થ એ કે પ્રસંગો છે, પણ પ્રસંગો આપણી આંખ આગળ બનતા નથી. બનેલા પ્રસંગો કહેવાઈ જતા હોય એવું લાગે છે."

કરો કેસરિયાં

કચ્છના ઇતિહાસમાંથી એક ખ્યાતનામ વિષયવસ્તુ પસંદ કરી શ્રી મૂળરાજ રપારેલે લખેલી ઇતિહાસિક નવલકથા 'કરો કેસરિયાં' મુખ્યત્વે ઝારના

બાણીના યુદ્ધની વીરસપ્રધાન કથા છે.

કચ્છના રાવ લખપતજી અને એના પુત્ર રાવ ગોડના હાથે જીવણ હજારની ઉરેરણીથી અપમાનિત થયેલો દીવાન દેવકરજી હજારનો પુત્ર પૂંજે હજાર સિંધના બાદશાહ ગુલામશાહ કલોરાને કચ્છ પર ચડાઈ કરવા આમંત્રણ આપે છે. સિતેર દગ્ગર સેનિકાના વિશાળ લશ્કર સથે ગુલામશાહ કચ્છ પર હુમલો કરે છે. કચ્છના વિવિધ કોમના લોકો, ભાયાતો અને રાવનું કન્ય લઈ આવેલો જીવણ હજાર ઝારાના કુંગર પાસે દુરમનનો સળંગ સામનો કરે છે. જીવણ હજારની કીકી જાતિના લીધે કચ્છીઓ બરાબર વ્યૂહાત્મક યુદ્ધ આપી શકતા નથી અને પરિણામે હારી જાય છે. બંને પક્ષના મર્દ એક લાખ માણુઓની ખુવારી થાય છે. ઝારાનો કુંગર વટાવી આગળ વધતા ગુલામશાહ સાથે પૂંજની જ દરમિયાનગીરીથી ગવ ગોડ સંધિ કરે છે. યુદ્ધનો ખર્ચ અને કચ્છના રાવની કન્યા લેવાની શરતે સંધિ કરી ગુલામશાહ સિંધ પાછો ફરે છે. રાજમાતાના આદેશથી રાવ ગોડ કમને પણ પૂંજ હજારને દીવાનપદ આપે છે. પણ પોતાની વેરતુષ્ટિની વાસનાએ કચ્છના અનેક વીરપુરુષોના જીવન ગયા હોવાથી ઉદ્વિગ્ન બનેલો પૂંજે ગર ઝેર પીને આત્મહત્યા કરે છે.

ઝારાના આ યુદ્ધમાં કચ્છના એક સમયના દીવાન પૂંજ હજારે લગભગ આગ્રા અંગે ઇતિહાસકારોમાં જે મન પ્રવર્તે છે. પૂંજે મેકને ટેકડોઠી મણાવના અભિપ્રાયનો વિરોધ કરવો એ આ નવલકથાલેખનનો મુખ્ય આશય છે. આ આશય સિદ્ધ કરવા માટે પૂંજ હજારને રાજ્ય તરફથી થયેલ અન્યાયોના પ્રસંગો લેખકે ખૂબ પ્રતીતિકર રીતે આલેખ્યા છે. પિતાના ખૂનનો અને પોતાને થયેલ અન્યાયનો બદલો લેવા માટે સિંધના ગુલામશાહને આમંત્રણ આપનાર પૂંજના દ્વિધમાં તો કચ્છ માટે બીડી ભક્તિ રહેલી છે એ લેખકે અનેક પ્રસંગો દ્વારા બતાવ્યું છે.

નવલકથામાં ઇતિહાસને વફાદાર રહેવાની લેખકની ચીવટ પ્રસંગનીય રીતે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પૂંજ શેઠનાં સુખરસો દ્વારા એના જૂતકાળને વર્ણવી લેખકે વસ્તુસંકલના સુપદ બનાવવામાં પણ સારી કાળજી રાખી છે. લાખાજી, વીસાજી, બીમાજી, રાવજી, હમીરજી ક્રયાદિ શરવીરાનાં અને પૂંજ શેઠની માના પાનુચાઈ, લાખાજીની પત્ની, રાજમાતા આદિ વીરંગનાઓનાં પાત્રો સજીવ લાગે છે. ગિધુમવ અને જીવણ હજારનાં પાત્રોમાં કથાને આવરયક એવી લગ્નતા લેખકે આણી શક્યા નથી. સિંધના શાહનું વર્તન અને એના મેનાપતિ સાથેની એની વાન-મીન તદ્દન આમાન્ય કક્ષાનાં લાગે છે. કચ્છના વીરવરોની શરવીરતા બતાવવાના

અતિ ઉત્સાહમાં લેખકના હાથે કેટલાક પ્રસંગો અપ્રતીતિકર રીતે આલેખાયા છે. દા. ત., પૂજા શેઠના પુત્રને કચ્છમાં ભાગી જતાં રોકવા ગયેલા શાહના પાંચ માણસોમાં ચાર માર્યા જાય છે અને સાંકળીની બીકથી એક પાછો ફરે છે, વીસાણ ને બીમાણ શાહની હાવણીમાં જઈને શાહની સાથે સહીસલામત પાછા ફરે છે. લેખક પર ગુણવંતરાય આચાર્યની ટેલીની ઘેરી અસર હોય એમ લાગે છે. પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ વર્ણવવામાં અને પ્રસંગોનું અતિચિત્રણ કરવામાં એ દેખાઈ આવે છે.

મુદની કથા હમેશાં રમ્ય લાગતી હોવાથી આ નવલકથા પણ વાચકોને પૂરતો કથા રસ પૂરો પાડશે. પણ ઇતિહાસને વફાદાર રહી કલ્પનાથી એ સમયનું વાતાવરણ ખડું કરી એક નવીન સૃષ્ટિનો આહવાદ આપવાની સર્જનક્ષમતા લેખક બતાવી શક્યા નથી. એથી થોડબધ લખાતી ચીજાચાણુ ઇતિહાસિક નવલકથાઓમાં એકનો ઉમેશ કરવા સિવાય ખામ કોઈ નવીનતા આ કૃતિમાં જોવાની અપેક્ષા રાખનારને નિરાશા જ સાંપડશે.

અંતર જાગી આરુઢ

આધ્યાત્મિક સરપશ પામેલી શ્રી ગૌતમ શર્માની સામાજિક નવલકથા 'અંતર જાગી આરુઢ' વિમુક્ત નામના એક વિતરાગ સાધુએ સસારમાં પ્રવેશ કરી સસારથી અલિપ્ત રહેવા કરેલી સાધનાની કથા છે.

સરજત ગામ પાસેના મંદિરમાં શુરુના શ્રુત્ય બાદ રહેતો સાધુ વિમુક્ત પદેગનો ભોગ બનેલા એક મુસાફરની સારવાર કરે છે અને એનો ભૂતકાળ જાણે છે. એ મુસાફર કુંદનપુર નામના ગામના જમીનદારનો પુત્ર છે અને ખૂરી સગતનો ભોગ બની ઘર છોડી ભાગી આવેલો છે. એના ખલા પર સાધુ વિમુક્તના જેવું જ લાખુ છે. પોતાની કથની કલા પછી મુસાફર આગળ ચાલ્યો જાય છે અને વિમુક્ત પણ કુશળને લીધે સરજત ગામ ખાલી થઈ જતા મંદિરની માયા ત્યાગી ચાલ્યો જાય છે. સન્નેગવશાત્ એ, જેની એણે સેવા કરેલી એ મુસાફર અનુનસિંહના વતન કુંદનપુરમાં આવી ચઢે છે. એના ખલા પગના લાખા પરથી લોકો એને અનુનસિંહ માને છે. વિમુક્ત પોતાની સાચી ઓળખાણ આપે છે, છતાં અનુનસિંહના વિરહમાં ઝૂરતી એની વૃદ્ધ માતાને બચાવવાની પરોપકારી ભાવનાથી એ અનુનસિંહ તરીકે સસારી બને છે, નાના બાપુ તરીકે ઓળખાતો વિમુક્ત પોતાના સદ્ગુણોથી આખા ગામનું તેમ જ સરકારી અમલદારનું પ્રિય પાત્ર બને છે. એ ધીમે ધીમે કુંદનપુરમાં આમન્યાયત ધ્યાપી એનો સરપચ બને છે

અને ગામની અનેક બદીઓ દૂર કરી માથાભારે માણુએને હલ્લપણટો કરાવી સારા માર્ગે ચઢાવે છે. એવામાં સાચો અર્જુનસિંહ પાછો ફરે છે, અને પિતંગર્ભ દરમાગ્ની ઉરરેણીથી વિમુક્ત પર હેતરપિડીને આરોપ મૂકે છે. દરેક પતિવ્રિતિમાં સ્વપ્ન ને અલિપ્ત રહેતો વિમુક્ત આ સમયે પણ નિખાલસતાથી સ્પષ્ટતા કરી ફરી સાધુ બની જાય છે, પણ હવે ગામલોકો અને ખાસ કરીને એના તરફ અઘોષિક પ્રેમથી આકર્ષાયેલી જગા ગોરની વિધવા પુત્રી ગંગા એને જવા દેતાં નથી. એ બનેતા પગપર પ્રત્યેના શિવગંગા અમા દામ્પત્યભાવ આથે નવવધ્યા પૂરી થાય છે.

એ ભાગમાં ચિત્તરેની આ નવલકથામાં લેખકે પ્રમગોની જમાવટ મારી દીધી છે. વિમુક્તનું વેદાંતી આચરણ કમોટીએ ચડાવતા અનેક પ્રસંગો લેખકે વાચકને જાણી ગાંધી શકે એ રીતે આલેખ્યા છે, અને કુંદનધુર ગામનાં માર્ગ ને ખરાબ પાત્રો વિગતે નિરૂપાયાં છે. જોકે દુરિન પાત્રોનું હલ્લપણિવર્તન કોઈ વાર તાકમેશિયુ ને એથી અપ્રતીનિકર લાગે છે. છતાં ખવ પાત્રનું આલેખન કરવાની લેખકમાં પ્રગમ્ય શક્તિ છે એમ કહી શકાય. પ્રસંગજમાવટ, વસ્તુ-મંદલના ને પાત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર લાગતી આ નવલકથામાં લેખકે પ્રમગોનાં વર્ણનોમાં કહેલું પુનરાવર્તન ખૂબે એવું છે, તેમજ આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા પણ નીચમના આગે છે. કથાના કેન્દ્રરૂપ પાત્ર વિમુક્તને દરેક પ્રમગે સફળ બનાવવા જતાં લેખકે વાત્સલ્યિકતાનો ખવ શ કરે છે. એના શ્રવનનું રહસ્ય એટલે કે સાધુશ્રવન પૂર્વેનું એનું શ્રવન લેખકે સાવ શુદ્ધ જ રાખ્યું છે એથી કથા અધૂરી લાગે છે.

આવી કૃત્તીક મર્યાદાઓ બાદ કરતાં આ નવલકથા એના વિષયની નવીનતાને જીવે વાચનક્ષમ બની છે. થોડો ક્યાસંચમ કેળવી લેખકે જો ખવન્યાત્મકતાનો વિનિયોગ કરે તો લવિષ્યમાં મારી કૃતિઓ આપવાની આશા જન્મી શકે.

વીતી વેરણ રાત, ભાગ ૧-૨

ઉત્તિયાશંકર અગાધૂનીને બે ભાગમાં વિસ્તરેલી આ ઐતિહાસિક નવલકથા કન્ડના એક કામાંધ ને લુભી રા' રાયકરણના રાસનકાળની અને એની સામે ચયેવ લોકકાંતિની કથા છે.

કર્ણ પન્નાહના પ્રભાવમાં તણાતો રા' રાયકરણ પોતાના લોકપ્રિય દીવાન દેવકરણનું ખૂન કરાવે છે, રાજગૌર એધવજી મદાગજને જેવમાં પૂરે છે, અનેક રૂપાળી કન્યાઓ પર બળાત્કર ગુન્નરે છે અને માંડવી અને જૂઝનાં વિખ્યાન

હિન્દુ મંદિરોને તોડવા પ્રવૃત્ત થાય છે. રાજના આ જુલ્મ સામે કાશીગર બાવો, જમાદાર ફતેહમહમદ અને મુલમદાર આદિ દેશભક્તા બળવો કરે છે. અનેક ખટપટો, કાવાદાવા, ખૂનામરફી, યુદ્ધો ને જુલમો પછી રાજરાણીના સહકારથી રાયકરણને નજરકેદ કરી બારભાયાનું શાસન સ્થપાય છે પણ મેધજી પારેખ જેવા સ્વાયંસાધુ અને ડોશલ વેણુ સેનાપતિ જેવા સત્તાશોખીનોના લીધે આ પ્રજાસત્તાક શાસનમાં પણ ફાટફૂટ પડે છે અને ફરી રાયકરણ ગાદી પર આવી સત્તા જમાવે છે. આખરે ફતેહમહમદ જમાદાર રાયકરણને કેદ કરી એના પુત્રને ગાદીએ બેસાડી સત્તા પોતાના હાથમાં લે છે ત્યારે કચ્છમાં રાત વીતી પ્રભાતનાં સોનેરી કિરણો પ્રગટે છે.

આ જ વિષય પર અગાઉ લખાઈ ગયેલી 'કચ્છમાં ક્રાન્તિ' જેવી નવલકથા કરતાં વિશેષ કંઈ આમાં સિદ્ધ થતું દેખાતું નથી. લેખક ઇતિહાસને વફાદાર રહી એક પછી એક પ્રસંગો કથારસના રસિયા વાચકોને જકડી રાખે એ ગતિ આલેખે જાય છે. અને પ્રસંગો ઊભા કરતાં ઓધવજી, વાધજી, મુલમદાર, ફતેહમહમદ, ડોશલ વેણ, ડોશલ સીધી, રાજમાતા, રાજખાઈ આદિ પાત્રો પણ વ્યક્તિત્વ ધારણ કરે છે. પણ પ્રસંગોનો ખરકો કરવામાં અને પાત્રોની વીંગતા અતાવવામાં લેખકે એટલું બધું ધ્યાન આપ્યું છે કે વસ્તુસંકલના સુમિશ્રણ બનાવવા કે કૃતિને કલાત્મક આકાર આપવા તરફ તો સાવ દુર્લભ જ સેવાયું છે. ધ્વ. શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્યની જેમ લેખકે પ્રસંગોના ને પાત્રોના દેખાવ ને ભાવનાઓનું વર્ણન કરવામાં અલભ્ય પુનરાવર્તન કરે છે. લેખકની કલમ પર સમય હોત તો એ ભાગની આ નવલકથા એક જ ભાગમાં સહેલાઈથી પૂરી કરી શકાઈ હોત.

લેખકે ઇતિહાસને અત્યંત વફાદાર બનવા જતાં કલાને બેવફા બન્યા છે. તેમ છતાં વાચકોને આ કૃતિનો કથારસ સતર્પક લાગે તો નવાઈ નહિ. અલબત્ત એનું મુખ્ય કારણ તો એમાં આવતા ડિટેલિવ વર્ણનોના અશો જ છે.

૫૬ પાસા પોખાર

'કંચ કોટ્થર'ના અનુસંધાનમાં લખાયેલી આ કૃતિ કચ્છના રા' કુલ-દેવના શાસનકાળની એ ભાગમાં વિખતરેલી ઐતિહાસિક નવલકથા છે. ધૃતપદીના રાજ્ય ધરણુદેવને હરાવી કૂલદેવ એની પુત્રી ધારિણીદેવી સાથે લગ્ન કરે છે, પણ પુત્રીના પિતૃપ્રેમનો લાલ લઈ ધરણુદેવ કચ્છના પાટનગરમાં ખટપટ ઊભી કરી મહાશિવરાત્રિના ઉત્સવ સમયે હુમલો કરે છે. કે આદુર્ગના મહામત્રી

નીલકંઠની સમયસૂચકનાથી આ હુમવાનો સખત પ્રતિકા થાય છે અને નીલકંઠ પોતે ધાવણ થઈ મિત્ર ને આમી કૂવદેવનો જમ્યાવ કરે છે. કચકોટ યાને કયા-દુર્ગના સેનાપતિ વયજ્ઞદેવ દુરમન પક્ષની મુવતી મોહિનીના પ્રેમમા હસાર્ધ મત્રી વિરુદ્ધ ખટપટો કરે છે અને ગજને સુમગવા નામની નર્તકીના મોહમા દમાવી પોતાના તરફ ખેંચે છે. દુરમન પક્ષના કેદમા પકડાયેલા સેનાપતિ ચડેવને હોડાવવા જતાં એની પ્રિયતમા મોહિની મૃયુ પામે છે, સેનાપતિને મૃયુદંતી શિક્ષા થાય છે. ધરણદેવ અતિમ હુમવામા કૂવદેવના હાથે મૃયુ પામે છે અને ધૂતપદી ૫૦ કચકોટનો વાવો કચકાવે છે.

આ મુખ્ય કથામાં અનેક ગજખટપટો, કાવાદાવા, રાગ-સેનાપતિ વગેરેની કામાંધિના, આદર્શ પાત્રોની ગાન્યબક્તિ આદિનો લેખક સજુમેલો લખો કર્યો છે. શ્રી પ્રીતમલાલ કવિએ શુદ્ધ ઇતિહાસને બદલે દત્તકથાએનો આશ્રય લઈ આ નવલકથામાં અનેક પ્રમતો ને પાત્રોનો ખડકલો કર્યો છે. લેખક પ્રસંગોની જમાવટ કરી શકે છે પણ આખી કથાની બ્યવચિત ને કયાતમક ગૂથણી કરી શકતા નથી. નીલકંઠના સુખદ અપવાદ સિવાય બીજા કોઈ પાત્રમાં ખાસ બ્યક્તિત્વ દેખાતું નથી. ખુદ કૂવદેવના પાત્રમાં પણ સામાન્ય જળવાતુ નથી. નીલકંઠની પત્નીનું પાત્ર એના દેશપ્રેમને લીધે ઉજ્જવળ બની શકે એવું હોવા છતાં લેખક એનો પૂરતો લાભ ઊઠાવી શક્યા નથી. લેખકે પાત્રોની લબ્યતા વણીવવામાં મુનશીનું અનુકરણ ક્યું છે પણ એ પાત્રો કાચમા એટલાં લબ્ય લાગતાં નથી. મુનશીને 'દુર્ધર્મ' શબ્દ પણ લેખકે અચ્છીન રીતે પ્રયોગે છે.

આટલી મર્યાદાઓ છતાં કથારસિક વાચકને આ નવલકથા વાંચવી ગમશે કારણ કે એમા ક્યા નથી પહુ ક્યા છે, અને રહસ્યકથાના ધણા અંશોનો પણ સમાવેશ થયો છે. ઉપગત વીર રમ ને શૃંગાર રસ અતિ ચિત્રણ પામ્યો છે એથી ક્યા સામાન્ય વાચકને અત સુધી જકડી ગખી શકે એવી બની છે.

કંથ કેટેશ્વર

ક-છમાં આવેલા કચકોટના અમેલ દુર્ગની આપના અને ધૂતપદીના રાગ ધરણદેવે એ દિશ્વા ૫૦ આપેલી હકુમતની ઐતિહાસિક કથા આવેખતી શ્રી પ્રીતમલાલ કવિની આ કૃતિ શુદ્ધ, સ્વસ્ફૂર્ણગીરી, ગજખટપટ ને પ્રણયનુ આવેખન કરતી સુનાન્ય નવલકથા છે.

માલા નામની વેથાના સાહસથી ધૂતપદીનો મત્રી રાગમવ કચકોટનો દરવાજો ખેળાવી રાગ ધરણદેવને અંદર દાખલ કરાવે છે શુદ્ધમાં સાહેવ અને

નિમકહરામ નીવડેલો એનો સેનાપતિ મૃત્યુ પામે છે, પણ ધાત્રી ફારુકદે અને સાહસિક બ્રાહ્મણ નીલકંઠ રાજકુમાર ફલદેવને લઈને ભાગી જાય છે. કંથકોટ પર સંત્રામસિંહ નામના દંડનાયકને મૂકી ધરણદેવ પાછા ફરે છે. ખીજા બાજુ રાજકુમારની શોધમાં નીલકંઠ વાઘેલા સૈનિકોના હાથે ધવાયેલો નીલકંઠ ધૃતપદીના શ્રેષ્ઠ શ્રીપાદની વણજરનો આશરો લે છે. શ્રીપાદની પુત્રી સોહિનીનો એ ત્રિય-પાત્ર ને અંતે પતિ બને છે. ધૃતપદીના મંત્રી રાજમલનાં કાવત્રાં નીલકંઠ ખુલ્લાં પાડે છે અને મંત્રી અને એમના પ્રેમમાં પડેલી રાજકુવરીનો ધાત કરાવે છે. એ પછી સોહિનીની રજા લઈ નીલકંઠ રાજકુમાર ફલદેવની શોધમાં નીકળે છે. રાજના આશ્રયે રહેતી ફારુકદે અને સહિષ્ણુ ચારતા ફલદેવને શોધી એનો સાચો પરિચય રાજને કરાવી નીલકંઠ એને પાછો લાવે છે. નીલકંઠની શુદ્ધિ કંથકોટ ફરી જિતાય છે અને રાજ ફલદેવનો એ મંત્રી બને છે.

લેખક શુદ્ધ ઇતિહાસને વળગી રહેવાને બદલે કંતકથાએ અને કિ વદ તીએનો આશરો લઈ આ કથામાં અનેક બનાવો બાલેખે છે. પણ સામગ્રીનો કેવળ ખડકો કરવાથી કલાકૃતિ બનતી નથી એ એમના ખ્યાલમાં નથી.

નીલકંઠનું આતુર્થ, સોહિની સાથેનો પ્રણયપ્રસંગ, ફારુકદેની વફાદારી, એ મોટેનું પુત્રપ્રસિદ્ધાન, રાજ ધરણદેવના મંત્રીનો રાજકુમારી સાથેનો પ્રણય, માલાનાં પરાક્રમો, ફલદેવ ને નીલકંઠનો મિત્રપ્રેમ ને પરાક્રમો છત્યાદિ અનેક બનાવો આ કૃતિની કથાને સરળ રીતે વહેવડાવે છે અને સામાન્ય વાચકને એક રહસ્ય-પૂર્ણ, ખટપટ ને કાવાદાવાથી ભરેલી, સાહસ ને પ્રેમ, સુદ ને શૌર્યથી ભરપૂર કથા વાંચવા મળે છે.

અંત દરવાજા

શ્રી પરાજીત પટેલની આ હેતુસક્ષી નવલકથા હરિજન કન્યા ને સવર્ણ વર તેમ જ સવર્ણ કન્યા ને હરિજન વર વચ્ચે સ્વેચ્છાસભ કરાવી ગાંધીશતાબ્દના ૫૦માં ગુજરાતના એક સામાજિક કલકને દૂર કરવાની પ્રેરણા આપતી ઉપદેશ-પ્રધાન કૃતિ છે.

૪૨ની અગવળમાં ભાગ લઈ બપોળે વાર કરાવાસ ભોગવી આવેલા બાપની પુત્રી અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં તાલીમ લઈ રહેલા ભાઈ બકુલની બહેન ગજરા સાચરકહાના એક સાવ પછાત ગામમાં શિક્ષિકા બને છે અને ગામના મુખીના કોપનો ભોગ બનીને પણ માધા ઢેઝી છોકરી 'સવર્ણ' ને લણાવે છે. હોશિયાર

મયથી 'સાવિત્રી' બને છે અને બહેનને મળવા આવેલા ભાર્ગવ બહુવ સાથે અમરનાથ ગય છે. એનો મેટ્રિક પાસ થયેલો ને એક વાગ વગમ થયેલો ભાર્ગવ પૂજે ગજરાના પિતાને ચૂટણીમાં સહાય કરે છે. અને કાલાદાવા જતા ગામના મુખીને દિમ્ભથી નેચમાં પુગતી ગજરાબહેન ગામમાં પ્રિયપાત્ર ઘર્ષ પડે છે. દુનિના અતમાં ગજરા પૂજ સાથે અને બહુવ સાવિત્રી સાથે પરભે છે અને નેચમાંથી પાઠો કરેલો ને વગડો થયેલો મુખી ગજરાની માફી માગે છે.

ગાંધી શતાબ્દિવર્ષમાં ગાંધીજીની અપૂર્યતાનિવારણની એક મહત્વની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને અજલિ આપવા કમ્પાયેવી આ હેતુપ્રધાન દૃનિ અમ્યત દૃનઃ બની છે. એમાં આવની ઘટનાઓ આભાવિક કે વાન્તવિક કાગની નથી. પાત્રો પણ વ્યક્તિત્વ વિનાનાં ને નિર્જીવ લાગે છે. ગામગામના વાસ્તુનાં, પાત્રોની ભાષામાં, ગામગામના લોકોના વહેમોના આવેખનમાં લેખકને પોતાના અનુભવનો ઉપયોગ કરવાની નક મળી છે એથી ક્યાંક વધુનો, તો ક્યાંક અવાહો છૂટક રીતે આટપક બન્યાં છે, પણ આખી દૃનિ કલાનો આન્વાદ આપી શકે એવી બની નથી.

પૂજાની ચૂટણીમાં સહાય, ગજરાનો માફ દાંકવાનો પ્રયાસ, તગગાગાનો ખેન ને મુખીની ચાલાકી, મજણાખેનનાં આસ્વાસી સાથેના લગન, ભોજવાને માના આવતા, મુખીની ધગ્ધક કસાદિ પ્રસંગો આમાન્ય વાચકને કથાગમ્ય પૂરો પાડે એવા છે, પણ લેખક ગજરાખેનના આદર્શને મજણા અપારવાની ઉન્નુકતામાં પાત્રો કે પ્રસંગોને પ્રતીનિબ્ધનક બનાવવામાં કરુણ રીતે નિષ્ફળ નીવડ્યા છે એથી પુનઃકની પ્રત્તાવના ને આશા વિચ્છે વાચકના દેયામાં જન્માવે છે એ અપૂર્ણ જ રહે છે.

ચૌરંગી

આ વર્ષે મુગ્ધગતીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી અનુવાદિત નવલકથાઓમાં બગાળના મુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર શ્રી ચકર (મણિચકર મુખાજી)ની આ કીર્તિદા દૃનિ એના વન્નુની નીનતા અને જીવનના કારુણ્યની મનભગ ગજુઆતને કીર્તે નોધપાત્ર બની છે. શ્રી શ્રીકાંન ત્રિવેન્જી આ જગતી નવલકથા મુગ્ધગતીમાં ઉતારી પ્રસ સનીય મેવા કરી છે.

કવકતાના ચૌરંગી વિચારમાં આવેલી, આંતરગાંધીય ખ્યાનિ ધરાવતી, આશિયાન દોરેલ સાદગજાનનો એક લાણુક કામદાર ચકર દોરેલજીવનના મસિક ચિત્રોની એક અદ્ભુત સૃષ્ટિ આ કથા દ્વારા ખરી કરે છે. બાજુના ગામડેથી

દલકતા આવેલો યુવાન શંકર પ્રથમ એક ગોરા બોરિંગનો કલાર્ક બને છે. ત્યાંથી બેકાર થઈ કર્જન પાર્કમાં રખડતાં મજૂરન બાયરન સાહેબનો ભેટા થાય છે અને એમની સિદ્ધરથી એને શાહજહાનમાં નોકરી મળે છે. એ હોટેલના મદદનીશ કલાર્કમાંથી બહાર પામી રિસેપ્શનિસ્ટ સુધીની કક્ષાએ પહોંચી પાછો બેકાર થતો શંકર પોતાની ચડતીપડતી સાથે હોટેલ શાહજહાનની ચડતીપડતી ખુબ આત્મચારમક હોયે આવેલે છે.

હોટેલ શાહજહાન જાણે આ નવવકયાનું એક જીવંત પાત્ર છે. એક રીતે એ કથાની નાયિકા છે અને એના નાનામોટા કર્મચારીઓ એનાં અંગ છે. હોટેલને કેન્દ્રમાં રાખી એના મેનેજર માફી પોલો સાહેબના લગ્ન પ્રણય અને દામ્પત્યની કથા, રિસેપ્શનિસ્ટ સુપરબુદ્ધ બોઝ અને એર હોટેલ સુજાતાદેવીની ક્ષયવેધક પ્રણયકથા, કરમી ગૃહ, અને અનિચ્છ પગારીની કરુણરસિક પ્રણય-કથા, પ્રણય અને લગ્નસુખનો ભોગ આપતી રોઝીની દારણુ વેદનાકથા જેવી અનેક જીવનકથાઓ આ નવવકયામાં ગૂંથવામાં આવી છે. પોતાના મગા ભાઈ હેરી સાથે કેબરે નૃત્યમાં પ્રણયનો અભિનય કરતી કનિષ્ઠ પુત્રી, કોલેજર સંધ્ય-લેન્ડ, વેન્ટર માયાધર, સોરાબજી ક્ષયાત્રિ પાત્રોના આંતરિક જીવનમાં વહેતો કારુણ્યનો પ્રવાહ મર્મવિદારક વેદના ઉપગ્રસ્ત એવો છે.

વિવિધ માનવીઓના આ મેળામાં કાવાફવા, ભેદપ્રપચ, વિભાસવંભવ, અભિચાર, કામુક્તા, બેવકાઈ ને હતાશા, ત્યાગ અને સમર્પણ આદિના અવનવો દર્શન થાય છે. આ હોટેલના પ્રત્યેક કર્મચારી અને મહેમાનને પોતપોતાની આગવી કથા છે અને એ દરેક કથા પાછળ એક ગાંઠિય વ્યથા છે. એ વ્યથા જ કૃતિને મનોહર ને આકર્ષક બનાવે છે.

શ્રી 'શંકર'ની સૂક્ષ્મ વિનોદશક્તિ નવવકયાના પ્રત્યેક પાત્રની કરુણતાને વધારે ઘેરી બનાવે છે. એમની રેલીમાં તાજગી ને રોચકતા છે. ટૂંકમાં, વિષયની નવીનતા, પાત્રોનું વૈવિધ્ય અને જીવંતતા, વાર્તાની હૃદયગ્રસ્તી સાવજત અને મર્મગ્રસ્તી કવચાર્થ આ કૃતિને આન્વાય બનાવે છે. અનુવાદમાં શ્રી શ્રીકાંત ત્રિવેદીએ આણેલી પ્રાસાદિકતા અને ન્વાભાવિકતા એમનો બને ભાષા પરનો કાબૂ અને ગમેલી હસોડીનો પરિચય કગવે છે.

આવૃત્ત

શ્રી જયંત ગાડીતની આ નવવકયામાં આપણા શિક્ષણજગતમાં પ્રસરેલા દુષ્ટિ અને અશૃંગ્લિક વાતાવરણને વિષય બનાવતી, દર્શક હળવી રીતે લખાયેલી

નવસકથા છે. લેખકનો શૈક્ષણિક જગતનો પરિચય ખૂબ માઠ ને નજીકનો હોવાથી તેઓ આ જગતના પ્રશ્નો વેધક રીતે રજૂ કરી કોલેજના અધ્યાપકોની બિનસહમતી અને લાચારી, વિદ્યાર્થીઓને કોલેજ તરફ અને પોતાના વિષય તરફ આકર્ષવા માટે એમને વાપરતી પડતી યુક્તિઓ, એમની નિમજ્જીત અને બરતરફીનું ધોરણ ઇત્યાદિ સમસ્યાઓ આ આ કૃતિમાં વાસ્તવિક રીતે આલેખાઈ છે.

નવસકથાનો નાયક લાવનાવાદી, આદર્શપરાયણ અને સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ અધ્યાપક છે, પણ શિક્ષણજગતના વ્યાપક દૃષ્ટિબિંદુના લીધે અતિ એનું પતન થાય છે અને એ પણ અન્ય અધ્યાપકો જેવા સામાન્ય જની જાય છે.

કથાનો આરંભ વિષમ ઘટનાઓ વચ્ચેનાં વિશેષી ચિત્રાથી થયો છે. બિહાર-ગુજરાતમાં દુષ્કાળ પ્રવર્તે છે ત્યારે આજ્ઞતની કોલેજમાં ડીનર પાર્ટી યોજવામાં આવી છે. આજ્ઞત એનો વિશેષ કરે છે. આજ્ઞત એના ઘરમાં કામ કરનારી શારદી પ્રત્યે મમતા રાખે છે પણ આદર્શવાદી હોવાથી એના સાથે એને આડો સંબંધ નથી. તેમ છતાં આજ્ઞતની પત્ની પ્રીતિ વહેમાર્જન શારદીને છટી કરી દે છે. મિલનમાંથી બરતરફ થયેલો શારદીનો વર ગડો થઈ જાય છે અને શારદી વ્યભિચારી બને છે. શારદી માટે સાચો સ્નેહ રાખતો સેવાભાવી આજ્ઞત એના ઘેર જાય છે. એથી પત્ની, પાડોશીઓ અને કોલેજના સંચાલકો એને ચારિત્ર્યહીન માની લે છે. એના પરનો આ આક્ષેપ એને નોકરીમાંથી પાણીસું અપાવે છે એકાર થયેલા આજ્ઞતના આદર્શો સરી પડે છે. એ હવે ફરી નોકરી મેળવવા માટે બધી જ જાનના પ્રયાસો કરે છે. અતિ એ જાણતું હોવાથી એને એ ગામડામાં નોકરી મળે છે. હવે એ પણ અન્ય અધ્યાપકો જેવું નિઃકાલીન અને અવહારપરાયણ જીવન જીવતો થઈ જાય છે.

શિક્ષણનાં સાંપ્રત અનિષ્ઠો જતાવવાના અધ્યાપકી સમાયેલી આ નવસકથા કંઈક અંશે પ્રચારકલી જની ગર્ભ છે. અનિષ્ઠોનું આલેખન વાસ્તવિક રીતે થયું છે પણ વાંતીમાંથી સ્ફુગ્ન રીતે એ અનિષ્ઠો ધ્વનિ થતાં સાગતાં નથી. અન્ય પાત્રોને તો ખાસ વ્યક્તિત્વ મળ્યું નથી, પણ નાયકનું પાત્ર પણ વિસંવાદી લાગે છે. આદર્શ અધ્યાપક હોવા છતાં આજ્ઞત પોતાના વર્ગમાં નોદસ લખાવે છે એ આશ્ચર્યજનક છે! નાયકની પત્ની એખા ખરીદે છે અને નાયક એનો વિશેષ કરે છે એ ઘટના સામાન્ય દેશીની અને સમાનપણે એવી આજોવી લાગે છે. લેખકની શૈલીમાં પરંપરિત અને નવી નવસકથાનાં તત્ત્વોનું જન્યુમ મિથજ થયેલું લાગે છે. તેમ છતાં કૃતિ વાચનક્ષમ જની છે.

સ્વપ્નપ્રિયા

માત્ર કથાવસ્તુની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સાવ અવાસ્તવિક અને અપ્રતીતિકર લાગતી થી નવનીત સેવકની આ નવલકથા એની રમતિયાળ અને રસાળ આપારોહીથી કંઈક અંશે સુવાચ્ય પ્રણયકથા બની છે.

કોલેજના વર્ગમાં પ્રોફેસરને પજવતી ચાર ટીખળી યુવતીઓમાંથી એક વિશાખા પ્રો. ભટ્ટ જેવા શુષ્ક અને હઠાગ્રહી માણસને પોતાની પ્રણયમગ્નકને ભોગ બનાવે છે. પ્રો. ભટ્ટ વિશાખાની મગ્નક સમજ્યા વિના એને ચાહતા થાય છે. એમની ટી. પી.થી પિગ્ગતી પત્ની કૌમુદિની એમને પોતાના મૃત્યુ બાદ મૃદુલા નામની યુવતી સાથે પરણવા સૂચવે છે, ત્યારે પ્રો. ભટ્ટ પોતાના વિશાખા સાથેના પ્રણયની છૂપી વાત પત્ની આગળ જાહેર કરે છે. ભાવનાશીલ કૌમુદિની માંદી હોવા છતાં વિશાખાના ઘેર જઈ વિશાખાને પોતાના મૃત્યુ બાદ પોતાના પતિ સાથે લગ્ન કરવા કહે છે. વિશાખા તો ડઘાઈ જ નય છે. પોતે એક મગ્નકને ભોગ બન્યા છે એ વાતની શરમથી પ્રો. ભટ્ટ કોલેજમાંથી છુટા થાય છે. એ પછી એમની પત્નીનું અવસાન થાય છે અને બીજી બાજુ વિશાખાના લગ્નની ગોઠવણ પરદેશથી પાછા ફરનાર શરદ નામના યુવાન સાથે થાય છે.

પ્રો. ભટ્ટની પુત્રી ખિંદુ પિતાની ઉદાસીનતાનું કારણ એમના જ મુખે સાંભળે છે. એ પિતાના પ્રેમને પ્રોત્સાહન આપે છે. પ્રો. ભટ્ટ વિશાખા પ્રત્યે પ્રયંત્ર આકર્ષણ અનુભવે છે અને પોતાની કોલેજમાં આંટા માર્યા કરે છે. પરંતુ વિશાખાના શરદ સાથે વિવાહ થયાની વાત સાંભળી તેઓ આઘાત અનુભવે છે અને પોતાની પત્નીનાં ધરેણાં વિશાખાનાં માતાપિતાને આપવા નય છે. ધરેણાંનો તો સ્વીકાર થતો નથી પણ વિશાખા પ્રો. ભટ્ટના ઘેર જઈ પોતે કરેલી મગ્નકની અને પાછળથી જાગેલી ભાવનાની વાત કરી પોતાના ગુરુની ક્ષમા માગે છે.

છગ્નેડથી પાછો ફરેલો શરદ વિશાખા સાથેની મુલાકાતોમાં ઉધ્મા જોતો નથી અને પોતે પણ પ્રો. ભટ્ટનો જૂનો શિષ્ય હોવાથી વિશાખાને લઈને એમના ઘેર નય છે ત્યાં વિશાખા અને ભટ્ટ વચ્ચેનો સંબંધ એને સમજાય છે. વિશાખા પાસેથી એ બંધી વાન કઢાવે છે. અંતે એ વિશાખાને ગુરુદિશ્ણમાં પ્રો. ભટ્ટને સોંપી પોતાનો વિવાહ ફેક થયેલો જાહેર કરે છે.

આખી કથામાં અનેક અવાસ્તવિક અને ગળે ના ઊતરે એવા વિરોધાભાસી પ્રસંગો છે, તેમ છતાં લેખકની વિનોદશક્તિ, રમતિયાળ હળવી સૈલી અને વાતોરમ આ કૃતિને સુવાચ્ય બનાવે છે.

ગોદાવરી

શ્રી બાબુભાઈ પૈલની આ એક સામાન્ય ન્તરની પાત્રપ્રધાન નવલકથા છે. લેખકે કથાની નાવિકા ગોદાવરીને જાનકીજીની વસતિ તરીકે બિગ્લાની કર્યું છે કે 'ગોદાવરી ચુરસતનાં સામર્થ્ય', મહનલીના, શ્રદ્ધા અને સંક્રાન્તિ પ્રતીક છે... હજારોનું હજારો જનાં જિંદગીની તાજપ જેવી ને તેવી જાળની ગામતી ગોદાવરી એને અમૂલ્યમાં પવટાવતી મીરાની યાદ તાજી કરાવે છે'

મીના ને મીરાં જેવી જતાવચ લેખકે ગોદાવરી પર કુખના કુમરો દાખવ્યા છે. એના જન્મ વખતે પાડોશનો ગોરધન સોની ભવિષ્ય ભાષે છે કે આ છોકરી સુખી નહિ થાય, અને એ ભવિષ્ય માયુ પડે છે. એ સાત વર્ષની થાય છે ત્યારે નજીમાં દુખનાં માંડ બસે છે. પરણીને સાસરે જાય છે ત્યારે સોદાગ ગતે જ એનો પતિ મિતુ એની સાથે કુતાથી વતે છે અને એના સાંખા વાળ કાપી નાખે છે. એ પિયર આવી જાય છે તો એનો પતિ પાછળ જઈ એના માતા-પિતાને મારી આવે છે. ફરી સાસરે જાય છે ત્યારે એનો પતિ એને એર આપવા તૈયાર થાય છે એની માસુ અને નણુદ એને ત્રાસ આપે છે, એનો નણુદોઈ એના પર કુદરિ ગમે છે એને એક પુત્રી જન્મે છે, એ બાર વર્ષની થઈ મૃત્યુ પામે છે બીજુ સતાન પુત્ર જન્મે એ પહેલાં એનો પતિ કલકલા ભાગી જાય છે. ત્યાં એનું અવસાન થાય છે. એ પત્ની કે પુત્ર માટે કશી મિનકત મૂખી જતો નથી. આમ, છેક મુખી ગોદાવરી કુખી થાય છે છતાં એ પોતાની આંતરિક અવધનાથી જીવનના એને પચાવે છે

પ્રત્યગાથેખન, પાત્રચિત્રણ અને બાપાઈવીની દૃષ્ટિએ સુવચ્ચ જની હોના છતાં આ કૃતિ સતર્પક જની નથી, કાનુ કે ગોદાવરી પર પડના કુખની દાર-માળા પ્રતીનિક જાનતી નથી. ગોદાવરીની આંતરિક શક્તિ જતાવવા એકમે મહત્વનાં કુખી જ આલેખન થયુ હોત તો કૃતિ વધુ દરા મક જની સડી હોત

જિંદગીનાં શબ્દ

શ્રી પરાજિત પટેલની નવીન દોવાનો દેખાન કરતી યલુ પર પરિત કે નવીન કાર્ પ્રમત્તની નવલકથા તરીકે નિર્દ્ધન નીવડે એવી સામાન્ય જાનની આ નવલકથા છે લેખક પ્રત્તાવનામાં લખે છે "તમે sex વિશે વિચાર્યું છે? આપણે ત્યાં આ જ મ્હોમલુ છે" sexના ખાગમાં ભિા મ્હી બધા sex વિશે વિચારે છે, એવે એમના વિચારે તદુન્ત દોના નથી પુરાણકાળમા ગણમેને માણમેની આવની હતી તેવી તેમને હો વ્વામય ચીજમા sexની મધ આવે છે."

આ વિધાનથી લેખક એમ સૂચવવા માગતા હોય કે એમની આ કૃતિમાં sexનું કલાત્મક નિરૂપણ થયું છે તો એ એમનો મોટો જીવ છે. ઉદાર ને નિષ્પાક્ષ, કવિ અને લેખક ધીરુભાઈ આત્મકથાની દ્રષ્ટિ એમના મમતા, કૌતુહલ, ચંદા અને લીલાદેવી સાથેના આડા સંબંધનું જે રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે એ જો sexનું કલામય આલેખન હોય તો એના કરતાં વધારે લખાણથી ને ખુશી રીતે જાતીય ચિત્રો આપતી સંખ્યાબધ કૃતિઓને આ વર્ગમાં મૂકી આપણે હર્ષ અનુભવી શકતા.

શિક્ષિત અને સરકારી ગણ્યતા લદ્ધ વર્ગમાં યશ્ય વિવેચવાસનાનુ પ્રાપ્તિ હોય છે એવું જનિત કરતી આ કૃતિમાં અનેક પ્રસંગો અવાન્તવિક અને અપ્રતી-તિકર લાગે છે. ધીરુભાઈનો લીલાદેવી સાથેના સંબંધ, કામદારોની રાજી વધારવા માટેની અરજી ઇત્યાદિમાં કૃત્રિમતા ને અવાન્તવિકતા લાગે છે. એનાં પાત્રોમાં જીવંતતા કે વ્યક્તિત્વ નથી, વસ્તુની કશી સંકલના નથી કે પ્રસંગોમાં તાજગી નથી. લેખકના મઘમાં આડખર ને અનુકરણ (ખાસ કરીને અદ્યતન લેખકોની ગદ્યશૈલીનું) હોવાથી એમાં ચૈત્તીનો ખીચકો જણાય છે. એક દરે 'જિ હમીનાં શય' સાવ સામાન્ય કક્ષાની નિષ્કળ નવલકથા છે.

મનકું મેંદીનો છાડ

શ્રી અનિલ કોઠારી અને આર. જે. ચિતવાલાના સંયુક્ત પ્રયાસથી લખાયેલી 'મનકું મેંદીનો છાડ' વિવિધ પાત્રો દ્વારા મનની લાવસદૃષ્ટિ ખટ્ટી કરતી આકર્ષક કૃતિ છે. મનની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ, સૂક્ષ્મ લાગણીઓ, વિચાર-વલણો ઇત્યાદિને અભિવ્યક્ત કરવા આ સર્જક જોડીએ પ્રશસ્ત પ્રયાસ કર્યો છે.

નવલકથાનાં બધાં પાત્રો વિવિધ પ્રકારની સૂક્ષ્મ માનસિક ચાતનાથી પિડાઈ રહ્યા છે. પણ કથાનો મુખ્ય પ્રવાહ છે સુરેખા અને ડૉ. તેજના પ્રણયભાવનો. સુરેખાના પ્રણયસંબંધનો વિચ્છેદ કરાવી એના મામા જીવણલાલ એના મોટે અનેક મૂલતિયા શોધી લાવે છે, પણ સુરેખા કોઈ ને પસંદ કરતી નથી. એવામાં એને એના ગ્વ. પિતા ડૉ. ચેંગેશના પ્રશ્નક ડૉ. તેજનો પરિચય થાય છે. ડૉ. તેજ સુરેખા અને તેના ભાઈ રોકેશને મદદ કરે છે. ડૉક્ટરના પુત્ર નરેન્દ્ર સાથે રોકેશ ધધામાં ભાગીદારી કરે છે. આ સંબંધથી ડૉ. તેજ અને સુરેખા વચ્ચે પ્રણય થાય છે. ત્યાં કથાનો અંત આવે છે.

ડૉ. તેજ અને સુરેખા સિવાયનાં અન્ય પાત્રો જીવણમામા, માણેક, નીલમ, દેવેન્દ્ર, રોકેશ આદિ ખાસ વ્યક્તિત્વવાળાં બન્યાં નથી. માત્ર એમના મનનું દુઃખ

આકર્ષક રીતે વ્યક્ત થયું છે. સુરેખા અને ડૉ. તેજ વચ્ચેનો મળક મૂળ સંબંધથી આલેખાયો છે. નવલકથામાં વર્ણનો મારાં છે, પણ સવાદો અત્યંત શિથિલ, લાંબા અને સામાન્ય રહેલા છે. તેમ છતાં એક દેર આ કૃતિ વિષ્ટ વાચન પૂરું પાડે છે.

નંદી હું નારાયણી

શ્રી સિવકુમાર જોષીની આ મનોવિશ્લેષણાત્મક ને ક્યાત્મક નવલકથા છે. જીવનમાં કોઈ શુભ પળે માણસને પોતાનું બીજા તપાસવાની હઠ્ઠા જાગે તો અતરમનનાં કેટકેટલાં પડ કુગળીનાં પડોની જેમ એની સામે ઊઠવા જાય અને આત્મવચનાનો પાઠો ખમી જતાં કોઈ વાસ્તવિકતાના અનુભવથી એને કેવી વિરામ પળોનો સામનો કરવો પડે એ લેખકે ખૂબ ટ્વાપૂર્ણ રીતે સાવિત્રીબેનના પાત્ર દ્વારા નિરૂપ્યું છે.

સાવિત્રીબહેન પોતાના મૌઢી નાના પુત્ર મયય સાથે પતિ મલ્લનાથના અગ્નિનું વિસ્ર્જન કરવા હરદ્વારની યાત્રાએ જઈ રહ્યાં છે. દિલ્લી મેઝિય ત્વનિ ગતિએ આગળ વધી રહ્યો છે અને સાવિત્રીબહેનનું મન એટલા જ વેગથી જૂતકાળ તરફ ધમી ગયું છે. આ અગ્રણ્યયાત્રામાં એમને સમજાય છે કે પોતે સતી નહોતાં અને પતિ પણ પત્નીને વફાદાર નહોતો. આ મર્મોવાતી અનુભવ એમના દામ્પત્યની મજલ ભાવનાને હચમચાવી નાખે છે. સમાજની દૃષ્ટિએ પ્રસન્ન લાગતું એમનું દામ્પત્ય ખરેખર કેટલું પ્રમત્ત હતું, અખૂટ એક ને અણનૂત વિચારની ભાવના કેટલી પોષક હતી, એ એમને સમજાય છે અને સાવિત્રીબહેનનું હૃદય આત્મ પોષક ફરી જોડે છે. એકના આંચકાથી ફૂલમાળાથી વીરળાયેલો અગ્નિકુલ હચમચી જોડે છે એમ સાવિત્રીબહેનનું સમન્ત સવિત્ર પત્ર હચમચી જોડે છે.

અનંતમાર્ષ, સાવિત્રીબહેન, ચંદન કંપાર્દિ યાત્રેલા મનસના મકુવ વ્યાપારોનું આકર્ષક રીતે આલેખન થયું છે. મહોગ પાછળ સતાપેનાં માનવીઓના મૂળ ચહેરા પ્રગટ કરવા લેખકે અગ્રભાવેલી 'ફ્લેટ-બેક' પદ્ધતિ અસરકારક બની છે. અવગત સિવકુમારની એ પદ્ધતિ હવે રૂઢ ચર્ચ મર્ષ છે અને એથી તાગમીપૂર્ણ વાગતી નથી. અગ્નિકુલનું પ્રતીક ક્યાત્મક છે પણ એનો વારંવાર ચતો ઉપયોગ એની વ્યજના ઘસાડી દે છે.

કથાનું સૌન્દર્ય, પાત્રમાનસની સકુલાને ચિત્રીત કરતું ચરિત્રનિર્માણ, સ્વોદ સંવાદીયા ને મુદ્દમ કલાવિવેક આ સમુનવચને સતપર્ક જનાવે છે.

બદાદુરશાદ પંડિત

ઘાયલકી ગત ઘાયલ બાણે

‘દુનિયા બહારની દુનિયા’ ને ‘ખાદાં’ નવવ્રકયાઓથી ગુજરાતી વાચકોને સુપરિચિત મરાઠી લેખક જયવંત દળવીની આ નવવ્રકયા જીવનની નગ્ન અને કઠોર વાસ્તવિકતાનું વેધક આલેખન કલાત્મક રીતે કરે છે.

કથાનો નાયક શિવબા હરબા ઓટવણે હી ગણો ને કદરૂપો છે. બંગડી વેચના એના પિતાના ઓચિતા સસારયાગથી એને નોકરી શોધવા ફાંફાં મારવાં પડે છે. અધૂરા બજાર ને કદરૂપા દેખાવને લીધે એને ચાનાં પેકેટ વેચવા જેવી સામાન્ય નોકરી પણ મળતી નથી. પિતાના ગૃહત્યાગ પછી એની માતા કુશાબાપુત્રી લોજમાં ફેટલી વણુવા રહે છે અને માસિક સાથે આડો વ્યવહાર રાખતાં લોજની માસિકશુ જેવી બની જાય છે. એની માતાની ચારિત્ર્યહીનતા બજારો દોવા જતાં શિવબા પેટ ખાતર બધું મજાવી લે છે અને પોતે અડધો સમય લોજમાં અને અડધો સમય પાર્વતીબાઈના પાનના ગલ્લે બેસવાની નોકરી સ્વીકારી લે છે.

કદરૂપા દેખાવને લીધે શિવબાને નોકરી નથી મળતી એમ જાહેર કરી પણ મળતી નથી. એના મિત્ર સાટેની સહાયથી બે પત્નીવાળા બાબુરાવ નાઈકની સાળી સાથે એનું લગ્ન થાય એ પહેલાં બાબુરાવથી સગલો બનેલી એ જાહેર આપધાત કરે છે અને પાડોશમાં રહેતી મોહિની પણ એનો અનાદર કરી બીજા સાથે લગ્ન કરે છે.

કુશાબાપુત્રી સગલો બનેલી શિવબાની માતા ગર્ભપાતની દેશી દવાઓ લેવાથી મૃત્યુ પામે છે અને કથાનાયકના દિલમાં મહાન બનવાનાં સ્વપ્નાં જગાડનાર કૃષ્ણી ગુરુજી પેટગુજારો ન થઈ શકવાથી આપધાત કરે છે. ગુરુજીને ઉછીના આપેલા ૨૦ રૂપિયા પાછા આપવાની ચિઠ્ઠીના આધારે પોલીસ શિવબાને કોર્ટનાર કોર્ટમાં લઈ જાય છે અને કૃષ્ણી ગુરુજીનું શબ એને સોંપવાની વિધિ આવે છે. ગુરુજીના અંતિમ સંસ્કાર કરવા કે નહિ એની વિમાસણ શિવબા અનુભવતો હોય છે ત્યાં એને બારીમાથી એમ્બ્યુલન્સ દેખાય છે જેમાંથી પોલીસો ભગવાં પસ્ત્રવાળુ એક શબ ઉતારતા હોય છે. એ શબ શિવબાના પિતાનું જ છે એવા સંશય સાથે વાર્તા પૂરી થાય છે.

આ મુખ્ય વાર્તા સાથે શિવબાના માળામાં રહેતા ગોપુજી મજાના ચાર વિવિધ સ્વભાવવાળા ડોસાઓ, પોતાને લોકસેવક ગણાવતા ધધામરી સેવક રાયાજી, પાનના ગલ્લાવાળી પાર્વતીબાઈ, સાદમ માસ્તર ને એની આપધાત

કરવા જતી પત્ની, બોરવાળી જનકી ડેસી, પરશરામ મોની, નરહરિ દરજી દસ્યાદિ અનેક પાત્રોની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની વાતો આપી રીતે આ નવનિર્માણ ગૂંથાઈ છે.

લેખકે પેટની ભૂખ અને દેહની ભૂખ (કામવાસના)નું જીવનમાં કેવું પ્રાનવ્ય છે અને એ બંને વાતોમાં શાત કરવા મનુષ્યને ટેલી લાચારી ને મજબૂરી અડત મળી પડે છે એ સચોટ રીતે દર્શાવી, જીવનમાર્ગની ને આશાવત બનવાની વાતો વાંચનારો પાસે સચોટ દર્શાવે છે. આની સાથે સાતમા જ શિવમા પામે 'વાન્તવિક' શબ્દનો અર્થ મળી, કેળી શુરુજીની જીવનમાર્ગની વાતોને ઉત્તમ રીતે, લેખકે આદર્શ અને વાન્તવિકતા વચ્ચેનો તફાવત એવો મોટો અને ટેલો મુક્ય છે એ જ્ઞાનિત કરવાની સાથે સાથે કરી દીધી છે, જે માના અતમા અત્યંત નિષ્ફળ રીતે મુક્ય થાય છે.

અસ્તિત્વની લાચારીને બહુ દળની રીતે જ્ઞાનિત કરી આ કથામાં લેખકે આનાયક અને અન્ય પાત્રો પામે અનેક વાર એ મજબૂરી અત્યંત કરાવી છે એ જ જગ્યાએ શિવમા કરે છે. "કોઈ કંઈક કરે છે, ને આપણ જનમી પડીએ છીએ" મનનથી કે જન્મવામાં આપણી પસંદગી તમ નામતી નથી, એ પછી જીવનના માર્ગો સાથે થાય છે ત્યારે પણ મનુષ્ય જાતે નુકસાન છે કે? લેખકે આનાયક પામે પાન ૨૦૩ પર કહેવાય છે એમ 'આ જ આખી જૂરી વાત છે ન કંઈ સૂઝે, ન કંઈ નક્કી થઈ શકે, નજીવો વાતોમાં પણ ઉંચેની મરી જાયતો નથી. આપણે પડે જાણે કંઈ નક્કી નથી જતા, બધું જ બીજા તરફથી નક્કા થાય છે' જીવનની આ મુશ્કેલી નિર્ણયમાથી છૂટવા માર્ગ સંભારી થાય છે, કોઈ આપઘાત ને કે પણ એ માર્ગો પણ સહેલા નથી. લેખકે ગયાજી પામે કહેવાય છે 'જગત મિથ્યા છે પણ પેર સત્ય છે ને ભૂખ કંઈ એના પેટની જ થોડી છે' (પાન ૨૦૩) આપઘાત કરના ગયેરી સામ્રાજ્ય માં તરની પત્ની સામ્રાજ્ય મોજાને પાડી દે છે એ જાતાથી લેખકે આપઘાતના ઉપાયની નિર્ણયતા જાતાવી છે અને જીવનનો અત્યંત એના મેળે આવે એ નિર્ણય મુક્ય પડેલા સામ્રાજ્ય નથી એ બતાવવા શિવમાના મુખમાં આ શબ્દો મૂક્યા છે 'ફટાકાની માફક જી જવાનો ઉતારો આવે છે ફનીય જાહે પણ જનમજરી અગાધવા બીજુ કાઠિ' (૨૮૩)

જીવનમાર્ગની ને આશા-શ્રદ્ધાની વાતો વાંચનારો કેળી શુરુજી પણ મહેલ છે "આ તો થી લખીને મગજ શરૂ કરીએ તેમ શ્રદ્ધાનું નામ ને કંઈક ને લખુજુ મગજે છીએ હાસિયો હોડીને તમ પર લખીએ તેમ શ્રદ્ધાની જગ્યા ગળી કાણુ ધોણુ કરીએ છીએ'

આમ ઝડોના ને નસીબના આધારે જીવતા માનવીની મજબૂરી છતાં એ જીવે છે કેવી રીતે? એનો જવાબ પણ લેખકે આપ્યો છે. શિવબા એક સ્થળે કહે છે, “કંઈ નહિ, ટેવ પડી જોઈએ. ટેવથી બધું સહેલું થઈ જાય છે.”

કથાનાયકના મુખે આત્મકથનની રીતે કહેવાઈ હોવાથી એનાં માતાપિતાના પરંપર પ્રત્યેના વર્તન વિશે, પાડોશીઓના સ્વભાવ ને કાર્ય વિશે, કેણી શુરુજી ને પાનવાળીના સ્વભાવ ને વર્તન વિશે શિવબા આંખેદેખ્યો હેવાસ આપી શકે છે, એથી વર્ણન ને આલેખનમાં અત્યંત સ્વાભાવિકતા આવી છે. ઘટનાઓનું દૈવિધ્ય, વિવિધ ને વિલક્ષણ પાત્રોની સજીવતા, હળવી રેલી, બહુ ને માર્મિક જીવનદર્શન ધ્યાન દેતરો આ નવલકથાને આહ્વાદક બનાવે છે. અનુવાદક શ્રી મધુરકે મૂળ ભાષાને વફાદાર રહેવામાં પ્રશસ્ય કુશળતા બતાવી છે, તેમ છતાં તેઓ ક્યાંક અશ્લેષ્યોનો ઉપયોગ કરી રસકાંતિ કરે છે. દા. ત., ટેવકારણે, દેખેયા, સાવળા, વિતાડવાની, બલકાઉ.

પિંજરનું પંખી

શ્રી નવલકથાર વ્યાસની આ સામાજિક નવલકથા આધેડ ઉમરના પુરુષ સાથે પરણેલી યુવાન ને કાઝભરી સ્ત્રીની વેદનાની કથા છે. અલખત, કથાકારની મર્યાદાઓને લીધે એ વેદનાનો વાચકને કશો અનુભવ થતો નથી.

નવલકથાનું વસ્તુ આ પ્રમાણે છે - મોટી પેઢીના માલિક બાપુભાઈના ત્રણ દીકરાઓ-ધીરેન્દ્ર, વીરેન્દ્ર ને પ્રેમેન્દ્ર-માધી મોટો ભણીને અમેરિકા જાય છે અને ત્યાંની યુવતી એમિલી સાથે લગ્ન કરી ત્યાં જ વસવાટ કરે છે. પચેટ પુત્ર પિતાના આશિષ સાથે આજીવન કીમાઈવત લઈ દેશસેવામાં લાગી જાય છે ને નાનો પિતાની પેઢી સભાળે છે. પિતાની પેઢીના કામે ગોટખપુર ગયેલો પ્રેમેન્દ્ર, સખધી વેપારી જીવજીવાલની યુવાન ને કપાળી પત્ની રમીલા તરફ આકર્ષાય છે અને રસીલા પણ એના પ્રત્યે આકર્ષાય છે. આ આકર્ષણના બનાવો અને પૈસાની લેવડદેવડમાં જ આખી કથા પૂરી થાય છે. અતમાં ત્રણ મહત્વની કહેવાય એવી ઘટનાઓ બને છે. બાપુભાઈનો પુત્ર અમેરિકામાં અકસ્માતથી મૃત્યુ પામે છે, બાપુસાહેબના અતિ ઉદાર સ્વભાવથી પેઢી અત્યંત કટોકટીભરી સ્થિતિમાં આવી પડે છે અને વહેમી પતિના ત્રાસથી ભાગેલી રસીલા પ્રેમેન્દ્રની શિખામણથી પાછી ઘેર જાય છે અને પતિ પશ્ચાત્તાપ વ્યક્ત કરે છે.

લેખકે કથાનો આરભ આકર્ષક રીતે કરીને એક આહ્વાદક કલાસૃષ્ટિની અપેક્ષા ઉત્પન્ન કરી છે, પણ એ અપેક્ષા સતોપાય એવી નોંધપાત્ર ઘટનાઓ

વહુવંશની સમૃદ્ધિના અભાવે વાયકને સરિયામ નિરાશા જ મળે છે. બાપુ-સાહેબના ત્રણ દીકરાઓ ને એક દીકરી ઇલાહી ચાર વિવિધ ક્ષેત્રોએ જઈને એમના વ્યવહારક્ષેત્રનું વૈવિધ્યલયુત આલેખન પામ્યાં હોત તો ક્યામાં કંઈક આકર્ષણ બિનું થાત, પણ લેખકે પ્રેમેન્દ્ર સિવાય બીજા કોઈ સંતાનને ખાસ કામગીરી મોંપી નથી. તેથી આખી કથા એકાંગી બની ગઈ છે.

બાપુસાહેબના આધ્યાત્મિક માનસવાળા સ્વસ્થ પાત્રનું આલેખન કરવામાં લેખકે ઠીક ઠીક કુશળતા બતાવી છે પણ એ પાત્ર પૈસા આપવાની આસાઓ, પ્રશુદ્ધા ભારતી સાથે માનસચ્ચા ને શેનરંજ રમવા સિવાય બીજું કોઈ મહત્વનું કાર્ય કરતું ન હોવાથી એનું ચરિત્ર બેપસુ નથી. પ્રેમેન્દ્ર-રમીલાનો પ્રણય, પ્રેમેન્દ્રના પાત્રની ઉદાસના જેતાં મુસગનલાગતો નથી અને પ્રીતમ ને જીવણલાલ જેવાં ખવપાત્રો આલેખવામાં તો ખવપાત્રનું આલેખન કરવાનું કાર્ય કેટલું અધરું છે એ જ લેખકથી અન્યલુતાં સાબિત થઈ ગયું છે.

વનુસકંતના, પાત્રાલેખન, સંવાદકલા, ધ્વન્યામકના કે જીવનદર્શન એ નવલકથાનાં ઘટક તત્ત્વોમાંથી એકને પણ લેખકે પૂરતો ન્યાય આપ્યો નથી, છતાં એમનામાં આ બધાંની મૂળ-સમજ છે એવી પ્રતીતિ તો એ કરાવી શક્યા છે, જરૂર છે માત્ર થોડી સફળ નવલકથાઓના અધ્યયનની.

સ્નેહશૂન્ય સરવાળા

આદર્શ પતિ-પત્ની પણ અત્યંત વિગ્નનીય પાત્રો તરફ આકર્ષીય એ નીતિ-વિગેધી નહિ પણ સદૃશ છે, કારણ કે માનવજીવનમાં કામવાસનાનું પ્રાપ્ત્ય વિશેષ છે, એવું કંઈક ધ્વનિત કરતી આ નવલકથામાં એમ. આર્ષ. સી.ને બ્રાન્થ મેનેજર નિકુંજ, મુખ્યધી અમદાવાદ એની બદલી થતાં ‘સુવાસ’ નામના બંગલામાં ભાડે રહેવા આવે છે. ‘સુવાસ’ના લક્ષ્યાગ્રત માલિક એદલતી પુવાન ને મુંદર પત્ની અરુપના તરફ એને આકર્ષણ થાય છે. અરુપના પત્ની પતિનો જગ પલુ દોહ કરી સિવાય નિકુંજના સદવાસનો આનંદ માણે છે. એ પછી નિકુંજ વનન જઈ, વિદ્યાબા નામની આદિકા રહી આવેલી વિદ્યાગદ્ગદથી શુવતી સાથે લગ્ન કરે છે અને પાછો એ જ બંગલામાં આવી રહે છે. વીમા કંપનીમાં લાંચરૂપન ને ખટપટો જેતાં નિકુંજ રાજનાયુ આપે છે અને એદલતના ધંધામાં અરુપનાને મદદ કરવા જોડાય છે. અરુપનાનો પતિ લક્ષ્યાગ્રત હોવા છતાં અરુપના સાથે મંજોર કરવાની ડોકર પામે છટ માગે છે અને અરુપના મગમો બને છે, અલગત નિકુંજથી એમ બધાં મનમાં સમજે છે. આ દુઃખિયાન વિદ્યાબા સ્નેહલની સારવાર કરે છે અને એ બને પરપર આકર્ષીય છે.

સ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર પ્રત્યેના આકર્ષણ માટે સમાજે સ્વીકારી લીધેલા લગ્નના બંધનને તોડવું પડે તો એમાં કશું અયુક્ત નથી, એ સહજ છે, કુદરતી છે, એટલું જ નહિ પણ એ નવી દૃષ્ટિ છે, ઉદારતા છે—એમ દર્શાવવા ઇચ્છતા લેખક શ્રી જયતીલાલ ગબ્બરે અહીં વિશાખાને નિકુંજ-અશ્વનાના પ્રણયને નિભાવી લેતી ને કંઈક અંશે પ્રોત્સાહિત કરતી બતાવી છે, એ સ્ત્રીવલાવની દૃષ્ટિએ પ્રતીર્તિજનક લાગતું નથી. એથી પાત્રાલેખન, વાતાવરણ, સંવાદ, ભાવના, ઇત્યાદિ દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર બનેલી આ કથાની સૃષ્ટિના કેન્દ્રમાં જ કંઈક નબળાઈ લાગ્યા કરે છે. અશ્વનાની સંતાનભૂખમાંથી નિકુંજ પ્રત્યેનું આકર્ષણ જન્મ્યું હોત તો કૃતિ વધારે આહ્વાદક બની શકત. તેમ છતાં સ્ત્રીપુરુષોના જાતીય સબધોમાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નોને ઉદારતાથી જોવા અને એને કુદરતી માની નિભાવી લેવાનું વલણ કેળવવા માટેની લેખકની દલીલો ધ્યાનપાત્ર છે અને બદલાતા જતા આપણા સમાજ માટે અનુરૂપ પણ છે.

કાળજાકાળી આંખ

બંગાળી લેખક ધનંજય વેરાગીની નવલકથા (અનુવાદક . શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી). પ્રથમ પુરુષના દૃષ્ટિબિન્દુથી લખાયેલી છે. વાતોની નામિકા અર્પિતા પોતાના અનુભવોનું બ્યાન કરે છે. એના ભાગ-ભોળા મોટાભાઈની દયા ખાઈને અને કંઈકા ભાભીથી ત્રાસીને અર્પિતા કોલેજનો અભ્યાસ છોડી નોકરી કે ટ્યુશન દ્વારા કમાવા પ્રયાસ કરે છે. એની કોલેજની બહેનપણી અલકાના કહેવાતા માસાને ઘેર એને નોકરી મળે છે અને ત્યાં ગગનસેન નામની એક વિશ્વક્ષણ બક્તિનો એને પરિચય થાય છે. ગગનસેન અર્પિતાને અલકા અને એના કહેવાતા માસા ભિ. દત્ત વચ્ચેનો રહસ્યમય સબધ સમજાવે છે. ભિ દત્ત અર્પિતાને પણ પોતાના હવસનો ભોગ બનાવવા પ્રયાસ કરે છે, પણ એ બહાદુરીથી છટકી જાય છે.

એ પછી અર્પિતાને ગગનસેનની લલામણુથી એક જમીનદાર કુટુંબની જાળવણીમાન જૂઠા મજબાલાદેવીની સલાહ રાખવાની નોકરી મળે છે. એ જમીનદાર કુટુંબની વિવિધ વ્યક્તિઓનો અર્પિતાને રહસ્યમય પરિચય થાય છે. દિલ કે પાવનારા, જોખમભરેલા અનુભવોમાંથી પસાર થતી અર્પિતા અતે ગગનસેનને એ જ હવેલીના માલિક તરીકે ઓળખી એની સાથે લગ્ન કરે છે.

‘આ દેશમાં સ્ત્રી થઈને જન્મવા જેવું બીજું એકે પાપ નથી’ (૫. ૧૦), એ અલકાના મુખેથી પ્રગટ થતું વાક્ય આ નવલકથા લખવાનો આશય હોય

એમ લાગે છે. પણ એ આશય સિદ્ધ કરવા એથી અતિ વિસ્તાર થયો છે. નવવસ્થાના ઉત્તરાર્ધમાં એ સામાજિક છે, પૂર્વાર્ધમાં ડિફેક્ટિવ બની જાય છે, એથી પાત્રોમાં સંગતિ સચવાતી નથી. દા. ત. મગનસેન એ જ Seeker નામથી લેખો લખતો એમકે છે અને અંતમાં અત્યંત મદદરતું પાત્ર બની જાય છે, પણ એ ત્રણે અકિનચ એકત્રિત થતાં નથી.

અર્પિતા, મગનસેન, મેગ્નેટિ, તુંમડી, તન્મયાસદેવી, અલકા, મિ. દત્ત દત્તપાદિ પાત્રો અંગ્રાણી લેખિકાની ભાવનાસીસતા અને મનુષ્યચિત્તની વિલક્ષણતા પ્રગટ કરે છે. પણ એમના વર્તનથી એક કેન્દ્રગામી સૃષ્ટિ ઊભી થઈ શકી નથી. લેખક પ્રસંગોની દારમાણા આકર્ષક રીતે વર્ણવી શકે છે પણ એમાંથી કોઈ ચોક્કસ હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. અર્પિતાના ધરની અને એના આસપાસના પાડોશી લેખિકાની 'કુલુલુરસંપાદક' પરિસ્થિતિનું વર્ણન દરબંધ ધરનાઓ તરફ આકર્ષક લાગે છે, પણ કથાના નિર્વહનમાં એ બધાનો દગો ઉપયોગ લેખક સમર્થ રીતે બતાવી શક્યા નથી. તેમ છતાં એઓને કદા સાથે ઓછી નિરખત છે એવા કથારસિયા વાચકોને આ કૃતિ આનંદ આપી શકે એમ છે. અનુવાદક મૂળ કૃતિને વફાદાર રહી શક્યા છે.

કહીં કહીં દીપ જલે

શ્રી મૂળચંદ મોદીની આ એક સામાન્ય દક્ષાની સામાજિક નવવસ્થા છે.

સુરતના ગોપીપુરા વિસ્તારમાં રહેતા જાણીતા લખપતિ શેઠ લક્ષ્મીચંદરના 'લક્ષ્મીનિવાસ'માં એકાએક આગ ફાટી નીકળે છે અને એમાં સપ્તાર્ધ ગયેલા શેઠના પુત્ર નરેન્દ્રને માગી જવો બચાવે છે, એવા સાદસપ્રેરક ને સનસનાટી-ભર્યા બનાવથી કથાની શરૂઆત થાય છે. પછી તો શેઠના પુત્ર નરેન્દ્રનું માળીની સુંદર પુત્રી નીલા તરફનું અને શેઠની પુત્રી પ્રભાનું માળીના આદર્શ પુત્ર અગ્નિ નરેન્દ્રનું આકર્ષણ વિગતે વર્ણવાય છે.

નરેન્દ્ર અને નીલા એકબીજા તરફ આકર્ષાયાં છે એ જાણી શેઠ લક્ષ્મીચંદર નરેન્દ્રને ભર્યની હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર સતીશકુમાર આચાર્યના ઘેર એનું ધનર કરવાની ભલામણ સાથે મોકલી આપે છે. શેઠના આ લગ્નોટિયા આચાર્ય મિત્રની સ્ખરારક પુત્રી પ્રતિભાનો નરેન્દ્રને માર્ગમાં જ પરિચય થાય છે. પ્રતિભા ને નરેન્દ્ર એકબીજાને સાદવા લાગે છે. આ બાજુ સુરતમાં અજીત નાટકો જાય છે, ભગવે છે અને પ્રભાને એક નાટકમાં નાયિકા બનાવે છે. પ્રભા અને અજીત વચ્ચેનું

આકર્ષક આમ વધતું જતું હોય છે. ત્યાં નરેન્દ્રની બેવશાઈથી આઘાત પામેલી નીલા એકાએક ગૂમ થાય છે.

નીલાને શોધવા ગયેલાં પ્રભા અને અજીત સુરતની રેલમાં અટવાયાં હોય છે એ દરમિયાન ચાંદની નામની એક નર્તકીના નિવાસમાંથી એનો પતો લાગે છે. નીલાને ઘેર લાવવામાં આવે છે અને અજીતની સલાહથી ચાંદનીને પણ અચાવવામાં આવે છે.

શેઠ લક્ષ્મીશ કર હૃદયરોગના હુમલાથી મૃત્યુ પામે છે. સુરતથી પાછો ફરેલો નરેન્દ્ર પેઢી સંભાળે છે. એ એના મુનીમ સુરેશની સોલ્મનથી ચાંદનીના આવામે જતો થાય છે અને અજીત-નીલાને એના બંગલાના કપાડિડમાંથી ઠાઠી મૂકે છે, તેમ જ મા ગમાને પણ લાફો મારી અપમાનિત કરે છે. સુરેશ ને ચાંદનીના પંડમંત્રમાં ફસાયેલા નરેન્દ્રને અજીત બચાવે છે. રમણભાડારી નામનો ચાંદનીનો અગાઉનો માલિક એને લઈને કારમાં ભાગી જતાં અકસ્માતનો ભોગ થઈ પડે છે. ચાંદની ધાયક થાય છે. હોસ્પિટલમાં એ પોતાની મિલકત અનાયાશ્રમ બધાવવા ભેટ આપી મૃત્યુ પામે છે. એ સમયે નરેન્દ્રને ખબર પડે છે કે ચાંદની તો એની માતા રમાની યુવાવધાની પ્રણયવેશનું ફળ હતી.

અ તે નરેન્દ્રનું હૃદયપરિવર્તન થાય છે. એ નીલા સાથે લગ્ન કરે છે અને પ્રભા-અજીત પણ પગ્ને છે.

જીવનમાં લક્ષે આંધી અને અધકાર આવે પણ અજીત ને પ્રભા જેવાં, રમા ને જીવા જેવાં માણુઓમાં માનવતાનો દીપ જલતો હોય તો અ તે પ્રકાશ ને પરિમય પ્રસરવાનાં જ છે એવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતી આ નવલકથાની વસ્તુ-સકલના અત્યંત સિદ્ધિ છે. એની ઘટનાઓ શરૂઆતમાં અને અંતમાં કંઈક ઝડપથી બને છે એથી, અને કંઈક અંશે ડ્રેમેટિક કથા જેવી હોવાથી, વાચકને એથી રાખી શકે એવી છે, પણ દુર્ભાગ્યે એમાં વાસ્તવિકતા ઘણી ઓછી છે. લાખોપતિ શેઠનો પુત્ર માળીની પુત્રીના પ્રેમમાં પડે અને પુત્રી માળીના છોકરાના પ્રેમમાં પડે એ ઘટનાઓ જ પ્રતીતિકર બનતી નથી. ક્યાનો નાયક અજીત આદર્શવાદી સુવાન છે એ સ્વીકારીએ તો પણ એનાં પરાક્રમે શામળની વાર્તાની માદ આપે એવાં ચમત્કારી હોવાથી ગમે જિતરે એવાં નથી.

લેખક કવચિત આકર્ષક ને ચમત્કારિક સવાદો ચોજી શકે છે પણ આખી કથાના સદર્શમાં એ ઉપયોગી થઈ પડતા નથી. શૈલી આડબરી ને કૃત્રિમ છે અને ભાષાની સૂક્ષ્મ પાર વિનાની છે. પાત્રલેખનમાં માત્ર અજીત, નીલા ને

રમાનાં પાત્રો કઈ સજીવ લાગે છે. બાકીનાં પાત્રોમાં વાણી ને વર્તનની કશી અગતિ દેખાતી નથી. દૂકામાં, લેખક ક્યા તો શુ પણ ક્યારસ પણ સફળ રીતે નિર્પન્ન કરી મકયા નથી.

ઉર એક આગ જલે

શ્રી જ્યોતિર્ રાવળની આ સામાજિક નવલકથામાં ત્રણ વાર્તાઓ વાંચવા મળે છે. પ્રથમ વાર્તામાં, અમરજિતિ ધગવના વિવાસી પતિ વિભાઈને છોડી ચાલી ગયેલી વિલા સુદરપુર નામના એક નાના ગામડામાં જઈ સેવાનિકેતન નામની સ્ત્રીશિક્ષણ માટેની આદર્શ સંસ્થા ઊભી કરે છે એ અંગેની ઘટનાઓ આલેખાઈ છે. બીજો પ્રવાહ છે વિભાઈના લોભા નામની એક અવચ્છાદી યુવતી સાથેના પ્રણયસબંધનો. દાણચોરીનો, પ્રેસકોટોઆઈરનો ધંધો કરતી અચળ યુવતી લોભાનું અતે હૃદયપરિવર્તન થાય છે અને પોતાના પૈસા એ વિભાઈ સેવાનિકેતન સંસ્થાને આપી દેવાનું વિભાઈને કહે છે. એનું ખૂન થાય છે ત્રીજા કથાપ્રવાહમાં માધુરી નામની અમેરિકા જઈ આવેલી, ડોક્ટર થયેલી યુવતી પોતાના આપખુદ મોટાભાઈથી કેવી રીતે સ્વતંત્ર થાય છે એનું આલેખન છે.

આ ત્રણ કથાપ્રવાહો એક જ કથામાં ગૂંથાયા છે, માત્ર પાત્રોના પરસ્પરના સંગપણના લીધે, અન્યથા વાચક ધારે તો બે બે પ્રકરણ છોડીને દરેક પ્રવાહને સ્વતંત્ર કથા તરીકે પણ આસ્વાદી શકે—જો એમાં આસ્વાદવા જેવું કંઈ હોય તો ! વાચકોની જિજ્ઞાસા ઉત્કેરવા દરેક કથાનું એક એક પ્રકરણ આપી લેખકે સાવ શિથિલ વસ્તુસંકલનાવાળી એક નિષ્ફળ નવલકથા સર્જી છે.

“દૂકા વાર્તાક્ષેત્રે ઝપવાળ્યા બાદ બે વર્ષના દૂકા ગાળામાં નવલકથા” લખવાનો લેખકનો આ પ્રથમ પ્રયાસ વાચન અને અનુભવની સંજ્ઞતા વિનાનો હોવાથી નિષ્ફળ નીવડ્યો છે એમણે પ્રસ્તાવનામાં ‘વિલાનું શુ થયું ? લોભાનું રહસ્ય શુ ? માધુરી શુ કરશે ?’ ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના જવાબ મેળવવા આ નવલકથા વાંચી જવા લક્ષ્યમણુ કરી છે, પરંતુ પ્રસંગોની સામાન્યતા, પાત્રોની અસંગતિ ને વ્યક્તિત્વહીનતા ને પાત્રવિક્રતાના અભાવને લીધે આવા પ્રશ્નો જ ઊભા થતા નથી. એથી વાચકને વાર્તા વાચવાનું ખાસ કુતૂહલ પણ થતું નથી. એક દરેકૃતિ સાવ સામાન્ય કદાની છે.

દર્યા

શ્રી હસુ યાજ્ઞીની આ નવલકથા વિવિધ અપાત્રોના વેદશામેલા દામ્પત્ય-જીવનની કથા છે એમાં ક્યા પાત્રને મુખ્ય મણવું એ મૂંઝવે એવો સવાલ છે, તેમ છતાં પદ્યજને કેન્દ્રમાં રાખવાનું લેખકને અભિપ્રેત હોય એમ લાગે છે.

દરેક પ્રશ્નને માત્ર શુદ્ધિથી સમજવા પ્રયાસ કરતી માયાદેવેલ યુવતી પક્ષગ પોતાના પ્રિયતમ રમણને ઓરમાન બહેન સુચીયા સાથે પરણવા દર્ષ, ભાવનગરના સ્ત્રી અધ્યાપન મંદિરમાં શિક્ષિકા તરીકે જોડાવા ચાલી જાય છે એ પ્રસંગથી કથાનો આરંભ થાય છે અધ્યાપન મંદિરની હેઝમિસ્ટ્રેસ વસુ ત્યક્તા છે. એનો પતિ સુખ એનો ત્યાગ કરી બરમા ચાલ્યો ગયો છે બીજી એ શિક્ષિકા વિશ્વા, જે પતિન આશ્રમમાંથી આવી છે એના ટ્રસ્ટીના પુત્ર સ્નેહલ સાથે લગ્નજીવનમાં સુખી થઈ શકતી નથી કારણ કે એને સ્નેહલમાં પુરુષ દેખાતો નથી, એના પ્રિયતમ કેતુમાં દેખાય છે આ અધ્યાપન મંદિરમાં અભ્યાસ કરતી ઉષા (ભિમ) નામની યુવતી પણ પિતાના વચન ખાતર લગ્ન કરવા તૈયાર થઈ હોવા છતાં લગ્ન કરી શકી નથી એથી દુઃખી છે

આમ ભાનનગરના સ્ત્રી અધ્યાપન મંદિરમાં વિવિધ માનસિક વિકૃતિઓથી કે સંજોગોવશાત્ દુઃખી થયેલી સ્ત્રીઓ એકત્રિત થઈ છે આ પાત્રો સાથે વિશ્વાની બહેનપણીઓ કુસુમ અને નદન, એની માતા સતુ, વસુનો ભાઈ અલય, પતિન આશ્રમના સંચાલક જીભાઈ બાપુ, ટ્રસ્ટી રાવસાહેબ ને એમના પત્ની, સુખની બરમીઝ પત્ની મચ્છુ કન્યાદિ પાત્રોની જીવનકથાની પણ આલેખાઈ છે

પ્રસંગોતુ આલેખન કરવાની, પાત્રમાનસતુ જ વાદ કે ચિંતન દ્વારા ચિત્રણ કરવાની અને જઠરી રાખી શકે એ રીતે કથાપ્રવાહતુ નિર્વહણ કરવાની લેખકમાં પ્રશસનીય શક્તિ છે, પણ લેખકે અનેક સ્ત્રીઓના કથાલેખ દામ્પત્યજીવનનો ચિતાર આપવાનો મહત્વાકાંક્ષી પ્રયાસ કયો હોવાથી વસ્તુસંકલના શિથિલ થઈ ગઈ છે એક પુરુષપાત્રને બે સ્ત્રીઓના કે એક સ્ત્રીને બે પુરુષપાત્રોના પ્રેમમાં પાડવાનો લેખકે જે પ્રયાસ કયો છે, એ બધી વખતે એકસરખો પ્રતીતિકર લાગતો નથી એ ઉપરાંત લેખકે ધ્વનિથી જે સૂચવી શકાય એવી અનેક બાબતો અપ્ષ્ટતાથી કહી દીધી છે

આવી કેટલીક મર્યાદાઓ બાદ કરતાં આ નવલકથા એના પૈવિધ્યસભર ને જીવંત પાત્રાલેખન, આકર્ષક પ્રસંગાલેખન, જિજ્ઞાસાપ્રેરક વિષયવસ્તુ અને મુક્ત મનોવિશ્લેષણના લીધે સુવાચ્ય બની છે એમાં સ્ત્રીપુરુષના દૈહિક સંબંધો ગમે તેટલા તૂટીકર હોય તો પણ માનસિક સંતોષ વિના દામ્પત્યજીવન સુખથી મોગવી શકાતું નથી એ સ્તવ ધ્વનિત કરવાનો સફળ પ્રયાસ થયો છે.

ત્રિકોણની ત્રણ રેખાઓ

શ્રી ઇલા આરજ મહેનાની આ કૃતિમાં બે લઘુકાવ નવનો એકત્રિત પ્રથિન થયેલી છે.

પ્રથમ લઘુનવન 'ત્રિકોણની ત્રણ રેખાઓ'માં મનોરમા નામની યુવતી એના જીવનકાળમાં ત્રણ પુરુષોના પરિચયમાં આવે છે, જે પ્રત્યેકનો જીવન તરફનો દૃષ્ટિકોણ અલગ અલગ છે. કોલેજના અભ્યાસ દરમિયાન મનોરમા જે યુવકનો પરિચય કેળવે છે અને જેને ચાહતી થાય છે તે યોગેન્દ્ર 'આ અમીમ, અમાપ અને અનંત જિંદગીનો વધુ ને વધુ અનુભવ મેળવવા માટે' પરણવાની ના પાડે છે. એથી નિરાશ થઈ સુખપ્રીથી વતન પાછી ફરેલી મનોરમા કેળવણી ખાતામાં ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કરી ચૂકેલા પિતાના આગ્રહને વશ થઈ ભગવાનદાસ નામના એક કહેવાતા ગાંધીવાદી પણ વાસ્તવમાં જડ ને વેદિયા માત્ર સાથે પરણે છે.

પત્ની સાથે દૈહિક સંબંધ રાખવામાં પણ પતન થવાનો ભય મેવના, નવસંકથાને મુદ્દા સાહિત્ય ગણુતા અને આત્મોન્નતિ માટે જરૂરી વખતા ભગવાનદાસ માત્રની પત્ની તરીકે કોડમરી મનોરમા અત્યંત નિરાશા અનુભવે છે. એવામાં એને ગરીબ અને મજૂર વિસ્તારોમાં જઈ દહીંઓની મફત સારવાર કરતા માનવનાવાદી ડોક્ટર કે. કે.નો પરિચય થાય છે એમના હાથ નીચે નોકરી કરવાનું મનોરમા સ્વીકારે છે. દામ્પત્યજીવનમાં ડોક્ટર પણ કુખી હોવાથી બંને એકબીજા તરફ આકર્ષાય છે. ડોક્ટર સાથેના સંબંધથી મનોરમાને એક પુત્રી જન્મે છે. એથી ખિન્નવાયેલા એનો પતિ આશ્રમમાં ચાલ્યો જાય છે. ડૉ. કે. કે. મનોરમા અને એની પુત્રી મમતાને પોતાના ઘેર લઈ જવાનું વચન આપે છે, ત્યાં કથાનો અંત આવે છે.

બીજી લઘુનવન 'ગાંધારી'માં બાળપણથી જ નૈઋતિક કવાદિધિ ધરાવતો ચિત્રકાર રશિમન પૈસાને જ જીવનનું નિયામક તત્વ સમજતો હોય છે એથી પોતાના સ્વાર્થ ખાતર બહેન સુરેખાને એના પ્રેમી શિક્ષકથી દગો કરી છૂટી પાડી એક શ્રીમંત બીજવર સાથે પરણાવે છે. એ પછી બહેનના ઘેર જઈ એની નણુદ અજુ સાથે દૈહિક સંબંધ બાંધે છે, એના નગ્ન દેહનાં ચિત્રો દોરી પ્રદર્શન ભરે છે આ વાત બહાર આવતાં પોતાને અજુ સાથે કશો સંબંધ નથી એમ કહી એને તરછોડે છે અને ગીતા નામની એક સંગીતકાર યુવતી સાથે વગ કરે છે આ લગ્નથી પ્રાપ્ત થતી એક પુત્રી અવિકસિત માનસ ધરાવતી હોવાથી

ચિત્રકાર રરિમનના આનંદપ્રમોદમાં આડખીલીરૂપ થઈ પડે છે. એથી એ એના ઘરને આગ લગાડી બાળી મૂકે છે. કલાકાર પતિના આવા કૂરવર્તનથી આઘાત પામેલી સંગીતાની વાચા હરાઈ જાય છે, એ સાથે કથાનો અંત આવે છે.

પ્રથમ લઘુનવલમાં મનોરમાના લગ્નજીવનની કરુણતાને કેન્દ્રમાં રાખી એના પરિચયમાં આવતા ત્રણ પુરુષોના જીવન પ્રત્યેના અભિગમને વિરોધથી દર્શાવવાનો રૂઝેલ રાખવામાં આવ્યો છે. ચેંગેન્દ્ર જીવનથી દૂર ભાગનારો તરંગી છે, માત્તર આત્મશુદ્ધિ અને જીવનશુદ્ધિના જડ ખ્યાલો ધરાવતો વેદિયો છે અને ડોક્ટર માનવસેવાને કેન્દ્રમાં રાખી દુઃખદર્દ સામે ઝૂમતો જીવનવીર છે. કૃતિ ઘટનાપ્રધાન છે, પણ મનોરમાના મુખે કહેવાઈ હોવાથી એના માનસનું રસમય નિરૂપણ કરે છે.

બીજી લઘુનવલ 'ગાંધારી'માં 'સ્વાર્થી', અસંસ્કારી ને અમાનવીય જીવન જીવતા ચિત્રકારના જીવનના આલેખન દ્વારા કલા અને જીવન વચ્ચેનો વિરોધ ઉપસાવવામાં આવ્યો છે. આ બંને કથામાં લેખિકાનો ઉદ્દેશ સાચો કલાકાર તો કુરૂપને પણ ચાહીચાહીને મુંદર બનાવી શકે એ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરવાનો છે. પણ પ્રથમ નવલમાં આ સંદેશ સભાનપણે આપ્યો ન હોવાથી એ કલાકૃતિ બની છે. બીજામાં રરિમનના દાદાના મુખેથી એ સંદેશ વાર વાર વ્યક્ત થતો હોવાથી એ એાછી કલાત્મક કૃતિ બની છે.

બંને કૃતિઓમાં જાતીય વૃત્તિને છૂટા હાથે અભિવ્યક્તિ મળી છે. પણ પ્રથમમાં 'સેક્સ'નું આલેખન સયમિત રીતે થયું છે, જ્યારે બીજામાં રરિમન અને અનુના દૈહિક સંબંધો કલાની હદ એળંગી જાય છે.

પ્રથમ કૃતિમાં કોલેજમાંથી આદર્શ જીવનનાં સ્વપ્નો સેવતી, પ્રેમભંગ થયેલી ને કઠોર વાસ્તવજીવનમાં દુઃખી થતી મુવતી મનોરમા, વિકૃત માનસ ધરાવતા શુદ્ધિવાદી ભગવાનદાસ, માનવતાવાદી ડૉ. કે. કે., બચુભાઈ બુકવાલા આદિ જીવંત અને આકર્ષક પાત્રો છે, તો બીજી કૃતિમાં સંગીતા, કમલાદેવી, અંબુ, નરેન આદિ પાત્રો પણ રસમય બન્યાં છે. અલગત, એના નામક રરિમનના પાત્રમાં સમતિ સચવાતી નથી એ નોંધવું જોઈએ.

અલગ અલગ કથાપ્રવાહ ધરાવતી હોવા છતાં બંને કૃતિઓમાં જીવનકલાનો એક અંતરંગ રીતે વહેતો બોધ જોવા મળે છે. એથી એને એક પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવાનો આ પ્રયોગ સફળ થયો છે. સરળ પણ આકર્ષક પ્રસંગો, જીવંત પાત્રો, સરળ અને સ્વચ્છ શૈલી ધરાવહેનની આ પ્રથમ કૃતિને પણ સુવાચ્ય નવલકથા બનાવે છે અને એમની ભાવિ કૃતિઓ માટે અદકરી આશા જન્માવે છે.

હું આપું છું

નિશ્ચયિત જેવી માનવીની વિશ્વવ્યાપક ને સનાતન વૃત્તિ આતેખન હતી
શ્રી દિલીપ રણપૂગની આ નવનકશા આ વર્ષની નોંધપાત્ર કૃતિઓમાં મ્હાન પાત્રી
શરૂ એવી છે 'તેજકિરણ' અને 'મુખી ધત્તી, મુખ દોહ' નામના નવનકશાઓ
હાલ સાહિત્યરમિયાનુ મ્હાન ખેતનાર આ યુવાન લેખકે પ્રસ્તુત નવનકશામાં
માનવહૃદયનાં સવેદનો છટાથી નિરૂપ્યા છે

માનવજાતના પ્રતિનિધિ તરીકે અહીં પોલીસખાતાના એક કમચારી ગિરજા-
શ કરને કથાના નાયકપદે સ્થાપવામાં આવ્યો છે કથા એની જુદાનકશામાં એના
મુખે કહેવાતી દોવાથી ગિરજાશ કરનુ જીવનચરિત્ર-એની આત્મકથા જ નવનકશા-
સ્વરૂપે રજૂ થાય છે બાળપણમાં ગામના દરબારના છોકરા સાથે વેર બંધાતાં
વેર લેવાની વૃત્તિથી પ્રેરાર્થ ગિરજાશ કર જાણણુ દોવા છતાં પિતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ
પોલીસખાતામાં કેવી રીતે જોડાયો, એ ખાતામાં કેવી રીતે પતોટાયો કેવી ઝડપી
પ્રગતિ કરી અને આખરે કેવી રીતે છૂટો થયો એની મુશ્કેલી મિગતો કથામાં
નિરૂપાર્થ છે એની સાથે સાથે ગિરજાશ કરની જુદાનકશાનુ પણ લેખકે વિગત-
પ્રચુર વર્ણન કર્યું છે એના મુખ સાથે મ્હાનો અત આવે છે

ગિરજાશ કરના બાળ જીવનની ભૂતકાલીન ઘટનાઓ અને એની જુદાનકશાનાં
ઐતમિક સચરનો વચ્ચે એક સમતુલા જાળવવાનો લેખકે સભાન પ્રયાસ કર્યો
છે એક પ્રકરણમાં કૃત્યેષ્ઠેક પદ્ધતિથી એની યુવાનીના જતાવો વર્ણવી લેખકે
સમતુલા સાચવવા કરેનો પ્રયાસ કૃત્ય લાગે છે

પોલીસખાતાની કામગીરી-એના સારા અને ખરાબ બને સ્વરૂપમાં-અહીં
એક વિશિષ્ટ અને કલાત્મક સ્વરૂપે નિરૂપાર્થ છે લેખકનુ આ ખાતાના લોભોના
જીવનનુ વેધન અવતોકન અહીં સરસ રીતે પ્રતિબિંબિત થયુ છે પણ એ ખાતાની
કામગીરીનુ વાસ્તવિક આતેખન કરતાં જાતીય વૃત્તિનુ અમર્યોદ વર્ણન ધર્મ ગયું
છે એક 'સુગના'માં ગિરજાશ કર સાથે જ જણા રૂપથી સાથે સભોગ કરે છે
એ પ્રસંગનુ અને એક પોલીસ સાથે જાતીય વૃત્તિ ભોગવતા જુદનુ વર્ણન
કથાની મર્યોદ વગવી ગયુ છે એ બને પ્રસંગોએ લેખકનો આશય માનવમનના
ઊંડાણમાં ડોકિયુ દરાવવાનો હોવા છતાં એ પ્રસંગોની વિગતપ્રચુરતા ઘટાડીને એ
સિદ્ધ ધર્મ શક્ય હોત એ ચોક્કસ છે આવા લગભગ મોટા ભાગના પ્રસંગોના
વર્ણનમાં લેખન જાતીયતાનુ એકાગ્ર વર્ણન કરી લોકપ્રિયતા મેળવવા પ્રયાસ કરતા
દેખાય છે

આવી એકબે મર્યાદાઓ બાદ કરતાં આ કૃતિ લેખકની સર્ગશક્તિનો પ્રથમ સતીય ઉન્મેષ છે એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ થતી નથી. ગિરજાશંકર, એનો પિતા પ્રત્યે પ્રેમાળ છતાં આર્થિક અવદરશને લીધે બેધરવા પુત્ર, નિર્દોષ ને રનેહાળ પૌત્ર-પૌત્રી, સસરાથી કંટાળેલી પુત્રવધૂ, હરીફ પોલીસ અમલદારો, હીરદ્વી શીટરો, રૂપલી છત્રાદિ પાત્રો જીવંત ને વાસ્તવિક, મનહર ને મનભર બન્યાં છે. પાત્રમાનસનાં ઊંડાં સંચલનો રજૂ કરવાની લેખકની શક્તિ પણ કલાત્મક ને આદર્શાદક છે. ગિરજાશંકરની જ્ઞાપચ્છાનુ વર્ણન સમભાવબધુ છતાં તાટચ્છ્યપૂર્ણ છે. એનું મૃત્યુ ને પુનર્જન્મ અંગેનું મનોમંથન પણ આકર્ષક છે.

પ્રસંગોત્તી જમાવટ, એક ઓછા પ્રસિદ્ધ વિષય પર પડતો વેધક પ્રકાશ, માનવીની વિવિધ શક્તિઓ - વેરતૃપ્તિ, જાતીયતા, ચૌર્યશક્તિ, ભૂખ, છત્રાદિ - નુ રસિક આલેખન, જ્ઞાપચ્છાનુ ગ્રીણવટભધુ વર્ણન, મૃત્યુ ને પુનર્જન્મ પર મનોમંથન આદિ આ કથાનાં આકર્ષક અંગો છે, જે એને આ વર્ણની નોંધ-પાત્ર કૃતિઓમાં ગ્રાહ્ય અપાવે એમ છે.

ચારનાં ધાવણ

શ્રી સુરેશ બારિયાની આ નવલકથા નખુસક પતિ સાથે પરણેલી શુભવાન સ્ત્રીની વેદના અને નાટ્યકલાની શોખીન સ્ત્રીના પતિની વ્યથા આલેખતી બે કથાઓના અસુભગ મિશ્રણવાળી નિષ્ફળ નવલકથા છે.

કથાના એક પ્રવાહમાં માતા રમીલાબેનના આગ્રહને વશ થઈ પોતાની ઓઠ છુપાવી પરણેલો નખુસક પતિ અતુલ પત્ની મંજુલાની કામેચ્છા સંતોષી શકતો નથી એથી વેદના અનુભવે છે અને પોતાનો વશ ચાલુ રાખવા મિત્ર વિજયને પત્ની સાથે સંબોગ કરવા વીનવે છે. મંજુલા સહયુક્તી ને ચારિત્ર્યશીલ હોવાથી વિજય સાથે સંબોગ કરતી નથી, પણ આખરે રમીલાબેન આ વાત જાણે છે ત્યારે પોતાના લગ્નજીવનનું રહસ્ય પ્રગટ કરે છે અને પોતાની જગ પુત્રવધૂને પણ ડે. તરુણ દેસાઈ પાસે મદ્રાસ લઈ જવા તૈયાર થાય છે. મંજુલા, રમીલાબેન અને અતુલ મદ્રાસ જતાં હોય છે ત્યાં માર્ગમાં અતુલ એક ઝેરશને ઊતરી જાય છે અને ગાડી આગળ ચાલી જાય છે. ત્યાં આ કથાપ્રવાહ પૂરેા થાય છે.

કથાના બીજા પ્રવાહમાં નીતા સાથે પ્રેમલગ્નથી સુખી દામ્પત્યજીવન ભોગવતો વિજય એના નાટ્યકલા તરફના અત્યંત આકર્ષણથી ખિન્ન થાય છે અને

પત્નીને એ છોડી દેવા દબાણ કરે છે. નીતા નાટક છોડતી નથી, પણ પતિનું ઘર છોડી નિર્મોત્તા માથુરના રૂમ પર રહેવા ચાલી જાય છે. અનુવંતી દમિયાન-ગીરીથી અને માથુરનું અસહ્ય રૂપ ધ્યાનમાં આવતાં નીતા ઘેર પાછી ફરે છે અને પતિપત્ની વચ્ચે સમાધાન થાય છે.

આ બે તદ્દન અલગ કથાપ્રવાહ વચ્ચે મેળ મારતો એટલો જ છે કે અનુવં અને વિનય મિત્રો છે અને એકબીજા બાગળ પોતપોતાનાં દુઃખ રહે છે. એ મિત્રાપ બે પ્રવાહોનો કોઈ મેળ ખાતો નથી.

નવનકથાનાં આગળ પાત્રોમાંથી એકનું પણ વ્યક્તિત્વ લેખક ઉપસાવી શક્યા નથી કે પ્રસંગો પણ સામાન્ય રોજિંદા બનાવો કરતાં વધારે આકર્ષક બનાવી શક્યા નથી.

નપુસક પતિ સાથે પરણેલાં રમીવાબેન જે ડૉ. તરુણુ દેસાઈ સાથે જુઓગ કરી અનુવંને પ્રાપ્ત કરે છે એ જ ડૉક્ટર પામે પુત્રવધૂને લઈ જવા તૈયાર થાય એ એમના પાત્રના ચિત્રણને અનુરૂપ લાગતું નથી. ચારિત્ર્યસીધ મળુના આવેગવશ બનેલા પતિ અનુવંને 'કાયર' કહે છે ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય થાય છે અને પતિના આગ્રહ ને એ પ્રકારની ગોપલણને વશ થઈ વિનયને અપરં પણ ન કરવા દેતી એ જ્યાં સાસુના દબાણને વશ થઈ મદાસ જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તો આગત લાગે છે આમ પાત્રલેખનમાં સગતિ નથી.

પાત્રોના મનોમથનો નિરૂપવા લેખક જે પ્રયાસ કરે છે એ કૃતક લાગે છે. એ સંવેદનો વાચકે અનુભવતો નથી, માત્ર માહિતી પ્રાપ્ત કરે છે. પાત્રમાનસ નિરૂપના 'પોતે', 'પોતાનું', 'પોતાને' એ સ્વવાચક સર્વનામનો લેખક કટાણા-જનક પ્રયોગ કરે છે આમ લેખકની ગદ્યલેખી આ પ્રયોગથી તેમ જ 'તસલી', 'ભૂતિ', 'ખેવના', 'નિગાહ', 'કરાહતો', 'અવધોળાદ' જેવા શબ્દોથી એક સરખી પ્રવાહી રહી શકતી નથી, આડખરી ને કૃત્રિમ લાગે છે.

મપનધાત્રે

શ્રી જયવંત મહેતાની આ નવનકથા એક કડુણ પ્રણયકથા છે લેખી આખી કથામાં ત્રણેક યુગવના નિષ્ફળ પ્રણયની વેદના આનેખવા પ્રધાન કર્યો છે એમા કેન્દ્રમાં છે બેગિન્ટ સેતવવાની પુત્રી પ્રતીતીનો આવેશ સાથેનો પ્રણય. આવેશ પ્રતીતી સાથે પ્રણયવંન થયા પછી થોડા જ સમયમાં એક અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામે છે.

ભગ્નહૃદયી પ્રતીતીને જીવનમાં ફરી રસ લેતી કરવા એની સખી લૈરવી

આરત નામના એક ચિત્રકાર યુવાનનો પરિચય કરાવે છે. પ્રતીતી આરત તરફ અગમ્ય આકર્ષણથી ખેંચાય છે પણ આલોકને જૂઠી શકતી નથી. આરત જે પ્રા. ધૂર્જટિનો શિષ્ય અને આગ્રિત છે એ ધૂર્જટિ સાથે પ્રતીતીની માતા દક્ષા યુવાનીમાં પ્રેમમાં પડેલી પણ ધૂર્જટિ પરણેલા હોવાથી અને આઝાદીની લડતમાં ક્રાન્તિકારી તરીકે જોડાયેલા હોવાથી દક્ષા સાથે લગ્ન કરી શકેલા નહિ. પોતાના એક સમયના પ્રેમીના આગ્રિત સાથે વિધવા પુત્રી લગ્ન કરે એ દક્ષાને ગમે છે. સૌના પ્રયાસોથી પ્રતીતી આરત સાથે લગ્ન કરે છે, પણ એ આલોકના આત્માને હજો ક્યો હોવાના દશ સાથે આત્મહત્યા કરવા જાય છે. એની પાછળ ગયેલો આરત પણ એના પ્રેમમાં પડેલી, પણ પ્રતીતી ખાતર પ્રેમનો ભોગ આપી પરદેશ આસી ગયેલી કવયિત્રી નેહાને જૂઠી શક્યો નથી એ અંતમાં સાબિત થાય છે.

દક્ષા, નેહા ને પ્રતીતીનાં પાત્રો દ્વારા સ્ત્રીના પુરુષ પ્રત્યેના પ્રેમમાં રહેલું જોડણ ને સ્ત્રીની પ્રણયનિષ્ઠા બતાવતી આ નવલકથા એનો હેતુ સિદ્ધ કરવામાં સફળ નીવડે છે, પણ એ હેતુ ભૌમિતિક રીતે સિદ્ધ થયો છે એટલો કલાત્મક રીતે સિદ્ધ થયો નથી.

આરત, પ્રતીતી, નેહા, દક્ષા ને પ્રા. ધૂર્જટિ સિવાયનાં પાત્રોમાં લેખક ખાસ કશું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ આપી શક્યા નથી. લેખકે ને નીરીહ બે પ્રણયીઓને એકઠાં કરવાના પ્રસંગો પૂરા પાડવા સિવાય ખાસ અગત્યની કામગીરી બજાવતાં નથી. આલોક ને પ્રતીતીના હેર્મિંગ ગાર્ડનમાં શરૂ થતા પ્રણયનો પ્રથમ સંવાદ આવારા પ્રેમીઓ જેવો લાગે છે. એ રીતે શરૂ થયેલા પ્રણયમાં આટલું જોડણ માટીના પાયા પર જીભેલા બગલા જેવું આમક લાગે છે.

નવલકથાના ઘણા બધા પ્રસંગો અને અત ક્ષિત્રનાં દર્શ્યોને ધ્યાનમાં રાખી યોગ્યતાં હોય એમ લાગે છે. એથી સંવાદની જેમ પ્રસંગોમાં પણ કૃત્રિમતા આવી ગઈ છે. નેહાના પાત્ર દ્વારા લેખકે અસ્તિત્વવાદી સાહિત્યનો બચાવ કરવા કરેલો પ્રયાસ પણ કૃતક લાગે છે.

આવી બધી મર્યાદાઓ છતાં લેખક એમની અગાઉની નવલકથાઓ કરતાં આ કૃતિમાં સ્ત્રીપુરુષના સબધમાં દેહ કરતાં વિશેષ રહસ્યમય તત્ત્વ સ્વીકારતા હોય એમ દેખાય છે એ એમના માટે, એમની પ્રગતિ માટે આશાસ્પદ ચિહ્ન છે.

અપરાધી

અ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની આ નવનકથા (ચોવી આવૃત્તિનું પ્રથમ પુનઃમુદ્રણ) હોય કેઈનની 'માસ્ટર ઓફ મેન' નામની પાશ્ચાત્ય કૃતિનું અત્યંત ચરૂચરૂપાનર છે. મૂળ કૃતિના અંગ્રેજી વાતાવરણને લેખકે સૌરાષ્ટ્રના વાતાવરણમાં આલેખક ગીતે પવરી નાખ્યું છે.

કાઠિયાવાડના ત્રીજા વર્ગના દેશી ગામ-મુગ્ધનગરના કારભારી દેવનારાયણસિંહનો પુત્ર શિવરાજ એક ખેડૂતકન્યા અજવાળીને વધણી આપતા એની માથે ખરબુવાનું વચન આપી ફેલિકે મળ્યું કરી એમે છે. એ મળ્યુંને કીધે મગાઈ બનેલી ને મુબર્કના આશ્રમમાંથી ત્યજાયેલી અજવાળી થેર આડી બાળકને જન્મ આપે છે, પણ અકસ્માત બાળક મૃત્યુ પામે છે. ડુવારી માતા સમાજથી બચના બાળકને દૂર ફેંકી આવે છે, પણ એ પકડાય છે.

અજવાળીનો ન્યાય તોળવાનું કામ શિવરાજને માથે આવે છે. શિવરાજ પિતાની આજ્ઞા માદ કરી પોતે જ આ કેસમાં અપરાધી હોવાનું જીલ્લા કડી જોક્ષમાં જાય છે. ત્યાં એની સાથે એસએમથી રિસાયેલી એની પ્રિયતમા સરસ્વતી સાથે એના લગ્ન થાય છે.

કાઠિયાવાડી બળુકી ભાપામાં મેઘાણીએ પ્રસંગોની જગાવટ આકર્ષક રીતે કરી છે. પાત્રાલેખન પણ તાદરશ ને જીવંત છે. પોલીસતંત્રની જડના, ન્યાય-પદ્ધતિ, ગરીબોને થતી કનડગત, સામાજિક દુષણો, અમલદારોનું માનસ, જૂની પેઢીની ભાવનાશીલતા ઇત્યાદિ રસમય તત્ત્વોનું આવેશન કરતી આ કૃતિ આજે પચીસ વર્ષ બાદ પણ સુવાન્ય રહી શકી છે એના કારણોમાં મેઘાણીના આકર્ષક વર્ણનો, અપ્રદેશ્ય પાત્રાલેખન, સ્પષ્ટ સવાદો, બળકટ ભાષાલેખી અને વેધક કટાક્ષોને ગણાવી શકાય અલબત્ત, મેઘાણી વસ્તુસંકેવનામાં સુવદના સાચરી શક્યતા નથી અને કેટલાક પ્રસંગોમાં અતિચિત્રણ કરતા હોય છે એ નોંધવું જોઈએ.

ઉત્તરારંભ

શ્રી યોગેશ્વરની એ ભાગમાં વિખતરેલી, મહાભારતને વિષય બનાવી લખાયેલી, આ એક દીર્ઘ નવલકથા છે. મહાભારતમાં આવતી અનેક આડધાઓ, ધર્મ અને નીતિના ઉપદેશો અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચાઓ બાદ કરી માત્ર કૌરવપાંડવોના જીવનને પ્રસારતા મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગોનું જ લેખકે આ કૃતિમાં આવેશન કર્યું છે.

લેખકે મહાભારતની મૂળ કથામાં એક મોટો ફેરફાર કર્યો છે. મૂળ મહાભારતમાં દ્રૌપદી પાંચ પાંડવોની પત્ની છે એના બદલે લેખકે એને આ કૃતિમાં એકલા અર્જુનની પત્ની બતાવી છે. મહાભારત જેવા વિખ્યાત ગ્રંથમાં આટલો મોટો ફેરફાર કરવામાં ઔચિત્યભંગ થયેલો જણાય છે. આ એક મૂળભૂત ફેરફાર સિવાય બાકીના મહત્વના પ્રસંગો જેમના તેમ આવેખવામાં આવ્યા છે.

લેખકે સાદી, સરળ ભાષામાં મહાભારતની કથા કહેવા સિવાય બીજો કોઈ દેતુ મિદ્ધ કર્યો જણાતો નથી. એથી વાચકને મહાભારતની કથા વાંચ્યાનો આનંદ આવે છે, પણ કોઈ કલાકૃતિનો આવ્હાદ કર્યાનો આનંદ થતો નથી.

વિભાગ ૩ : લલિતેતર વાહમય

સમીક્ષક : પ્રા. રમેશ ભટ્ટ

સરવૈયુ

વિવેચન, ચરિત્ર, અધ્યાત્મ અને નિબંધ આદિ પ્રમશનમા આ વર્ષ મુદ્દ બનેનુ છે પુસ્તકોના પ્રમશનની સુવિધા થઈ હોવાથી તેમ જ લોકોની વાચનશ્રુષ્ પશુ વધી હોવાથી આખ્યાયક પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે એમા લલિતેતર સાહિત્યનુ પ્રકાશન વિષુન પ્રમાણમા થાય અને એ વચાય તે પ્રજાના ચિત્તપ્રિયસને મળે ખૂબ જ ઉપમારક બની રહે

ગુજરાતી વિવેચનસાહિત્યમા આ વર્ષનાં કેટલાં નોંધપાત્ર પુસ્તકોમાં શ્રી નગીનદાસ પારેખનુ 'અભિનવનો ગ્સવિચાર અને બીજા લેખો' ઉત્તમ છે રસશાસ્ત્રના આ મથની નિરૂપણરીતિ અને એના મર્મનુ વિવરણ ચિરમળ ઉપયોગી બની રહેશે શ્રી નગીનદાસ પારેખે એથૂળના લેખોનો અનુવાદ કરી આપ્યો ('મન્થમા આધુનિકતા') એ પશુ નવી કાવ્યવિભાવનાને પડમારૂપ બની રહે એવા મથ છે વિવેચનક્ષેત્રે શ્રી સુરેશ જોશીના વિચારોએ અને અભિપ્રાયોએ ઘણી મર્થા જગવી છે એમનો વિવેચનસમ્રદ્ધ કથોપકથન' પશુ આ વર્ષમા મળે છે સાહિત્યમા પરપરા અને પ્રયોગની સમાતર પ્રક્રિયા ચાને છે એનો પરિચય આ વર્ષના વિવેચનમથો પરથી કરી શકાય છે અધ્યયનમથ અને અમૃતિમથ રૂપે પ્રગટેના અનુક્રમે બ. ક. ઠાકોર અને અશુભાર્ષિ પુરાણી વિરલક મથો પશુ સુસપાદિત થઈને પ્રગટ થયેના છે એમાય બ. ક. ઠા. નો અધ્યયનમથ સાહિત્યના અભ્યામી એને ખૂબ ઉપયોગી છે

આ વર્ષ ગાંધીશતાબ્દિનુ વર્ષ હોવાથી ગાંધીજીના અને ગાંધીજીવિરલક સખ્યાયક પુસ્તકો પ્રગટ થયેલા છે સમીક્ષાર્થે મળેના પુસ્તકોનુ પ્રમાણ એના પ્રમશન જોટનુ નથી તેમ છતાં જે પુસ્તકો અમને મળ્યા એમા ગાંધીજીના જીવનવિમલસ માથે નખાતા ગ્દેના લખાણો-એમા પત્રો લેખો અને ભાષણોનો સમાવેશ થાય છે-લેખન પ્રમશનના વર્કમમા આપાદિત કરી પ્રગટ કરવામા આયા છે એમથી 'ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ' પુસ્તક ૧૧ થી ૧૫ સૌથી ઉત્તમ કહી શકાય એવાં પ્રમશન છે ગાંધીજીના આ રીતે આપાદિત થયેલા લખાણોને ફરીથી વાચતાં ગાંધીજીની વિકસતી પ્રતિભાનો અર્થ થયા વિના રહેતો નથી એ આ પ્રકાશનનુ નાનુ મનુ કળ નથી.

આત્મચરિત્ર અને ચરિત્રસાહિત્યમા ગાંધીજીના યમિત્વના વિરિધ પાસાને સમજતાં અને સમજવના જે પુસ્તકો અમને મળ્યાં છે એમા નવનમાર્ગનુ

‘બાપુ’ અને રામનારાયણ ના. પાઠકનાં ‘ગાંધીકથા’ ભાગ ૧-૨-૩ને નોંધપાત્ર ગણી શકાય. આ વર્ષે શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલે લખેલાં ચરિત્રપુસ્તકો પણ મળ્યાં છે. એમાં ‘લાલબહાદુર શાસ્ત્રી’નું ચરિત્ર અને ‘ખંડિત કલેવરમાં અખંડિત મન’ રસભરી ભાષાશૈલીમાં લખાયેલાં ચરિત્રો છે. લલિતેતર વાદ્મયનો આ ખંડ પ્રકાશનોની વિપુલતાની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ છે, તેમ જ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ સંતોષપ્રદ છે. સૌથી શ્રેષ્ઠ ચરિત્રપુસ્તકે સ્વામી આનંદનું ‘ધરતીનું કણ’ છે. આ પુસ્તકની સાહિત્યિક ગુણવત્તા પણ ઘણી જ ઊંચી રહેલી છે. ભાષાશૈલીની વિશિષ્ટતા અને સંવાદોમાં બોલીની સજીવતા હૃદયસ્પર્શી બનેલી છે. સ્વામી આનંદે અગ્રેજીને આધારે લખેલ ‘મોતને હંકારનારા’ એ પુસ્તકે પણ એમણે લીધેલા આધારનો અણસાર બાદ કરતાં લેખન અને રજૂઆતની દૃષ્ટિએ મૌલિક જ છે. લેખકનાં બંને પુસ્તકો ગુજરાતી સાહિત્યના મૂલ્યવાન અલંકારો છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

અધ્યાત્મ-તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગમાં સ્વામી શિવાનંદનાં અગ્રેજી પુસ્તકોના અનુવાદો મળ્યા છે એ અધ્યાત્મજિજ્ઞાસુ માટે માર્ગદર્શક બની રહેશે. પણ સીધાં જ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં અધ્યાત્મ-તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં આ વર્ષે શ્રીમોટા-લિખિત ‘જીવનસંદેશ’ અને ‘જીવનપાથેય’ મળે છે. આ પુસ્તકો બીજી આવૃત્તિ પામે છે, પરંતુ પ્રથમ આવૃત્તિ વેળાએ પણ આ પુસ્તકો વાદ્મય-નોંધ પામી શક્યાં નથી, એનું કારણ એના કર્તાએ પુસ્તકના કર્તા તરીકે અચાત રહેવાનું સ્વીકારેલું એ છે. શ્રીમોટાએ અધ્યાત્મજિજ્ઞાસુઓને માર્ગદર્શન આપવા મદ્ય અને પદ્યમાં જે પત્રો લખ્યા છે એનું આ અથગ્વરૂપ જીવનની વાસ્તવિકતાની અને દિવ્ય જીવનની શક્યતાની સમ-વયરીતિ પોતાની લાક્ષણિક અને તળપદી ગુજરાતી ભાષાશૈલીમાં કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષાથી છેક જ મુક્ત રહીને આ વિષયની આરી છણાવટ વિરલ છે. આપણી ભાષાના આ મૌલિક પ્રયોગ માત્ર નોંધપાત્ર જ નહિ, પણ વિશિષ્ટ બની રહેશે. વિનોબા ભાવેના તાત્ત્વિક વિચારણાના લેખો ‘ત્રીજી શક્તિ’ એ નામના પુસ્તકમાં મળે છે એની નોંધ લેવી રહી.

પ્રકીર્ણ પુસ્તકો પૈકી શ્રી બળલભાઈ મહેતાનું ‘માનવતાના સંસ્કારો’ સિવાય બીજું કોઈ નોંધપાત્ર નથી.

વિવેચન

અસિનયનો રસવિચાર અને બીજા લેખો

શ્રી નગીનદાસ પારેખનું આ પુસ્તક આ વર્ષના વિવેચનસાહિત્યનું સૌથી વધુ નોંધપાત્ર પ્રકાશન છે. રસ વિશે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિચારોને ગુજરાતી ભાષામાં

‘સુલભ કરવાનું’ આ દુષ્કર અને વિકટ કાય શ્રી નગીનભાઈએ પાર પાડ્યું છે એ ગુજરાતની પ્રજાને એમણે આપેલું ચિરંજીવ રહે એવું શિક્ષણકાય છે. સાહિત્ય અકાદમીએ શ્રી નગીનભાઈને આ પુસ્તક અંગે એવોડ આપીને તેમની સાહિત્યસાધનાની કદર કરી છે, અને તેમનું ગૌરવ ક્યું છે.

આ પુસ્તકમાં કુલ આઠ લેખો છે. પહેલો લેખ ‘અભિનવનો રમવિચાર’ છે. દસમા દેશના કારમીરી પડિત અભિનવગુપ્તાચાર્યે રસ વિગે ને સર્વો મી વિચારણા કરી એને એમના અનુયાયીઓએ ગ્રીધરી લીધી હતી. એથી જ, અભિનવના રમવિચારને તપા-વાનું મહત્ત્વનું બન્યું. અભિનવની રમ વિગેની વિચારણાને સમગ્રરૂપે રજૂ કરવાની શ્રી નગીનભાઈની નેમ છે. પરંતુ અભિનવની રસવિશ્લેષક વિચારણા અતિ સૂક્ષ્મ તેમ જ એ વિચારણાની ગૃહ્યાતની રૌદ્રી દાર્શનિક, સૂત્રાત્મક અને દુર્બોધ. શ્રી નગીનભાઈએ તો અભિનવના રમવિચારને જ નિરૂપવાનો પુરુષાર્થ કરવાનો છે, તેમ છતાં એમણે અભિનવના આ રૌદ્રી-દોષને ટાળવામાં જે વિક્ષતા દર્શાવી છે એ માન માંગી લે એવી છે. એમણે અભિનવનાં સૂત્રોનો અનુવાદ ક્યો છે, પણ આ ગ્રંથને અનુવાદનો અર્થ અક્ષરગત અનુવાદ નહિ, પણ સૂત્રને મમગૃહીની અપેક્ષાએ expose કરવો એ અર્થમાં એમણે અનુવાદ ક્યો છે. મૂળ વિદ્વાનની રૌદ્રીને લીધે આવતી દુર્બોધતા પણ એમણે દૂર કરી છે.

અભિનવનો રસવિચાર સમગ્રવચા માટે હિપસ્રબ્ધ સાધનોને એમણે એકત્ર કર્યા છે, અને એ રસવિચારને પૂર્ણરૂપે નિરૂપ્યો છે. ‘અંધનું બીજું’ આવી પ્રકરણ સામગ્રીથી મોબી રહે છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં રસાભાસ વિષેની ચર્ચા એમણે કરી છે. આમ, લગભગ બમો પાન સુધી અભિનવના રમવિચારને વિશદ રીતે સમજાવ્યો છે.

ચોથા પ્રકરણમાં કાવ્યનાં પ્રયોજન અને તેટલું તેમ જ કુંતકના વક્રીકૃત-વિચારને સમજાવ્યો છે. પાંચમા પ્રકરણમાં જગન્નાથ પડિતના કાવ્યવિચારમાં રહેલી ‘રમણીયતા’ને વિશદ રીતે સમજાવી છે. એમાં શ્વનિના બેદે પણ વિચારણા છે. છઠા પ્રકરણમાં શેમેન્દના ઔચિત્યવિચારને સમજાવ્યો છે. છેલ્લું આઠમું પ્રકરણ ‘આખ્યાન : નાટ્યાલ કાર અને કાવ્યપ્રકાર’નું છે. એ મહત્ત્વનું છે. એમાં એક મજાગ વિદ્વાને જગાવેલો ઉદાપોહ રસમયો બન્યો છે.

આખા પુસ્તકનું નિરૂપણ શાસ્ત્રીય છે અને કાવ્યશાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રયોજવી અનિવાર્ય હોઈ આનો વાચકચર્ચા યજ્ઞો જ મર્યાદિત અને અધિકારી જ હોવાનો અને ગહેવાનો. આખું પુસ્તક વાંચતાં વાંચતાં એવો લાવ અવરય થાય કે કેટલાંક ગ્રંથોએ શ્રી નગીનભાઈએ અટકીને સમગ્રતી તથા વિવગળ વધુ

વિન્નારથી ક્યાં હોત તો સારું થાત. વળી અભિનવની રસવિપયક વિચારણા નિર્ધારનાં, કેટલાંક સ્થાનોએ જે પ્રશ્નો ઊભા થાય છે ત્યાં એમણે ચર્ચા કરી હોત તો વધુ મહત્વનું પૂરક બની રહેત. પણ શ્રી નગીનભાઈને તો ‘અભિનવનો વિચારપિંડ’ રજૂ કરવો છે. ‘એમાં કેટલાંય સ્થાનો એવાં છે કે તેને વિશે ભુદી ચર્ચા કરવાનું મન થાય.’—એમ શ્રી નગીનભાઈ પોતે સ્વીકારે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસવિપયક વિચારણા આ અગાઉ થઈ છે, પણ ખૂબ તૂટક તૂટક રીતે અને અધૂરી. શ્રી નગીનભાઈએ પોતાના આ પુસ્તકમાં, કાવ્યશાસ્ત્રના બધા જ ઉપયોગી વિષયોની રજૂઆત કરી દીધી છે. ગુજરાતી વિવેચનસાહિત્યમાં આ પુસ્તક વિરલ પુસ્તક છે. આ પુસ્તકમાંની વિષયચર્ચાને આવરીને એનું વિવેચન પુસ્તકના આરંભમાં વિદ્વાન વિવેચક, રસજ્ઞ અને પંડિત શ્રી રસિકલાલ જો. પરીખે કર્યું છે. આ વિષે આ પુસ્તકના પરિચયથી વિશેષ લખવાની અનધિકાર એટા આ લેખકથી થઈ શકે નહિ, તેથી આવા પ્રકાશનથી સંતોષની લાગણી અને ગૌરવનો અનુભાવ વ્યક્ત કરું છું. મુ. શ્રી નગીનભાઈને એમણે કરેલી આ સાધના બદલ ધન્યવાદ.

સાહિત્યવિચારણા

ગુજરાતના નવલકથાકાર અને ટૂંકી વાર્તાના ખ્યાતનામ લેખક ધૂમકેતુના સાહિત્યવિષયક લેખોનું શ્રી અનંતરાય રાવળ અને શ્રી દક્ષિણકુમાર જ્ઞેશીએ સંપાદન કર્યું છે. ધૂમકેતુની સાહિત્યવિષયક વિચારણાનો આ પ્રથમ રસજ્ઞો અને રંગભર્યો પરિચય થાય છે.

ધૂમકેતુની સાહિત્યવિચારણા પાંચ ખંડમાં કાળવવામાં આવી છે. સાહિત્ય તત્વની ચર્ચા કરતા પ્રથમ ખંડમાં ધૂમકેતુ સાહિત્ય, કવિતા, જીવન, અનુભવ અને વિવેચન આદિમાં પોતાના ચિંતન-મનનને રસભરી રેલીમાં વ્યક્ત કરે છે. સાહિત્ય તત્વને સ્પર્શતા આ લેખોમાં ધૂમકેતુનો પડિતાર્થભર્યો અભિગમ નથી, પણ સાહિત્ય તત્વને એક સાહિત્યરસિક સાહિત્યકાર જે રીતે ઉપાસે છે એનો રંગ-ભરી રેલીમાં પરિચય થાય છે. પુસ્તકના બીજા ખંડમાં સાહિત્ય અને જીવનના પારસ્પરિક સબંધની જણાવટ છે. લેખક માનવજીવનની ભાવનામયતાને સૌથી વધુ પ્રાધાન્ય આપે છે. માનવજીવનના કલ્યાણમય હિંદેશ તરફ—અને એમાંય કલા, સૌન્દર્યના ઉપાદાનથી સવિશેષ—ગતિ થઈ શકે એની રસપ્રેરક રજૂઆત એમાં છે. સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિ આમ ભલે નિમ્નનદી રહી, છતાં સમાજજીવન અને માનવજીવનના સદર્શને એ કદી ઉપેક્ષી શકે નહિ. ધૂમકેતુ સર્જનના હિંદેશ

માટે પૂરતા સમાન અને ચોક્કસ છે. એ ઉદ્દેશ-અલગતા, સૌન્દર્યમાંડિત આનંદ
જ-પ્રચાર પામે, મનવજન કે સાહિત્યના ધ્યેયનો પ્રચાર હોવો. જોઈ એ, પણ
સાહિત્યમાં પ્રચાર એ જ ધ્યેય ન હોવો જોઈ એ-એવી મુદ્દમ વિવેકદૃષ્ટિનો લેખકે
સ્થળે સ્થળે રફોટ કરેલો છે.

ધૂમકેતુએ પાશ્ચાત્ય વાર્તાનું ગુજરાતીમાં ભાવનાત્મકી છતાં વાસ્તવદર્શી રંગ
આપીને જે દલાવિધાન ક્યું છે એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય જરાય કિતરતું નથી.
ધૂમકેતુ ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાકથાના જ ધૂમકેતુ રહ્યા છે. એમણે ટૂંકી વાર્તાના
દલાસ્વરૂપ વિશે જે ચિંતન-મનન ક્યું છે એ આ પુસ્તકના ત્રીજા ખંડમાં છે.
એમાં સર્જતા નવલિકાસાહિત્ય પરત્વેની એમની જગરુકતા અને નવા વલ્લુને
સમજવાની એમની સમ-વયમરી દષ્ટિવિશાળતા નોંધપાત્ર છે. ૧૯૬૦માં
એમણે નવી વાર્તાનાં વલ્લો તપાસનાં જે પ્રતિભાવ વ્યક્ત કર્યો છે એમાં એમની
વિચારણા પાછળ રહેલો જીવનનો અભિગમ નોંધપાત્ર છે: “નવલિકાનાં જે સ્વરૂપો
આત્મારે આવ્યાં છે તે આવી રહ્યાં છે, તે જ્યારે કાંઈક સ્થિર, ચાંત, અને આપણી
ભાષાના બળને અનુરૂપ રૂપ લેશે, ત્યારે સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર લેખે એ
સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે એ ચોક્કસ છે. ને તો એમાંથી નવી દષ્ટિ અને નવા રીતે
દુનિયાને જોવાની શક્તિ, એ બે વાતો જીવનને મળશે.” (પૃ. ૨૬૬)

ધૂમકેતુના હૃદયરંગનો ભાવતરંગો પરિચય તો પુસ્તકના ચોથા ખંડમાં થાય
છે. એમાં એમણે નર્મદ, કે. દ. ધ્રુવ, નાનાલાલ, મેઘાણી આદિ વિશે
એમનો જે હૃદયભાવ વ્યક્ત કર્યો છે-એમના સર્જનના જે અંશો પર એમણે
અવિશેષ ઝોક આપ્યો છે એમાંથી એમની ગુણગ્રાહક દષ્ટિનો પરિચય આપણને
મળે છે. કાંઈક વાચકને એમાં આત્મનિક લાગણીજાળ જોવા મળે તો નવાઈ નહિ.
મેઘાણીને ‘મઘેયા ન હતા, દિવ્ય ગાયક હતા’ કહેવા સુધીનો અભિગ્રામ એમનો
અંગત ભાવ છે, પણ એ પાછળ જે કારણો સંસ્મરણ અને સંવેદનઆત્મેખનરૂપે
અપાયાં છે એ યથાર્થ છે.

ધૂમકેતુની વિવેચનામાં ઘણે સ્થળે ઔચિત્યપૂર્ણ નાટસ્થ જોવા મળે છે.
એમાંય મુનશીની ‘સિદ્ધ અને સખી’ વિષેના, શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્યની યેડી
વિષેના, અને શ્રી ગુલામદાસ ઝોક્કર તથા શ્રી પીનાબર પટેલની વાર્તાઓ વિષેના
એમના અભિગ્રામોમાં સમનોત્તરપણું વરનાય છે. એમાં વિવેચક નરીકે ધૂમકેતુની
જામી આવતી મુદા પ્રશ્નનકર જની રહે છે.

વિવેચનનો આ સાત્તીય અંશ નથી. ધૂમકેતુ સાહિત્યના પડિત કે શામી
નથી, પણ આજીવન સાહિત્યરસિક અને સાહિત્યસર્ગક છે. એમણે પૂર્વ-

પશ્ચિમના વિદ્વાનોના વિચારોનું પરિશીલન કર્યું છે એનો ફૂટનોટ વિનાનો, કે ટાંચણ વિનાનો ગોપનીય સ્પર્શ અનુભવી શકાય છે. બટ્ટોન્ડ રસેલ, શોપનહોર જેવા વિચારકોને એમણે માણ્યા છે. એમની પાસે એક ભાવનાભરી છતાં વાસ્તવદર્શી જીવનદૃષ્ટિ છે. જીવનના વાસ્તવવાદે એમની ભાવનાસૃષ્ટિને ખીલવી છે, અને એમના ભાવનાવાદે એમને ચોખલિયા બનાવ્યા નથી. આ સમગ્રતા એમની આ વિચારધારામાં જેવા મળશે. એક સાહિત્યરસિક સાહિત્યસર્જકનું આ રંગભર્યું વિવેચન વાંચનારને એક પ્રકારની પ્રાસાદિકતાનો અનુભવ થશે.

આ પુસ્તકમાંની વિચારણા જે ભાષાશૈલીમાં વ્યક્ત થઈ છે એ શૈલી જ આ પ્રાસાદિકતાની ભૂમિકાનો એક મહત્ત્વનો ભાગ છે. ધૂમકેતુના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતાએને વ્યક્ત કરતી રંગદર્શી છતાંય પથરાટમાં વિલસતી આ ભાષાશૈલી નથી.

સપાદકોએ ધૂમકેતુની સાહિત્યવિચારણાનું કરેલું આ સંકલન ધૂમકેતુની સાહિત્યવિચારણાનું એક આકૃતિબદ્ધ સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે છે.

કૌશીપકથન

વિવેચન વાંચતાં તાઝગી, ચમકારા અને તર્કતણખા માણી શકાય એવા લેખોનો આ સંગ્રહ શ્રી સુરેશ જોશીની પ્રતિભા અને સૂક્ષ્મ સૂઝનો પરિચય કરાવે છે. શ્રી સુરેશ જોશીના સાહિત્યિક વિવેચના વિષેના અભિપ્રાયો પડકાર ઝીંકે એવા સમર્થ રીતે રજૂ થયેલા છે. એમની વિવેચનપ્રવૃત્તિએ ગુજરાતી સાહિત્યની વિવેચનાનો નવો ઢાંચો પાડી આપ્યો છે. સાહિત્યને વ્યાપક સંદર્ભમાં જોવા-તપાસવા જાગ્રત કરનાર શ્રી સુરેશ જોશીની વિવેચના અનેક રીતે અર્થોગ્રંથ છે. આમ છતાં એ વિવેચનારીતિ દૈશાનિક અભિગમ તરફ ગતિ કરતી રહે છે એ એની વિશેષતા અને સિદ્ધિ છે.

લેખકની સૂક્ષ્મ સૂઝ અને બુદ્ધિપ્રતિભાના દ્યોતક બની રહે એવા આ સંગ્રહના પહેલા ભાગમાંના ‘નવલકથા’ અને ‘સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં કાળગોળના’ લેખો છે. પહેલા લેખમાં નવલકથાની સાહિત્યસ્વરૂપ લેખે વિનૃત ચર્ચાવિચારણા થઈ છે. એમાં એમણે ગુજરાતી નવલકથાની અને એની વિવેચનાની મર્યાદાઓને નિર્ભીકતાથી રજૂ કરી છે. નવલકથાના આકાર પર એમનો ઓક વિશેષ રહ્યો છે. એને આધારે એમણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વિશે થયેલા વિવેચનોમાં વિવેચકોએ એ કૃતિના આકારની ચર્ચા ટાળી છે અને જ્યાં એ અર્થે ચર્ચા થઈ છે ત્યાં એમણે “છળ” પ્રવેશોલુ જોયું છે. ધ્વ. પાઠક સાહેબે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની આકૃતિ સમજાવતાં ફોટોસ એનેલોજી કરી છે એમ કહેવું એ માત્ર આધાત જન્માવવા

જેવું છે સૌન્દર્ય કાર્ષ મળ્યાં છે સીમામાં જ બહુ નથી સૌન્દર્ય માણવા-
સમજવા માટે જ્યાં દૃષ્ટિકાણુ પણ હોઈ શકે છે શ્રી જોશીની દલીલ સર્વથા
સ્વીકાર્ય દોષ એમ બનતું નથી એમની પાસે તર્કનું સામર્થ્ય છે અને એને ધારદાર
ભાષામાં વ્યક્ત કરવાનું કૌશલ્ય છે એથી એમના વિધાનોમાં રહેલો કટાક્ષ, કે
તીક્ષ્ણતા ઉદાપોહ મન્યાવવા સફળ નીવડી શકે છે પણ બધા જ વિચારો
સર્વાંશે સ્વીકાર્ય અને એવા હોતા નથી આમ છતાં આખો લેખ એમણે
ઉપસાવેની કનાદદિના સદ્ભક્તિ વાચવો-માણવો ગમે એવો છે 'સર્જનાત્મક
સાહિત્યમાં પ્રાણયોજના' એ લેખ શ્રી જોશીની તાત્વિક શ્રીમાસાશક્તિનું તેજસ્વી
ઉદાહરણ છે સમય અમૂર્ત છે અને સાપેક્ષ છે 'કનાકૃતિમાં નિરૂપાયેલો સમય
એટલે આપણા અનુભવના એક અનિવાર્ય ઘટક તરીકે રહેતો સમય આથી આ
સમયનો સંકેત આપણા આ આતરંગ્યગતના સદ્ભક્તિ જ સિદ્ધ થઈ શકે એવો
છે' વાકૃતિના સમયનો તાળો ધડિયાળના સમય સાથે મેળવવાના સુરેક ન કાર્યનો
શ્રી જોશી નીમીંગ મે છે આપણા સાહિત્યમાં સમયનું આ વિનંદણ પરિભાણ
વિશ્વનું નથી એને એ પ્રકાર ગણે છે આ લેખમાં આ સૂક્ષ્મ અને ગહન
ચર્ચા ખૂબ જ રસપ્રદ બનેલી છે આ પ્રકારનું વિવેચન આપણા સર્જનાત્મક
સાહિત્ય માટે ઉપકારક અને પ્રેરક બની રહે

આ પુસ્તકના બીજા વિભાગમાં 'ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી' અને
પૂર્વરાગ'ની માર્મિક અને મોટર સમીક્ષા કરી છે કૃતિના મૂલ્યાંકનમાં એમના
અભિપ્રાયને સમર્થન આપતા વિપુલ દૃષ્ટાંતો તેઓ આપે છે વિશ્વસાહિત્યની
ઉત્તમ કૃતિઓ સાથે આ કૃતિઓની તુલના તેઓ કરે છે અને વાચકને વિશાળ
પરિવેક્ષમાં મૂકી આપે છે 'દર્શક'ની આ વિવેચકપ્રિય કૃતિનું શ્રી જોશીએ
પુનઃ મૂલ્યાંકન મ્યું છે એ ચર્ચાપદ અવશ્ય છે, પણ એ સાથે વિચારપ્રેરક પણ
છે આ બે નવલકથાઓનું શ્રી જોશીનું વિવેચન પરપરિત ઠાયાની બહાર
નીકળેનું મુક્ત વિવેચન છે

ત્રીજા વિભાગમાં 'કાર્ષમ એન્ડ પનીશમેન્ટ' અને ધી કાસન નો શ્રી સુરેશ
જોશીએ આપ્વાદ કરાવ્યો છે એમાં લેખના હલ્તની ઉભા અને કૃતિ પ્રયોનો
તેમનો ભાવ વરતાય છે

ચોથા વિભાગમાં ટૂંકી વાર્તાને લગતા લેખો પણ અભ્યાસપૂર્ણ બન્યા છે.
આખું પુસ્તક, તેમાં લેખના વ્યક્તિત્વની વિનંદકૃતિ અને વિસ્તારપૂર્ણ વિચાર-
સામગ્રી દોવાથી, રસમયું અને પ્રસન્નર બન્યું છે

અન્યથા

શ્રી હસિત બૂચ કવિ અને વાલીકાર તરીકે જાણીતા છે. એમાં ય કવિ તરીકે એમની રચનાઓની વિપુલતા ધ્યાન ખેંચે એવી છે. આથી, એમના અધ્યાપકીય સ્વાધ્યાયના અનુપમે કાવ્યતત્ત્વ વિશે એમણે કરેલું 'મનન આ લેખસંગ્રહમાં જોવા મળે છે.

એમણે લખેલા કાવ્યતત્ત્વચર્ચાના લેખો શાસ્ત્રીય બનવા કરતાં વર્ગના વ્યાખ્યાન જેવા બન્યા છે. એમાં વસ્તુવિષયની પદ્ધતિસરની માંડણી કે શાસ્ત્રીય શિખર કદાચ કોઈને ન વરતાય. એમાં આવતાં વાક્યો પણ એની પાછળના વિધાન કે ચર્ચા સાથે સુસંકલિત થતાં કવચિત્ત ન પણ લાગે. આમ છતાં સાહિત્ય-સ્પર્શની અપેક્ષાથી અને કાવ્યતત્ત્વમાં પ્રવેશ કરવાની જિજ્ઞાસાથી વર્ગની પાટલી પર બેઠેલા વિદ્યાર્થીને રસ પડે-કુચે એવી રીતે આ પ્રકારના નિબંધો લખાયા છે. 'સૌન્દર્યવિભાવના' એ લેખ જોડેલો વિશદ બનવો જોઈએ એટલો બની શકતો નથી. ધણે સ્થળે વાંચનારના મનમાં પ્રશ્નો જાગે છે. 'કાવ્યમાં સામાજિકતા' એ લેખમાં મમ્મટના કાવ્યનાં પ્રયોજનોનું વિવરણ કરતાં વસ્તુલક્ષી બનવાને કે રહેવાને બદલે પોતાની તાત્પર્યદર્શનની ટેવને જોતરી છે. એથી લેખમાં ચિત્રાત્મકતાની છાપ જોઈ છે ખરી, પણ મમ્મટની વિદ્વદ્ભૂતિ ખ ઊંઠે થાય છે. આ બધું બનવાનું મુખ્ય કારણ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને વિષયને રુચિકર બનાવવો એ છે !

મધ્યકાલીન સાહિત્યને તપાસવાનો, પરીક્ષવાનો, લેખકનો સ્વાધ્યાય અધ્યાપકીય છે. મતલબ કે એમાં એ વિવરણ, રસદર્શન અને અભિપ્રાયકથનમાં વિષયને સમગ્રવત્તા ચાલે છે. અભિપ્રાયો પાછળ ઉદાહરણનું સમર્થન તેઓ આપે છે ખરા પણ મધ્યકાલીન સાહિત્યને નવી દૃષ્ટિથી તપાસવાનું અપેક્ષિત કાર્ય થઈ શક્યુ નથી. સાહિત્યના ઇતિહાસનું પ્રવાહદર્શન પણ એમણે કરાવ્યું છે. એ માહિતીસભર લેખો સારા બન્યા છે. 'આપણી કવિતા : ૧૮૮૫ થી ૧૯૨૫', 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીપ્રભાવ' અને 'સ્વાતંત્ર્યોત્તર કવિતામાં યુગતત્ત્વ' વગેરે લેખો નોંધપાત્ર છે. 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીપ્રભાવ' એ લેખમાં લેખકનું એક વિધાન તર્કસંગત નથી. ઇતિહાસ પણ આ વિધાનને કેટલો ટેકો આપે એ શક્યપદ છે ! 'આત્મકથા'નાં પૃષ્ઠો સૂચવે છે કે ગાંધીજીના ધરતરમાં સાહિત્યની પ્રેરણા મહત્વનું બળ બની છે. જીવનભર એમણે સાહિત્ય-સાહિત્યકાર-શિક્ષણ ઉપર મીઠા માંડી છે. આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં એમનો રસ સક્રિય રહ્યો છે.'

ગાંધીજીની જીવનભરની પ્રવૃત્તિના મહત્વના બળ તરીકે જેને લેખ્યા છે એમાં આત્મ તિક્તતા છે

લેખકે મેંની અથગમીશાને વિાવચ્ચમાં પ્રવેશતી લેખી સકાય નહિ. આ વિભાગના લેખોમાં ગ. વિ. પાઠના ‘મનોરિકાગ’ પરનો લેખ માત્ર પરિચયનેજ જેવો જ બન્યો છે. પંચ વર્ષના અધ્યાપન-અધ્યયનના ફળરૂપે આ વિવેચનપ્રથમ પ્રગટ થયો છે તો એને અગે ઠીક થતી અપેક્ષાને એ સતોષતો નથી. અથના આગ ભમાં શ્રી રમણનાન નેવીએ જેનુ આ વિધાન ચર્ચારૂપ બને એવુ ઇ ‘વિતા’ આદિ સર્જનપ્રારે સાચે કામ પાનાગ ઝાઈ ને ઝાઈ રીતે આતુ વિવેચન તો કરતો જ રહે છે, પણ જે તે ચવસાચે અધ્યાપ. હોય તો પદ્ધતિ પૂરતુ વિવેચનમાર્ગ પણ એને હાચે અવરથ થાય છે. શ્રી હસિન બૂચના વિવેચન લેખોમાં આ બન્ને વસ્તુઓ અગમ સમાવિન થયેલી છે. શ્રી નેશીનુ આ વિવાન આ અથ વાચનાગમાં જે અપેક્ષાઓ જન્માવે છે એ અપેક્ષાઓ અથ વાની ગ્લા પછી સતોનાની નથી.

ઉપક્રમ

‘એક પ્રથમ મનમાં ઘોળાયા કરે છે-ખરેખર વિવેચન મ્હી સમય એવુ વિવેચન મેનાણીએ જેનુ મ્હું કે? આ પણ અથો (પરિશ્રમજીના ત્રણે ભાગો) એનુ મ્હું ચે નની શું જે વિવેચન નામને ચે પાત્ર ન બને જેમનો વિવેચન કે સાહિત્ય માથે દૂરદૂરનો નબધ માગ માગ આપી સકાય? મેનાણી સાહિત્યને અપરાંતા ઝાઈ મુદ્દાને કે મોઈ સાહિત્યકૃતિને હાથમાં લે છે ત્યારે પણ એમના મનની પ્રક્રિયા શુદ્ધરૂપે વિવેચનાત્મક આતોચનાત્મક હોય છે ખરી? સાહિત્યના પ્રશ્નને મેનાણી મુદ્ધમ તપ્તથી તપાસે છે? કૃતિના સૌન્દર્ય-અસૌન્દર્યની પૃથક્કરણાત્મક મીમાસા કરે છે?’

મુદ્ધો મેનાણીની સાહિત્ય-સમજનો નથી એમના મત થો ને અભિપ્રાય આચા અને વીમાર્ગ હોઈ શકે છે, એમની સાહિત્યદષ્ટિ પ્રતે આદર પ્રેરે એના પણ ટોઈ શકે છે. મુદ્ધો પદ્ધતિનો-પ્રક્રિયાનો છે, બૌદ્ધિક અભિગમનો છે, વિવેચનને વિવેચન તરીકે, એ-વિજ્ઞાન તરીકે ખેડવાનો છે. કયો નિર્ણય લઈએ છીએ તેનો નહિ, એ નિર્ણય તરફ કેવી રીતે ધટોચીએ છીએ તેનો છે’

(૫ ૬૦-૬૧)

શ્રી જયત ક્રાંદારીની વિવેચનાના આ ઉપક્રમમાં ‘મનની પ્રક્રિયા શુદ્ધરૂપે વિવેચનાત્મક’ રહે છે સાહિત્યના પ્રશ્નને તેઓ મુદ્ધમ તપ્તથી તપાસે છે’ અને

કૃતિના સૌન્દર્ય-અસૌન્દર્યની પૃથક્કરણાત્મક મીમાંસા કરે છે. આ વિવેચનસંગ્રહમાં શ્રી કાઠારીએ પોતે આકેલો સાહિત્યવિવેચનાની રીતિના મુદ્દાને લક્ષ્યમાં રાખ્યો છે. ઉપર દર્શાવેલી રીતિએ એમણે કરેલી સાહિત્યની, સાહિત્યકૃતિની અવલોકના અને મીમાંસા કરેલી છે. ‘વસંતવિજય’માં જીવનદષ્ટિઓ, કાન્તે કરેલા ‘સિદ્ધાન્તસારનું’ અવલોકન’ પરનું એમનું વિવેચન અને પ્રેમાનંદનું એમણે કરેલું મૂલ્યાંકન, વગેરે લેખોમાં શ્રી કાઠારીની સાહિત્યિક રુચિનાં વિસ્તાર અને વૈવિધ્ય, એમના અભિગમ પાછળની પૃથક્કરણરીતિ, અને વિવેચનાત્મક પ્રક્રિયામાંથી આવતા અભિપ્રાયો પાછળની એમની ચ્વચ્ચતા પ્રસન્નકર છે.

લેખકે જે ગાંભીર્ય અને સ્વચ્ચતાથી આ વિવેચનપ્રવૃત્તિ આદરી છે એ માન પ્રેરે એવી છે. એમના વિવેચનમાં પુનર્મૂલ્યાંકન પણ છે અને સાહિત્યતત્વનું રસબહુ શિક્ષણ પણ છે. ‘કલા એટલે શું ?’ એ લેખ આ પુસ્તકનો શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રીય લેખ બન્યો છે. ‘વિલેચનને એક વિદ્યાન તરીકે ખેડવાનો’ લેખકનો પુરુષાર્થ આ લેખમાં જણાય છે. એવો જ બીજો લેખ ‘નાટકમાં રસ અને ક્રિયા’ વિષેનો છે.

‘ગુજરાતી નવલકથા વિષે વિચારવિમર્ષ’માં એ સાહિત્યચ્વચ્ચની મીમાંસા છે. સાહિત્યચ્વચ્ચ લેખે એનાં ઘટકતત્વોની ચર્ચા કરી છે. ‘જીવનના વૈભવમાં કલાનો મહેલ’ એ લેખ કાઠારીએની કળાવિચારણાની તપાસરૂપે તૈયાર થયો છે. એમાં શ્રી કાઠારીની પરિશીલનરીતિ અને પરીક્ષારીનિતો નોંધપાત્ર પરિચય થાય છે.

શ્રી કાઠારીનાં લેખન-એકસાઈ તથા લાઘવ ખ્યાન ખેચે એવાં છે. વસ્તુની ચર્ચા કરતાં વિષયના મૂળમાં જવાની એમની રીતિ પ્રશસ્ય બની છે. આધુનિક વિવેચના એક તરફ અભિપ્રાયોમાં ઉદ્ગતા અને આત્મતિકતામાં રાચે છે, તો બીજી બાજુ ધણા બધા સદિગ્ધ પુરસ્કાર કરવાની પ્રવૃત્તિમાં પણ વળેલી છે. પડિતયુગની પીઠતા અને દષ્ટિની વૈજ્ઞાનિકતાથી શ્રી કાઠારીની વિવેચનપ્રવૃત્તિ આવકારદાયક બને છે. લેખકનું આ શિક્ષણકાર્ય અભિનંદનને પાત્ર છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી આખ્યાન

૧૯૬૬માં મુળર્ષ યુનિવર્સિટીએ સ્વીકારેલો, ડૉ. સશિન ઓઝાનો આ મહાનિબંધ માહિતીપૂર્ણ છે અને અભ્યાસીઓને માટે ઉપયોગી બન્યો છે.

આઠ પ્રકરણમાં વહેચાયેલા આ નિબંધમાં લેખકે આખ્યાનસાહિત્યના મૂળથી આરંભી એ સાહિત્યનું સરકારજીવનને શું અને કેટલું અર્પણું છે એની

પણ વિગતે ચર્ચા કરી છે. લેખકે વૈદિક તેમ જ અનુવૈદિક સાહિત્યમાં મહેતાં આખ્યાનનાં મૂળ ગોખ્યાં છે અને પહેલાં બે પ્રવચનોમાં મનુચિત અવતરણો સહિત એમના મગોધનનું મર્થન કર્યું છે.

ચોથા પ્રકરણમાં નરસિંહથી આરબી પ્રેમાનંદ અને પ્રેમાનંદ દોતર આખ્યાન-કારોના અર્પણની મીતાક્ષરી છતાં ચક્ર ચતુર્થી પૂર્ણ માહિતી આપી છે.

આ મહાનિબંધના પાંચમા, છઠ્ઠા તથા સાતમા પ્રકરણો મહત્વનાં છે. આખ્યાનના અગ્રપાદ્યધારણની એમણે વિગતે ચર્ચા કરી છે એમાં એમણે છેલ્લા દાયકામાં આ અગ્રપાદ્ય વિશે થયેલી ચર્ચાને નોંધ-તપાસી છે એ લેખકની સસાધન-વૃત્તિનું ઘોતક છે. આ પ્રકરણના પરિશિષ્ટરૂપે એમણે આખ્યાનના પ્રયોગચેક્ષાં પદ, રાગ અને દેશીઓની સમજ ઉદાહરણ સહિત આપી છે. આખ્યાન અને ઠેંન ગસાઓ વચ્ચેના સામ્યરૂપ્યની તપાસ પણ નોંધપાત્ર છે. માત્ર પ્રકરણના પરિશિષ્ટમાં એમણે આખ્યાનોનું વિષયવાર તથા ચતુર્થવાગ વર્ગીકરણ કર્યું છે એ પણ અભ્યાસીને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવું છે.

આખ્યાનસાહિત્યે આપણા સંસ્કારજીવનને ધડામાં ખૂબ જ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આજે પણ એક યા બીજા અર્થે આ સમ્યા-આખ્યાનસમ્યા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કાળને સમજીને જો આખ્યાનસાહિત્યનું અને આખ્યાન-પ્રવૃત્તિનું સંસ્કરણ થાય તો આપણા પ્રજાજીવનને ધડાડુ એક અગત્યનું બળ-માધ્યમ આપણે મેળવી શકીએ.

શ્રી ઓઝાએ આમા પ્રકરણના પરિશિષ્ટરૂપે મરાઠી કીર્તન-સમ્યાની માહિતી આપી છે એ ઉપરની ભાવના પ્રેરે એવી છે લેખકના આ નિબંધનું નિરૂપણ સરળ છે. વિદ્યાર્થીઓ આ નિબંધનો સારો એવો ઉપયોગ કરી શકે. 'આખ્યાનસાહિત્ય' અંગેની આ પ્રત્યક્ષમાંની માહિતી ઉપકારક છે.

પ્રો. બ. ક. કાકોર અધ્યયનમંથ :

સર્વશ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ઉમાચ કાં જોશી, કિશનસિંહ ચાવડા, નિગ્જન ભગત, ભૃગુરાય અભારિયા, ભોગીલાન સારોચર અને હર્ષદ ત્રિવેદીએ અપાદિત કરેલો આ અથ, પાંડિત મુગના મહાગથી પ્રો. બળવતરાય કલ્યાણરાય કાકોર-બ. ક. કા—ના જીવન અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવો છે.

બ. ક. કાકોરના વ્યક્તિત્વને અનેક પાસાં છે એમાંથી જીવનમૂલ્યોની એક એક અનોખી ફારમ પ્રગટે છે. 'પ્રયોત્તરે'માં અથથ થયેલાં એમનાં આખ્યાનો

ઉપરાંતની નોંધમાં એમના વ્યક્તિત્વના અનોખા છતાં મધુર રંગો આલેખાયેલા છે. આ અથમાંના સંસ્મરણલેખોમાં પણ બ. ક. દા. ના વ્યક્તિત્વને આકર્ષક રીતે ઉપસાવાયુ છે. આ પ્રકારના લેખો પૈકી શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાકૃત 'અંતરહાથી' અને શ્રી નિરજન ભગત-લેખિત 'બલ્લુકાકા' કલાત્મક બન્યા છે. વ્યક્તિચિત્ર ઉપસાવતા આ લેખોમાં સુરેખતાનો જોટલો ગુણ છે એટલો જ મહત્વનો ગુણ આલેખનની પ્રાસાદિકતા અને નિરૂપણમાં રહેલી આત્મીયતાનો વ્યક્ત થયો છે. આ સંસ્મરણલેખો આગ્રવાહ બનેલા છે.

બ. ક. દા.ની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વૈવિધ્યસભર છે. એ પ્રવૃત્તિનું અનેક રીતે મૂલ્યાંકન થયું છે. એ મૂલ્યાંકન આ આ અથમાં એકત્ર થયું છે. બ. ક. દા.ની કાવ્યસર્જનપ્રવૃત્તિ અને વિવેચનપ્રવૃત્તિની સમીક્ષા એક મહત્વની વિવેચનપ્રવૃત્તિ છે. બ. ક. દા.ની કાવ્યવિભાવના, તથા કાવ્યસર્જનમાં છદ્દ તેમ જ સ્વરૂપવિષયક પ્રયોગોની સમજૂતી વિવેચનાત્મક થઈ છે. એમના 'ભગતી જુવાની' એ નાટકની પણ મહત્વની નોંધ લેવાઈ છે. શ્રી યશવંત શુક્લે આ નાટકને નાટ્યલેખનના એક સાહસિક પ્રયોગ તરીકે મૂલવ્યું છે. એમના સપાદનો વિષેનો લેખ આ અથમાં સમાવાયો છે. બ. ક. દા.ના 'વધામણી' સોનેટનું રસદર્શન પણ કરાવાયું છે. આમ આ અધ્યયન-અથ પણ વૈવિધ્યપૂર્ણ સામગ્રીવાળો બન્યો છે.

આ અથ સુસંપાદિત છે. સાહિત્યના અભ્યાસીઓ માટે આ અથનું મૂલ્ય ધણું છે. બ. ક. દા.નો સર્વોચ્ચ અભ્યાસ આ અથમાં સંપૂર્ણપણે ભલે ન થતો હોય, છતાં કોઈ પણ સાહિત્યરસિકને તથા અભ્યાસીને બ. ક. દા. ના જીવનની તથા સાહિત્યની સમીક્ષાનો એક વિસ્તૃત આલેખ મળી રહે છે.

સાહિત્યિક લેખો અને વ્યાખ્યાનો

'હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' અને 'ઉપનિષદ-વિચારણા' જેવા ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના અથોના લેખક દા. બ. નર્મદાશ કર મહેતાના પાણિત્યપૂર્ણ અને સાહિત્યરુચિની ઉચ્ચતા દર્શાવતા લેખો અને વ્યાખ્યાનોનો આ સંગ્રહ છે.

આ અથ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાયો છે. પહેલા વિભાગમાં એમના લેખો છે. એમાં સૌથી પ્રથમ લેખ 'દિવ્યનાદશવણ' એ સ્વ ઉપેન્દ્રાચાર્યની એક પદ્યકૃતિના વાર્તિક રૂપે છે. શ્રી નર્મદાશ કર મહેતાની અપેક્ષા અને રુચિ કેવા પ્રકારનાં છે એનું આમાં દર્શન ચાલ્યું છે. 'રસનિબંધિત કરાવળી એ કાવ્યનો બાહ્ય ઉદ્દેશ છે, પરંતુ વ્યંગ્યાર્થ અથવા ધ્વનિ દ્વારા સર્વોત્તમ બોધ અથવા જ્ઞાન આપવું એ ઉત્તમ કાવ્યનો આંતરઉદ્દેશ છે.' એ ઉપેન્દ્રાચાર્ય

‘જયંતીપદ-પીથૂપ’ની પ્રસ્તાવનાના બીજા લેખમાં એમની સાચી પરીક્ષક દૃષ્ટિનો પરિચય થાય છે.

શંકરાચાર્યરચિત ‘સૌન્દર્યલહરી’ કાવ્યના શ્રીઆવ-રચિત ગુજરાતી ભાષાન્તરના ઉપોદ્ધવાતરૂપે લખવા ધારેલો આ લેખ અધૂરો છે. પણ આ લેખની માંડણીના જે મુદ્દાઓ એમણે જણાવ્યા છે એ જોતાં આ લેખ પૂરો લખાયો હોત એક અધિકારી વિદ્વાન પાસેથી જિજ્ઞાસુઓને ધણો લાભ થાત. ‘સૌન્દર્યલહરી’માં આલેખાયેલી ઈશ્વરની ભવ્ય-રમ્ય ભાવનાઓની એમણે કરાવેલી સમજૂતી કેટલી મીતાક્ષરી અને સચોટ છે !

લેખ વિભાગમાં ઐય સાધક અધિકારી વર્ગના અગ્રણી એ. ‘વિશ્વવંશ’-રચિત ‘યોગિનીકુમારી’ નવલકથાનો પ્રવેશક અતિ નોંધપાત્ર લેખ છે. એમાં એમણે નવલકથાના સાહિત્યસ્વરૂપની વિભાવના આપી છે, અને આર ભની ગુજરાતી નવલકથાઓની મીતાક્ષરી સમીક્ષા કરી, ભૂમિકા બાંધી છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ માટે એમનો અભિપ્રાય એમની સાહિત્યદૃષ્ટિ અને અભ્યાસનો દ્યોતક છે.

વેદાંતી કવિ બાબા વિષે ચાર લેખો છે, પણ એની લખાવટમાં સગમ-સૂત્રતાનો અભાવ જણાય છે. આ ચારે લેખો એક લેખ સ્વરૂપે હતા, પણ આ પુનઃકથના ત્રાપાદક શ્રી. અનંતરાય ગવળે, આ લેખો સહેજ વ્યવસ્થિત લાગે માટે ચાર ભાગમાં વહેંચી નાંખ્યા છે. ‘લક્ષ્મી કવિ દયારામ’ અને ‘રનેહમુદ્રા’નો મર્મ’ એ લેખો પણ લેખકની ઉચ્ચ અને અમૂલ્ય સાહિત્યરુચિનો પરિચય કમાવનારા છે. દયારામને પ્રણયકવિ કે ભક્તકવિ ગણવા માટેની ચર્ચા પણ એમણે એમના એક વ્યાખ્યાનમાં પણ કરી છે.

પુસ્તકના બીજા ભાગમાં લેખકે આપેલાં વ્યાખ્યાનો પ્રગટ થયાં છે. ૧૯૨૮માં નર્મદાસ કરે આપેલા વ્યાખ્યાન ‘કવિ બાબા શુવન અને સાહિત્યસેવા’માં બાવાશ કરને ત્યાં આપતી કેટલીક પ્રમાણભૂત દૃષ્ટિકોણ છે. બાવાશ કર સાથે નર્મદાસ કરના ભાણેજને સંબંધ હતો. એમની સાથેના આ કુટુંબસંબંધને લીધે જે વિગતવાર માહિતી આ વ્યાખ્યાનમાં અપાઈ છે એ નર્મદાસ કરે કેટલી મોટી સાહિત્યસેવા છે. ૧૫ ખંડોમાં વિનરૂપે પચાસ પાનાંનું આ વ્યાખ્યાન બાવાશ કરના શુવન-વનને વિગતે તપાસે છે. વ્યાખ્યાન વિભાગનું આ ઉત્તમ વ્યાખ્યાન છે.

‘પરિશિષ્ટો’વાળા ત્રીજા વિભાગમાં નર્મદાસ કરનાં ઉદ્દ્યોગપત્રો, નોંધો, તેમ જ એ બ. ક. દા. વજેરેના પત્રોની સામગ્રી સામેલ કરવામાં આવી છે.

ઉપરાંત નર્મદાશ કર-રચિત બે પદ્યકૃતિઓ એમણે લખેલા વિવરણ સાથે મૂકવામાં આવી છે. એમાં એમના પદ્યકૃતિઓનો પરિચય તો થાય જ છે, એ ઉપરાંત એમની વિવરણશક્તિનો અને શૈવ તથા શાકત સાધનામાર્ગના એમના શાસ્ત્રજ્ઞાનનો પરિચય પણ થાય છે.

મિતનરસિક અને ધર્મશાસ્ત્રના જ મનન-ચિંતનમાં રમમાણ રહેનાર આ નિદાન પાસેથી આ પ્રકારના સાહિત્યરુચિતાળાં લખાણો મળે છે એ ગૌરવ અને આનંદનો બનાવ છે. એમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન આ લેખોમાં જે રીતે અવતર્યું છે એમાં ઔચિત્ય જળવાયુ છે. એમની લાપાની પ્રાસાદિકતા અને શિષ્ટતા લેખોને રસાત્મક બનાવે છે.

પરિમાણ

ડૉ. રમણલાલ જોશીના વિવેચનલેખોનો આ સંગ્રહ, એમની વિદ્યા-પ્રવૃત્તિનું એક પ્રસન્નકર સૂચક છે આ અગાઉ ગોવર્ધનરામ પરનો એમનો મહાનિબંધ એમના વિદ્યાતપના ફળરૂપે પ્રગટ્યો છે. ડૉ. જોશી સાહિત્યના મૂળભૂત પ્રશ્નોને નેટલી સૂક્ષ્મતા અને ગહનતાથી સમજે છે એટલી જ વિશદતાથી સૂક્ષ્મતા અને ગહનતાને તેઓ સમજાવી શકે છે. આ પુસ્તકમાંના સાહિત્યવિચારણા કરતા એમના લેખો સર્વપ્રાણી દષ્ટિવાળા છે. લેખક પશ્ચિમના વિવેચકોના અભિપ્રાયોથી પોતાના નિષ્પણ્ણને પુષ્ટ કરે છે, એમાં એમની પરામર્શ શક્તિનું પરિમાણ જોવા મળે છે. 'સાહિત્ય અને જીવન', 'સાહિત્યવિવેચન અને જીવનમૂલ્યોનો સંબંધ' અને 'સાહિત્યમાં પરંપરા અને પ્રયોગો' જેવા વ્યાખ્યાનલેખોમાં એમની સાહિત્યરુચિ અને જીવનદષ્ટિનો વિષદાણુ સમન્વય જોવા મળે છે.

પુસ્તકમાં મોટા ભાગના લેખો લેખકે સાહિત્યપ્રકારો પર કરેલા વિવેચનના છે સર્જાતા સાહિત્ય પરનું એમણે કરેલું વિવેચન એમની સાહિત્યપ્રીતિનું દ્યોતક તો છે જ, પણ એ ઉપરાંત પ્રવર્તમાન સાહિત્યપ્રવાહોની પરીક્ષામાં લેખકની સાવધાની અને નિષ્ઠા તથા જણાય છે. લેખકે આગલી પેઢીના બે સાહિત્યકારો વિશે લખેલા લેખો વધુ નોંધપાત્ર છે. 'કાકાસાહેબનું સાહિત્યવિવેચન' અને 'બળ-વતગાય વાર્તાકાર' આ બન્ને લેખોના વિષય જોતા એમાં સવિશેષ કહેવાનું કે અર્પણ જણાતું નથી, એમ છતાં કાકાસાહેબની વિવેચનપ્રવૃત્તિની અને બ. ક. સંકારની વાર્તાસૂત્રની જે રીતે નોંધ લેવાઈ છે એમાં ડૉ. જોશીની સૌમ્યતાનું દર્શન થાય છે 'બળવતરાયને વાર્તાની સજ છે તેટલું કૌશલ નથી. પરિણામે એક આશાની લાગણી જન્મે છે, સર્વપ્રિતિની નહિ' તેમ જ 'વાર્તાક્ષેત્રે પ્રો.

કાકારને ભલે સિદ્ધિ ન, સાંપડી દોષ, પણ એમના જેવાની સાધના એ પણ મહત્વની બિના છે,' જેવાં એમનાં વિધાનો ડૉ. જોશીની સૌમ્ય વિવેચનાનું નિર્દર્શન કરે છે, અને જે તે સાહિત્યની સવિશેષતા જે પ્રવૃત્તિ અંગે નથી એની પરીક્ષા માટેની પસંદગી એમની અધ્યાય-નિષ્ઠાની નિર્દર્શક છે.

શ્રી ગમણભાઈ કોઈ અતિમ અલિપ્તાયો ઉચ્ચારનારા આગ્રહી વિવેચક નથી, પણ એક અધ્યાપકને છાત્રે એવી એમની ગુણગ્રાહી છતાં તટન્ય દષ્ટિ એમના આ લેખોમાં જણાય છે. આ વિવેચનલેખો સાહિત્યના અભ્યાસીઓને અને ગસિકોને સતોપશે એમાં શકા નથી.

ગોવર્ધનરામ અને 'સરસ્વતીચંદ્ર'

'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથાનો અને એ દ્વારા ગોવર્ધનરામનો અભ્યાસ જેમને કરવાનો છે એવા સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી બને એ રીતે આ પુસ્તક લખાયું છે. એથી સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મારાં ને સતોપે એવું આ વિવેચન-પુસ્તક બની શક્યું નથી. એના લેખક ડૉ. રામચંદ્ર પટ્ટનાયકે 'સરસ્વતીચંદ્ર' અંગેની સમગ્ર સામગ્રી આપી દેવાનું ધ્યાનું છે, એટલે 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો કથામાર પણ વિસ્તારથી અપાયો છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' ઉપરાંતની કૃતિઓના પણ લેખકે પરિચય કરાવ્યો છે.

ડૉ. પટ્ટનાયકે ગોવર્ધનરામનું જીવન આલેખ્યું છે. એ આલેખનમાં એમણે ક્યાંક ક્યાંક કરેલાં નિરીક્ષણો પ્રતીતિકર લાગતા નથી. ગોવર્ધનરામના પિતાના ગુણોને કીર્તિ ધર્મલક્ષ્મીના પાત્રમાં ગુણવિધાનનું એમણે કરેલું નિરીક્ષણ યથાથ ન ગણાય.

'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં વિવિધ ખાંડાઓની ચર્ચા લેખકે વિચિત્ર કરી છે, પણ એમાં જીડાણ મધ્યાનું નથી. આમ છતાં સાહિત્યના પરીક્ષાર્થીઓને આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડે એવું બન્યું છે.

એરિસ્ટોટલનું કાવ્યશાસ્ત્ર

એરિસ્ટોટલના Poeticsનો શ્રી અનિરુદ્ધ ભટ્ટજીએ કરેલો અનુવાદ સાહિત્યના અભ્યાસીઓ માટે ઉપકારક છે. આ 'કાવ્યશાસ્ત્ર'ની ભૂમિકા સમગ્રવર્તી અનુવાદકે પોતે અને એરિસ્ટોટલના દષ્ટિભેદને એનાં કાવ્યો સહિત સ્પષ્ટ કર્યો છે અને અનુવાદ માટે જે પારિભાષિક શબ્દો પ્રયોજ્યા પડે એની વાસ્તવિક મુશ્કેલીઓનો નિર્દેશ કર્યો છે.

નાનાં નાનાં, ૨૬ પ્રકરણોમાં વિસ્તરેલું આ કાવ્યશાસ્ત્ર ઉક્તિમાં લાઘવ સાધે છે, પણ અર્થઘનતામાં ઘણું જ ઊંડાણ રહેલું છે. અનુવાદકે આ અનુવાદ કરવામાં યથાસ્થાને બાયબોટર, કૂપર, કોર્સ વગેરેના અંગ્રેજી અનુવાદોની સહાય લીધી છે. શ્રી બ્રહ્મભટ્ટે આ કાવ્યશાસ્ત્રને ગુજરાતીમાં અવતારવાનો સમજપૂર્વકનો પુરુષાર્થ કરેલો છે, એથી ભાષાંતરમાં ક્યાંય દુર્બોધ જનતું નથી. એરિસ્ટોટલની કાવ્યવિભાવનાને ગુજરાતીમાં યથાતથ સ્વરૂપે અવતારવાનો યશ લેવાને શ્રી બ્રહ્મભટ્ટ અધિકારી છે.

અનુવાદકે અત્યેક પ્રકરણમાં આવતા વિશેષ નામ તથા સ્થાનના નિર્દેશનુ વિવરણ નોંધરૂપે આપ્યું છે. આ નોંધમાં 'કાવ્યશાસ્ત્ર'માંના પાઠભેદ અંગેના ભિન્નભિન્ન અનુવાદકોનાં દૃષ્ટિબિંદુ સમજવતાં તેમણે કરેલા અનુવાદના પરિચ્છેદો અધિકૃત આધાર લેખે અવતાર્યાં છે, તેમ જ અનુવાદમાં પ્રયોગ્યથેલા પર્યાયોની પણ સૂચિ આપી છે. અનુવાદકે તપાસેલા ત્રયો તથા લેખોની વિમ્વૃત યાદી પણ છે.

આ બધું જોતાં શ્રી બ્રહ્મભટ્ટે આ અનુવાદ તૈયાર કરવા કરેલા સન્નિષ્ઠ પુરુષાર્થનો પરિચય થાય છે.

સાહિત્યના કોઈ પણ અભ્યાસી માટે આ અનુવાદ ઉપકારક છે. ગુજરાતી વિવેચનસાહિત્યમાં આ પુસ્તક એક મૂલ્યવાન અર્પણ તરીકે નોંધપાત્ર બને છે.

પ્લેટો-એરિસ્ટોટલની કાવ્યવિચારણા

શ્રી જય ત કાઠારીએ પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલની કાવ્યવિચારણાનો સારઆહી પરિચય આ પુસ્તકમાં કરાવ્યો છે. આ પુસ્તકમાં આ એ મનીષીની વિચારધારાનો વિશદતાથી જે નિયોડ આપવામાં આવ્યો છે એ પરથી લેખકની શિક્ષક તરીકેની સન્નજતા, સર્વગ્રાહિતા અને અભ્યાસનિષ્ઠાનો પરિચય થાય છે.

'કવિતાનો પ્રતિભાવ અને પ્રતિકાર' એ મથાળે લખાયેલા લેખમાં પ્લેટોની રૂઝ્મા વિચારણાના મર્મને માર્મિક લેખનશૈલીથી રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. લેખકની આ નિરૂપણશૈલીમાં એમની વિલક્ષણતા પ્રગટ થાય છે.

એરિસ્ટોટલના કાવ્યશાસ્ત્રને નિરૂપવામાં લેખકની નિષ્ઠા અને સન્નજતાનો પરિચય થાય છે. ટ્રેન્ડેડીની વિભાવના-જે એરિસ્ટોટલની જ વિશિષ્ટ દેણગી છે-ને લેખકે વિશદ બને એ રીતે સુઅથિત કરી આપી છે. 'કેથાર્સિસ' વિશે શ્રી કાઠારીએ કરેલી જણાવટમાં તેઓ હમ્ફ્રી હાઉસ જેવા આધુનિક વિવરણકારના અર્થઘટનને અનુસર્યા છે.

કાવ્યનું લક્ષ્ય આનંદ આપવાનું છે એ સ્વીકારીને એરિસ્ટોટલની દૃષ્ટિએ આકસ્મિક આનંદ અને શુદ્ધ આનંદ-એ બે પ્રકારના આનંદ છે એવું શ્રી દાકારીનું સૂચન ચિંત્ય છે.

એરિસ્ટોટલની કાવ્યવિચારણાને, વિષયનું જંચું ધોરણ જાળવી રાખવાને વિશદ કરી છે એ બદલ એમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

B. K. Thakore : A Diary (Part I, year 1888) edited by H. M. Trivedi, M. A., Ph. D.

પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય દાકારની સૌથી જૂની ડાયરી-માત્ર ૧૮૮૮ની-નું એક નાના એકમ નરીકેનું આ અગ્રેજ પ્રકાશન એના લેખકની બહુકુખી પ્રતિભાના એક આછા તેજ-લસરકાનો અપર્શ કરાવે છે. આ પુસ્તિકામાં તો ૧૮૮૮ની એમની ડાયરીની બે નોંધપોથીઓમાંની પહેલી નોંધપોથીનું પ્રકાશન છે. આ ડાયરી નેતાં આપણા ડાયરીસાહિત્યમાં એક મૂલ્યવાન ડાયરીઅંશનું ઉમેરણ થઈ રહ્યું છે એમ લાગે છે. જ્યારે પ્રો. દાકારની ડાયરીના બધા જ ભાગો પ્રગટ થશે ત્યારે એમના વ્યક્તિત્વનો વિશિષ્ટ પરિચય ચુજરાતને થશે. પ્રો. દાકારે ડાયરીના મહત્ત્વ વિષેના પોતાના વિચારોનું અને ડાયરી રાખવા વિષેના પોતાના સંકલ્પ વિષેના સંકલ્પનું ઉચ્ચારણ કર્યું છે. આ પ્રગટ થયેલી પુસ્તિકામાં બનાવોની વિગતવાર નોંધ અને યથામથાને એ અંગેની એમના પ્રતિભાવો લાઘવથી વ્યક્ત થયા છે. વળી ક્યાંકે ક્યાંક વ્યક્તિઓની રેખાઓ માત્ર એકાદ પંક્તિમાં જ આલેખાયેલી જોવા મળે છે. ડાયરીલેખનની દિશા પણ મળે એવી લેખન-રીતિવાળી આ ડાયરી અનેક રીતે મહત્ત્વની બની રહે છે.

રસ અને ધ્વનિ

ડૉ. એ. શંકરન, એમ. એ., પી. એચ. ડી.નો મહાનિબંધ ‘આસપેક્ટસ ઓવ લિટરરી ક્રિટિસિઝમ ઓફ ધી ચિયરીઝ ઓફ રસ એન્ડ ધ્વનિ’ મદ્રાસ યુનિવર્સિટી તરફથી ૧૯૨૯માં અચાકારે પ્રગટ થયો હતો. શ્રી. નર્મીનદાસ પાગેએ એ અથોના વીસ વર્ષ પહેલાં સાર તૈયાર કર્યો હતો. આ સાર ભારતીય સાહિત્ય-શાસ્ત્રનો પરિચય કરાવે છે અને ભારતીય રસશાસ્ત્રીઓની વિચારચર્ચામાં પ્રવેશ કરવાને પ્રેરે એવો છે.

ચોધરીઓ અને ચોધરી શબ્દાવલિ

ગુજરાતમાં આદિવાસી વસ્તી ધણા મોટા પ્રમાણમાં છે, જનાં તેમનો પરિચય કરાવે એવું સાહિત્ય આજ લગી આપણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ થયું નથી.

એધરી આદિવાસીઓની બધી જ વસતિ ગુજરાત રાજ્યમાં છે. સરત અને ભરૂચ જિલ્લામાં આ આદિવાસીઓ દોઢ લાખ જેટલા છે. એમનાં વતન, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક જીવન અને એમના શબ્દોમાં વ્યક્ત થતું એમનું જીવન આ પુસ્તકમાં અભ્યાસવિષય બન્યું છે.

ડૉ. શાંતિભાઈ આચાર્યે પુષ્કળ પરિશ્રમ લઈ આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. લેખકની સંશોધનદૃષ્ટિ અને એ સંશોધનની લેખનરીતિ શાસ્ત્રીય છે. આ પુસ્તક એક ઉપયોગી દ્રશ્યવસ્તુ પુસ્તક છે. લાપાશાસ્ત્રમાં રસ ધરાવનાર માટે આ પુસ્તકનું મૂલ્ય ધણુ છે.

કલ્પનામૂર્તિ

શ્રી જયા દાકોટનું આ પુસ્તક, આમ તો, વિવેચનનું ન જ ગણાય, પણ લેખિકાના સાહિત્યરસ અને વાંચકોને અનુપમે, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્યની નોંધપાત્ર કૃતિઓનાં સ્ત્રીપાત્રોના વ્યક્તિત્વને પામવા-સમજવાને એમાં થયેલો પુરુષાર્થ આ નિબંધોમાં વ્યક્ત થયેલો છે.

‘ઉત્તરરામચરિત’ની સીતા, ‘શકુન્તલ’ની શકુન્તલા, તેમ જ ગુજરાતી નાટક-નવલકથાઓમાંના સ્ત્રીપાત્રો-ગુણસુદરી, કુમુદ, જયા, મીનલ, મંજરી, જીવી, અને ચંદા વગેરે સ્ત્રીપાત્રોના લાવલયો પરિચય પાત્રની ઉક્તિમાં જ આલેખાયે છે. લેખિકાએ કરેલ અભ્યાસ અને સાહિત્યનું પરિશીલન, આ લેખો ઉપરથી જોઈ શકાય છે. વળી, એમાં એમની અભ્યાસશીલતા પણ માણી શકાય. જે તે પાત્ર જેવી જેવી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે, તે પહેલેથી સંવેદનો તે પાત્રોના મુખે જ વ્યક્ત કરાયાં છે, એથી આ પુસ્તકનું વાચન આનંદાદાયક બને છે.

સાહિત્યની સોળ ‘કલ્પનામૂર્તિ’ઓ આ પાનાઓમાં બોલતી સાલળવા મળે છે. પણ આ પાત્રોના કથનમાં ધણે સ્થળે વિચ્છેદ થતો હોવાથી, લાવ-સંવનતા સંધાવી જોઈએ એ સંધાર્થ નથી વળી, લેખિકાએ આ કલ્પનામૂર્તિઓને કડારેલા સ્વરૂપે જોવા-માણવાના મોહમાં પોતાની કલ્પનાનું ટાંચણ ક્યાંક લગાવી દીધું છે એમાં ઔચિત્યલગ પણ થયો છે. શકુન્તલાના મુખમાં આજના ભારતમાં માનવસ બધની વિષમતા અને એ પરિસ્થિતિ પરત્વેની વેદના આયેખાઈ છે એ લેશ પણ પ્રતીતિકર બનતી નથી. જિવંતુ એથી મૂર્તિ ખંડિત થાય છે.

આમ છતાં આ ‘કલ્પનામૂર્તિ’ઓ સાહિત્યનાં ચિર જીવ સ્ત્રીપાત્રોને પુનઃજીવન આપીને સત્સંગ કરાવે છે. લેખિકાની આ સહૃદય અભિવ્યક્તિ એક દરે સ્ત્રી-પ્રાણીની છે.

કાવ્યમાં આધુનિકતા

શ્રી અખૂ સૈયદ સૈયૂમે ‘આધુનિકતા અને રવીન્દ્રનાથ’ નામના રસેષા મથમાંથી શ્રી નમીનરામ પારખે ચાર પ્રકરણોનો અનુવાદ કરી આ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. આ પુસ્તક અનેક રીતે વિશિષ્ટ છે અને ગુજરાતી કવિતાના અભ્યાસીઓને તે મનનની મારી આપતી પૂરી પાડે છે.

શ્રી અખૂ સૈયદ સૈયૂમે એક તરફ રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભા, એમની જીવનદષ્ટિ અને ખીજી તરફ બોદલેયર, કે બો, માચામે, વાલેરી વગેરે પશ્ચિમના-ફ્રાન્સના કવિ અને તત્ત્વચિંતકોની કાવ્યશક્તિ અને તત્ત્વદષ્ટિ એમ બેની મક્ષેપમાં પણ મૂલ્યમ ગીતે અને અમૂલ્ય નીચડે તેની ચર્ચા-તુલના કરી છે. વેપક્ષેના એક દૃઢ અભિપ્રાય છે કે કવિ અત્યદ્ય છે, અને પ્રવરિજનુ વિધાન ‘No man was ever yet a great poet without being at the same time a profound philosopher.’ (કાર્મ માધુમ ગબીગ તત્ત્વચિંતક ન હોય તો દહી મદાન કવિ બની જ ન શકે.)-એ તેમની જીવનશ્રદ્ધા છે. આ શ્રદ્ધાના મદનમાં જ શ્રી સૈયૂમે આધુનિક કવિતાની ચિકિત્સા કરી છે. અત્યજ્ઞ એમની ચર્ચાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે. આધુનિક આદિત્યની-ખાસ કરીને કવિતાની-માત્ર બે જ વિશિષ્ટતાઓ. ૫૦ તેમજે ધ્યાન દેવિન કર્યું છે એક તો કાવ્યદેહ પ્રત્યે એકામ ધ્યાન અને ખીજી વિશિષ્ટતા, જગતિક અમગ્ય વિશેની ચેતનાનું અત્ય ત આધિક્ય એક પાશ્ચાત્ય આદિત્યવિચારના અભિપ્રાય સુજ્ઞ બોદલેયર પછીના યુગના લક્ષણ છે ‘an overwhelming consciousness of evil.’ શ્રી સૈયૂમે એમના મથમાં બોદલેયરની કાવ્યસૃષ્ટિ અને તેમાં પ્રગટતી જીવનદષ્ટિનાં દષ્ટાંતિ આપીને સમીકા કરીને બોદલેયરની પ્રતિભાનું ઉચિત મૂલ્યાંકન કરી આપ્યું છે. ફ્રાંસમાં વિક્ટર હ્યુગોની આગેવાની હોળ સોળે કળાએ ખીવેલી રોમેન્ટિકતાનો અમગળના પ્રબળ આગેવો આપીને મૃત્યુષ્ઠ વગાડનાર બોદલેયર હતો. તેને પ્રથમ કાઉન્ટર-રોમેન્ટિક અને કાવ્યમાં આધુનિકતાની કેહી પાડનાર તરીકે મિરદાવવામાં આવ્યો છે. યોલ વાલેરીના મતે બોદલેયર જે ચ આદિત્ય હિપર સૌથી વધુ પ્રભાવ પાડનાર કવિ છે. કે ખીજે તો તેને ‘પ્રથમ દષ્ટા’ કવિઓના રાગ અને ‘સત્ય દેવના’ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

પ્રત્યક્ષ જગત પ્રત્યે વિગમ્ય અને પ્રગટ કરવાને બદલે એક મર્વત્રાહી વિનૃશ્ચા (અરુચિ) અને નિર્વેદ વગસાવેલો એવી બોદલેયરની જીવનદષ્ટિ તેમના કાઉન્ટર-રોમેન્ટિકમનુ અગ હતું એમની આ જગત પ્રત્યેની વિનૃશ્ચાનું ખીજું કારણ લેખકે દર્શાવ્યું છે તેમ તેમના દેહમનની નિર્જળતામાં ગહેતુ છે. બોદલેયર

તરુણવયથી જ એક અત્યંત પીડાકારી રોગમાં-સિદ્ધિલિસમાં-સપડાયેલા હતા; ઉપરાંત માનસિક કષ્ટોનો પણ પાર ન હતો. એલિયટે નોંધ્યું છે તેમ 'સમાજની નજરમાં અને વ્યક્તિગત બધી બાબતોમાં બોદ્ધેયર અત્યંત વિકૃત પ્રભાવ, અસામાજિકતા અને અકૃતસંતાની અસાધારણ શક્તિ લઈને જ જન્મ્યા હતા...' એથી જ કદાચ તેણે તેમને "સિમ્બોલ ઓફ મોર્નિંગ" તરીકે ઓળખાવ્યા છે. અલબત્ત મનુષ્ય સ્વાર્થમૂઢ દબી છે અને જાતજાતનાં શારીરિક, માનસિક આધિ-વ્યાધિનો દાસ છે. આવાં અનેક કારણોસર જીવન કગલ ભાસે એ સ્વાભાવિક છે; અને જે સપિશ્લેષ સંવેદનશીલ જીવ છે તેને તો મનુષ્યની આ અસહાય અવસ્થા, તેની વિમૂઢતા કોરી ખાવાની. કવિને તેના મનના ઊંડાણમાં અપાર નિરાશા કે વિષાદની લાગણી થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. બોદ્ધેયરે એ હાથાને કાયા આપી મૂર્તિમત બનાવી છે એ એમની સિદ્ધિ છે, પરંતુ મનુષ્ય જીવનની આ જ એક માત્ર અવસ્થા નથી. બોદ્ધેયરે જગતને માત્ર બીજાસરૂપે જ જોયું અને તેમના વિશે એવો દાવો કરવામાં આવે છે રૈમેન્ટિક કદ્દપનાનું રંગીન આવરણ ચીરી નાખીને નિર્ભીક નજરે તેમણે વાસ્તવનું નમ્ર સ્વરૂપ નિહાળ્યું છે અને એ રીતે તેઓ સત્યદ્રષ્ટા છે. ટૂંકમાં બોદ્ધેયરના અનુયાયીઓનો દાવો એવો છે કે તેમની વિશ્વતૃષ્ણા સખ્નેન્દ્રિય (વિપરીત) નથી, આખ્નેન્દ્રિય (વિપરીત) પણ છે.

બોદ્ધેયરનો પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ પ્રભાવ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકર્મ ઉપર અને સાહિત્યકારોની જીવનદૃષ્ટિ પર વધુ ને વધુ ગાઢ બનતો ગયો. તેમના વારસદાર 'પ્રતીકવાદી' કવિઓ જગત અત્યંત કુત્સિત છે અને એના પ્રત્યે ઉચિત ભાવ વિતૃષ્ણા જ છે એમ સત્ય સ્વીકારીને જ ચાલ્યા.

શ્રી અબૂ સૈયદ અયૂબે એમના પ્રખળ પ્રભાવની વાત સ્વીકારી છે. તેમ છતાં તેમણે તેમની જગતમાં માત્ર કુત્સિતતા જ નિહાળતી જીવનદૃષ્ટિની દીકા પણ કરી છે. બોદ્ધેયરની કવિપ્રતિભાના અભ્યાસ પછી તેમનો એવો અભિપ્રાય બધાય છે કે, બોદ્ધેયરે પોતાની શારીરિક અને માનસિક પીડામાંથી જન્મેલી કડવાશ આખા જગતમાં ફેલાવી દીધી હતી. તેમની જીભ બેસ્વાદ યર્ષ ગયેલી હતી, એટલે મુદર અને મહાન વસ્તુ પ્રત્યે તેમને રુચિ નહોતી, કુત્સિતના ધ્યાનથી જ તેમની મન પીડા શાંત થતી હતી. તેમની આંતરિક પીડાએ તેમને પીડાદાયકની શોધ કરવાની ફરજ પાડી હતી.....' બોદ્ધેયરના કાન્યવિષય અંગે તેમની ફરિયાદનો મુદો એ છે કે તેમની કવિતામાં પ્રગટ થતો વાદી સૂર સાચો નથી. તેમની અનુભૂતિના વિષય સાથે અનુભૂતિનો મેળ નથી. તેમાં ઔચિત્ય નથી.

માનવહવન અથવા આપુ વિશ્વજ્ઞાંડ દુર્બોધ હોઈ શકે, એ દુ.ખ, નિગરા કે ત્રામ જન્માવે એમ બને, પરંતુ કોઈને જો તે કટાણાજનક કે તુલ્ય કાગે તો દુ કહીશ કે એ અનુભૂતિ અવયાર્થ છે, અસત્ય છે. બોદયેયગની પ્રતિભાએ એ વિગતને ધ્યાનથી માનનાં શીખવ્યું છે.

આ સબ ધર્માં કોઈ કદાચ એમ કહે કે આરુ લાગવું જેમ અત્ય છે તેમ ખગવ્ય લાગવું એ પણ અત્ય છે. મોતી જેવા દાંતોની હાત રિને જો કવિના લખી શકાય તો સડી ગયેલા દાંતની કુરૂપતા પણ કવિનાનો વિષય કેમ ન બની શકે ? કદી બને જ નહીં એવું નથી, નિગમપ્રત નજરે બને તે જુએ અને બનેની જ પોતાના કાવ્યમાં ઘોષણા કરે, એમાં કોઈને વાધો હોઈ શકે નહિ વાધો ત્યારે આવે ત્યાં આપણે જોઈએ કે આ યુગના કવિઓ માટે યોગ્ય સંકેતના દાંત જ જેવા પામે છે, કોઈનું સુદર હાથ તેમની નજરે પડતું જ નથી આધુનિકતા માં એ વિગતની નાકની એક ફિગ્યાર એ હતી કે, આધુનિક નૈત્ય-મિતના-મિતગતનાનો દાવો કરે છે, પણ તેમની દષ્ટિ બિયકુલ બિનગત છે જ નહિ, કુલ્મિન પ્રત્યે તેમની રીતમગની આસક્તિ છે, અને “વિશ્વ પ્રત્યેનો ઉદ્દત અવિશ્વાસ અને નિદાની દષ્ટિએ પણ આકર્ષિત વિશ્વવર્માથી જન્મેલો એક પ્રકારનો વ્યક્તિગત ચિંતનિકો છે”

આ પુનઃક્રમા બીજી મહત્વની ચર્ચા છે આધુનિક કવિતાની ભાષા બનેલી બોદયેય, માનાર્થ, માર્ગ, વાવેરી અને બીજા અનેક આધુનિક કવિઓએ કાવ્યમાંથી અર્થનો એકડો જ કાઢી નાખ્યો. આલ શાંકિની ભાષામાં કાવ્યનો અર્થ એ પ્રકારનો હોય છે વાચ્યાર્થ અને વ્યવ્યાર્થ. અને વ્યવ્યાર્થ એ કાવ્યનો પ્રાણ બનાવેલો. પરંતુ આધુનિક કવિઓની દષ્ટિએ, ‘અર્થ’નો બોલને વહેવાને તો ગણ્યેથી ગણાહોડી છે જ; કવિતાની નાજુક રૂપાળી મોઝ જેવી હોડીમાં જે રોષીન ભાષાવિહાર કરે છે તેની સાથે અર્થનો મગસમાન હોય તો હોડી સુધ્ધા ફૂળી જવાનો ભય રહે છે.

એવિયરે કહ્યું હતું કે કાવ્યનો વાચ્યાર્થ અથવા અભિધાનિક અર્થ છાંંગી નાખીએ તો કઈ તુલસાન નથી, કારણ કે તેનું કામ તદ્દન મામૂલી હોય છે. વાચકના ચિંતાર્થી પ્રકારને માસનો દુકડો નાખવા કર્તા એવું મૂલ્ય વધારે નથી. પોત માર્ગ પણ આ જ મન ધરાવનાં લખે છે કે કાવ્યને માટે અર્થ માત્ર અનર્થકર છે ગદ્યની ભાષા સ્વચ્છ કાચ જેવી હોય છે પોતાને દષ્ટિગોચર બનાવ્યા પછી આપણી દષ્ટિને પેની મેગની વચ્ચે તરફ આગળ જવા દે છે. પણ કવિતાની

ભાષા પોતાને જ આંખ સામે ધરે છે. દષ્ટિને એ કાચમાં રાકી રાખે છે. કાચ સિવાય બીજું કશું જોવા દેવું એ તેને માટે પોતાની જાતનું અપમાન કયાં બરાબર છે.

કાવ્યના પદસમૂહની ધ્વનિમયતા અને ચિત્રલતા જ સાર્થકને મતે તેનું સર્વસ્વ છે, તેની પ્રથમ અને ચરમ સાર્થકતા છે. વાલેરી પોતે એમ માનતો હતો કે કવિતામાં અર્થનું તો ઠીક, શબ્દનું પણ ખાસ મહત્ત્વ નથી. તેણે પોતાના શિષ્યોને મના કરી હતી કે શબ્દોની બહુ ચિંતા કરશો નહીં. “તમે જ્યારે કવિતા લખવા બેસા છો ત્યારે તમારી આગળ શબ્દ નથી હોતા, હોય છે સિલબોલ-અક્ષર અને જાનુ વૈચિત્ર્ય.”

યુવાન વયમાં વાલેરી અને તેના કવિમિત્રો ભારે સંગીતપ્રેમી હતા. તેમની કાવ્યસાધનામાં એક સંકલ્પે આકાર લીધો : કવિતાને પણ સંગીત પેઠે અન્યત્ર નિર્મળ બનાવવી જોઈએ. તે કાંઈ કવિતા નથી, છતાં કવિતામાં ચારે પાસથી ધસી જઈને વિશુદ્ધ રસસર્જન અને ગ્રામ્વાદમાં વિદ્ય પેદા કરે છે, તેના કુતુહિત અપશ્વરમાં કવિતાને મુક્ત કરવી જોઈએ. એટલે કાંકરા વીણી નાખતા હો એમ કવિતાની થાળીમાંથી વીણીવીણીને તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, નીતિ, સમાજચેતના, વાસ્તવઘટના અને દશ્યોનાં વર્ણન વગેરે બધું ફગાવી દેવામાં આવ્યું. સંગીત તો એ બધાં વગર પણ અથવા એ બધાંને બહાર રાખીને જ કલાસર્જનની પરમ સાર્થકતાને પહોંચી શક્યું છે, તો કવિતા કેમ ન પહોંચી શકે ? વાલેરીએ કહ્યું છે કે પ્રતીકવાદના આદિલનની પાયાની વાત આ છે. સિમ્બોલિસ્ટ કવિઓની શબ્દપસંદગીનું તરંગીપણું, વ્યાકરણનો અવેરાચાર, જાનના અનિયમ, ભાષાની દુર્બોધતા—એ બધાંનો ખુલાસો પેલી સંગીતની સાથે સરસાર્થ કરવાના જીવનસંટોસટના પ્રયત્નમાંથી મળી રહેશે.

પરંતુ ભાષાનું ગૌરવ તેની અર્થઅજ્ઞતામાં રહેલું છે તેનો હેઠ કરીને ભાષાને ખાલીખમ ભણે બનાવી દેવાઈ, પણ સંગીતના વિપુલ ધ્વનિજાર સાથે કવિતા એની અદ્ય મૂઢી સાથે કઈ રીતે અર્થ કરી શકવાની હતી ? અસંખ્યત, કવિતાની ધ્વનિની બાજુ સંગીતની તુલનામાં કંગાળ છે, પરંતુ કવિતામાં અર્થ અને ધ્વનિ ભેગાં થતાં તે સગારે દરિદ્ર રહેતી નથી. અને સંગીત કે ચિત્ર જેવી ક્ષા સાથે તેમનું પાગળું અનુકરણ કરીને અથવા તે કળાઓના અન્યત્ર અદ્ય-ભાગને સ્વીકારીને કવિતાક્ષાએ તેમનાથી અગ્રિયાતા થવાની કે તેમની બરાબરી કરવાની જરૂર નથી.

શ્રી સંપદની ક્રિયાદાએ છે કે કવિતાનું માધ્યમ ભાષા છે અને સંગીતનું માધ્યમ ધ્વનિ, ચિત્રના માધ્યમ રંગ અને રેખા કરતાં અનેક ગણું વધારે શક્તિશાળી છે. પરંતુ એ વિપુલ શક્તિના બાર આની ભાગનો આધાર તેની સાંકેતિક વૃત્તિ અર્થાત્ અર્થવ્યંજના વૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. આજનો કવિ પોતાના હિતમ માધ્યમના કક્ષા ચાર આની ભાગનો ઉપયોગ કરીને સંગીતકાર અને ચિત્રકાર સાથે અસમાન હરીફાઈમાં જીત્યો છે. એ પોતાના મહિમામાં ક્યારે પાછો પ્રતિષ્ઠિત થશે ?

આમ આ પુસ્તકમાં શ્રી અખૂ સર્દિ એથુએ જંગાળી કવિતામાં આધુનિકતાનાં બે વલ્લોની ચર્ચા કરી છે. એ વલ્લો ગુજરાતમાં પણ છે જ. લેખકે બોદલેયરને આધુનિકતાના ટેડી પાડનાર તરીકે લક્ષમાં લઈને તેની કાવ્યદૃષ્ટિ-સૃષ્ટિની ચર્ચા પર જ વધુ ઝોક આપ્યો છે. અલબત્ત રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં લેખકે બોદલેયરના નેતિવાચક ભાવને ઉપસાવવા દીધો નથી એવી ક્રિયાદો યર્થ છે. પરંતુ આ પુસ્તકના પરિશીલનથી એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે કે બોદલેયરની કવિપ્રતિભાને તેમણે પૂર્વગ્રહથી મૂલવી નથી. બોદલેયરમાં શ્રેયોનીતિ નથી તે ખરું તેમની ક્રિયાદ નથી. તેમણે કલાદૃષ્ટિએ અને અનુભૂતિની સમ્યક્ ધારણે બોદલેયરની કવિશક્તિને મૂલવી છે. 'બોદલેયરની વિરુદ્ધ મારી ક્રિયાદ શ્રેયોનીતિને લગતી નથી, દૃષ્ટિભંગિના મૂલ્યન વિરોધમાંથી જન્મેલી છે. તેની એક પણ કવિતા મારે મતે હામોરલ નથી. પણ કોઈ કોઈ કવિતા અસત્ય છે.' (પૃ. ૮૮) બોદલેયરની કાવ્યસિદ્ધિ તેમણે પ્રશંસી છે અને તેની મર્યાદાને તટસ્થતાપૂર્વક દૃષ્ટિ આપીને ચીંધી છે. જેમ કે, તેની અભિવ્યક્તિ અનુભૂતપૂર્વક છે, એમની કવિતામાં અભિવ્યક્તિનો પરમોક્ષ સધાયો છે, એ બધું કબૂલ, તેમ છતાં કહેવું પડશે કે બોદલેયર એક વિશેષ મૂડના, એક વિશેષ રસના અનન્ય અને અનવલંબ કવિ છે-એથી વિશેષ કશું નથી' (પૃ. ૧૬)

આ વિધાનો ઉપરજલ્લાં કે પૂર્વગ્રહયુક્ત નથી તેની પ્રતીતિ તેમણે બોદલેયરની કવિતાની આ પુસ્તકમાં સદૃષ્ટાં કરેલી છણાવટ પરથી થશે. એમનું વક્તાવ્ય સમગ્રપણે જોતાં સ-દલીલ છે, મિત્રાકેરી છે, પણ અચરકારક છે.

ગુજરાતી ભાષામાં શ્રી નગીનદાસ પારેખે આધુનિક કવિતાની વિવેચના કરતા આ પુસ્તકને સુસજ્જ બનાવીને કાવ્યના અભ્યાસીઓની મોટી સેવા કરી છે. આપણે ત્યાં પણ ૧૯૪૫ પછી કાવ્યમાં તેમ જ અન્ય સાહિત્યપ્રકારોમાં બોદલેયર, માલમ્, પોલ, વાલેરી, સાર્ત્ર વગેરેની ઘેરી છાયા પ્રગટ થતા માંડી એમની

વિચારધારાઓ કાચીપાકી ઝિવાઈને સાહિત્યમાં પ્રગટ થવા માંડી અને તેમાંથી એક ફેશન પણ નીપજી રહી. તેમ છતાં હજુ સુધી બોદલેયર કે માલામે કે વાયેરીની તત્વદષ્ટિની કે કાવ્યદષ્ટિની સ્પષ્ટ સમજૂતી આપે તેવા લેખો આપણે ત્યાં વિરલ જ છે. ક્યારેક ક્યાંક ક્યાંક સામયિકોમાં આ સમર્થ પ્રતિભાશીલ કવિચિંતકોની અછડતી ચર્ચા મળે છે—તે દુર્બોધ અને કિલ્લ છે. બોદલેયરનાં કે વાયેરીનાં છટાંછવાયાં વિધાનો વિવેચનોમાં અત્યંત વેરી દેવાની પરમ્તી આપણે ત્યાં છે. પરંતુ એ મહાનુભાવોનું જીવનદર્શન સ્પષ્ટ કરવાનું અનેક કારણોસર આપણા સાહિત્યક્ષેત્રે બન્યું નથી એ હકીકત છે. એટલે શ્રી નગીનદાસનું આ અનુદિત પુસ્તક અનેક જૂનાનવા વિવેચકો, અધ્યાપકો અને અભ્યાસીઓ સમક્ષ બોદલેયરની તત્વદષ્ટિની છણાવટ રજૂ કરવા ઉપરાંત તેના અનુયાયીઓ માલામે, વાયેરી છત્યાદિની પણ કાવ્યવિલાવનાઓનો સ્પષ્ટપણે પરિચય કરાવી આપે છે. આધુનિક કાવ્યવિવેચનને આ પુસ્તકમાંથી કિંમતી સામગ્રી મળી રહેશે.

આ પુસ્તકમાં બીજું પણ એક ગ્રંથ છે. આધુનિક કવિતા વિશે શ્રી અખૂ સર્જક એમ્મૂમે પોતાનાં મતભ્યો નિર્ભીકપણે પ્રગટ કર્યા છે. બોદલેયર આદિ પાશ્ચાત્ય કવિઓ—તત્ત્વજ્ઞો આપણા આધુનિક કવિઓના પ્રેરણાદાતા છે. એમની સામે રજૂ થયેલા આ આક્ષેપોને તેમનો પડકાર મળી રહેશે જ. અને એ રીતે વિવેચનક્ષેત્રે જો ચર્ચાનાં વમળો જનમશે તો એથી રૂક શું હોઈ શકે ?

શ્રી નગીનદાસ પારેખનો આ સ્વચ્છ સરળ અનુવાદ ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે અનેક રીતે ઉપકારક નીવડશે એ નિશ્ચિત છે

આસ્થાદન*

“પ્રથમ પોતે કૃતિના હાર્દમાં પ્રવેશવું, તેનો મર્મ પામવો, તેનો રસ માણવો અને પછી તે તત્ત્વબોધ તથા રસાનુભૂતિ બાવકના ચિત્તમાં સર્જાત કરવા એ રસિક પ્રવૃત્તિમાં શ્રી રમેશ કદને આશાસ્પદ તેમ જ પ્રોત્સાહક સફળતા મળી છે. શ્રી રમેશ ભટ્ટની અભિરુચિનો ઝોક ગભીર અને તાત્ત્વિક યાને તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન, અવગાહન-ક્ષમ કૃતિઓ તરફ સવિશેષ જણાય છે એ એમની અધ્યાત્મપ્રીતિ, સર્જનપ્રેમ અને ચિંતનરસિકતાનું દ્યોતક લેખી શકાય એ ગહન લેખાતા વિષયમાં નિમજ્જિત થવાની એમની ક્ષમતા પણ આ દશ સ્વાધ્યાય—નિબંધોમાં વર્તીય છે.

* આ પુસ્તક આ સમીક્ષકનું લખેલું હોવાથી શ્રી કૃષ્ણવીર દિક્ષિતે ‘જન્મ-ભૂમિ’માં કરેલા અવલોકનને જ અત્રે ઉતારીય.

ત્રણ ખંડમાં વિભક્ત થતા આ મઝદમાં પ્રથમ ખંડ ‘આગ્વાદ’માં લેખકે કવિવર ટાગોરની એ કૃતિ ‘ગંગા’ (નાટક) અને ‘કાણુલીવાવા’ (વાર્તા)નો રસાગ્વાદ કરાવ્યો છે. ‘રાગ’નું વિષયવસ્તુ કઈ રીતે ઈશ્વરના હાલમાં પ્રતીકત્વ છે તે વસ્તુના હાલને પ્રગટ કરી, નાટકના અવાદોમાંથી કઈ રીતે તેનું સમર્થન સાંપડે છે તે દર્શાવી, પ્રગતત્વ જેવા અમૂર્ત તત્ત્વને નાટકમાં મૂકના-પૂર્વક આલેખવાનું કુદ્ધર કાર્ય કવિશ્રીએ પ્રતિભા વડે કેવી રીતે આદરિતકતાથી સિદ્ધ કર્યું છે તે વિસ્તારથી તેમ સમજાવવાનું દર્શાવ્યું છે. ‘નાટકને અત નથી દેમ કે એમાં અનંતનો ખેન આવેખાયો છે’ એ લેખના વિધાનમાં કૃતિનું હાલ અને કવિશ્રીનો ધ્વનિ બને તેઓ સાચી રીતે પાગખી શક્યા છે એની પ્રતીતિ અનુભવાય છે. ટાગોરની ભાવસૃષ્ટિ અને માનવપ્રકૃતિના વિવિધ પાસાંનું તેમનું આકલન, એ ઉભયને પણ લેખક સફળતાથી પામી શક્યા છે તેની પ્રતીતિ ‘કાણુલીવાવા’ના રસાગ્વાદમાં અનુભવાય છે. વાસ્તવિકતાના અરણ્યમાં નિહરતો મીનીનો પિતા કાણુલીવાલાની અતિ નાજુક મનસ્થિતિ અને તેની પોતાની આત્મ જાની વિપાદમધુર સ્મૃતિની મૂડીનું મહત્ત્વ પિછાની ભાવપ્રવણ બની માનવતાનાં અમૂલ્યમિદુનો અભિષેક કરી કૃતાર્થ થાય છે, એ ટાગોરના ધ્વનિને લેખક પકડી શક્યા છે, એટલું જ નહિ પણ તેને યોગ્ય ગીતે ન્યાય વગ્તાં તેઓ ઉચ્ચારે છે : ‘વાર્તા નથી તો રહેમાનની કે મીનીની કે મીનીનાં માતા-પિતાની, પરંતુ રિશ્ પિતાના અતરમાં છલકતા આનંદમિન્દુના અવૌકિક નેહની આ કથા છે.’

બીજા ખંડ ‘અર્થઘટન’માં ‘સાતાકારમ્ બુજગસાધનમ્’ એ સ્તવન તથા નવસિદ્ધ, પ્રીતમ અને ભોજને-આ ત્રણ કવિઓની રચનાઓ અનુક્રમે ‘અખિલ ક્ષણાંડમાં’, ‘હરિનો મારગ’ તથા ‘કાચબો-કાચબી’નું તાત્ત્વિક અર્થઘટન છે. ‘હરિનો મારગ’નું અર્થઘટન વાર્નિકની દક્ષિણ છે. લેખક પોતે પણ આગ્નિ વાને શ્રદ્ધાળુ જણાય છે. કુલ ચારમાના અનુક્રમે બીજો અને ત્રીજો એ નિબધો લેખકના પ્રગટ ચિંતનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. પોતાની ઈશ્વરશ્રદ્ધાને દટાવતા ટોચ એ રીતની તેની રજૂઆત છે. તેમાં ચિંતનનું થોડું જ જગણું પણ છે નવસિદ્ધ, પ્રીતમ અને ભોજને-આ ત્રણે કવિઓની શ્રદ્ધા લેખકની પોતાની બને છે. ક્યારેક યૌનીનો બોધાત્મક રંગ બિધડી આપતો જણાય છે. જોકે અભાવના તે ચિંતનાત્મક છે

ત્રીજા ખંડ “સ્વાધ્યાય”માંના પ્રથમ બે નિબધો યૌકે એકમાં બીકલના, ભાવાત્મક એકતાના પ્રણેતા અને પ્રવર્તક શુરુ નાનકના જીવનનો અને જીવન-દર્શનનો પરિચય સાંપડે છે. તો બીજા નિબધમાં સમર્પણરૂતિના સાદુપ્રકૃતિ શ્રી મોદાની જીવનદૃષ્ટિનો વિસ્તારથી પરિચય તેમજ અચીને અધારે કરાવાયો છે. શ્રી

મોટાની વિચારધારાનું વિહંગાવલોકન કરીને લેખક, ચિંતક તરીકેના એમના વ્યક્તિત્વને પામવાના લેખકના પ્રયાસને ઠીક સફળતા મળી છે. શ્રી મોટા માટેનો લેખકનો આદર લક્ષિતભાવ સુધી વિસ્તરે તે પરત્વે કાંઈ ને કશો વાધો ન જ હોય પરંતુ તેમના વ્યક્તિત્વને “વિરાટ” કહેવામાં ઔચિત્યભંગ થતો નથી લાગતો? ‘વાર્તિકકાર આનંદશંકર’ આ ત્રીજો નિબંધ સંગ્રહમાંના સર્વ નિબંધોમાં મણિરૂપ છે. લેખકનો એ ઉત્તમ નિબંધ છે. આપણા એ પ્રખર પંડિત, સૌમ્ય અને પ્રતિભાશાળી વિવેચક અને સમર્થ ગુરુના તત્ત્વચિંતનને તથા અધ્યાત્મચિંતનને, તેમની ઐતિહાસિક સ્વરૂપની વિચારપદ્ધતિને તથા સર્જક નિબંધકાર તરીકે ઠપ્પી આવતા વ્યક્તિત્વને લેખકે પૂર્ણ સામર્થ્યપૂર્વક, સમજ-પૂર્વક અને વિશદતાથી રજૂ કર્યું છે. વાર્તિકકાર આનંદશંકરને મૂલવતાં એમણે યથાર્થ કહ્યું છે કે : “એમનામાં જેટલી બૌદ્ધિક સભજતા છે એટલી જ હૃદય-ભાવમાં ગહનતા અને વિશાળતા છે. કૃતિના કર્તાના હૃદયભાવમાં તન્મય થઈ એમણે જે પ્રકાશ અનુભવ્યો અને એ પ્રત્યક્ષ કર્યો એની પ્રતીતિ એમનાં વાર્તિકોમાંથી કાઢીને પણ સહેજે થઈ શકે એમ છે. ન્યૂન ઇન્દ્રિય તે તદ્દન અગમ્ય એવા ભાવપ્રદેશમાંથી પાછા આવી શુદ્ધિગમ્ય બોધકતા હૃદયસ્પર્શી ભાવામાં ફિતિ કરવી એમાં આનંદશંકરની જીવી અને જીડી હૃદયસપરિતો અને શિક્ષકના પ્રેમભર્યા અભિગમનો સવેદ્ય પરિચય થાય છે.” છેલ્લા નિબંધ “કવિદ્રષ્ટાની આંતરયાત્રામાં” લેખકે શ્રી અરવિંદના મહાકાવ્ય “સાવિત્રી”ના શ્રી અશુભાર્ષ પુરાણીએ “સાવિત્રીજનન” એ શીર્ષક હેઠળ કરેલા અનુવાદને લઈ એ મહાકાવ્યના વસ્તુનો પરિચય કરાવી શ્રી અરવિંદને તેમાં શી મિદ્ધિ મળી છે તે તથા “સાવિત્રીજનન” દ્વારા શ્રી અશુભાર્ષ એ શ્રી અરવિંદની યોગાનુભૂતિ જેટલી સફળતાથી અવતારી છે તે દર્શાવ્યું છે.

આધ્યાત્મિક અભ્યાસાથી શ્રી રમેશ બહે આ જે આસ્વાદન કરાવ્યું છે તે ખરેખર આત્માવાદ છે.”

શ્રી અશુભાર્ષ પુરાણી સ્મૃતિઅંથ

શ્રી અશુભાર્ષ પુરાણી આરક યોગનાના એક લાગ તરીકે આ સ્મૃતિઅંથ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. એના સપાદક શ્રી જયતીલાલ આચાર્ય છે, અને એમાં શ્રી અશુભાર્ષના વૈવિધ્યસભર વ્યક્તિત્વનો પરિચય, એમના મિત્રો અને પ્રસારકો તરફથી કરાવાયો છે. એ આસ્વાદ્ય બન્યો છે, કેમ કે એમાં અશુભાર્ષની હૃદયવિશાળતાએ જે સ્પર્શ લેખકોનાં હૃદયોને જે રીતે કર્યો છે એનો અણસાર

થયા વિના રહેતો નથી. ગુજરાતની બહુજનસભાજની દૃષ્ટિએ શ્રી અંબુભાઈ વ્યાયામપ્રવૃત્તિના એક પુરસ્કૃત તરીકે ઓળખાયેલા છે. પરંતુ સર્વોચ્ચ જીવનના એક સન્નિહ ઊપાસક તરીકેની એમની જે છબી આ સ્મૃતિઅંશમાં ઊપસી છે એનો પરિચય સરેરાશ પ્રજા વળે કદાચ ઓછો હોય. આ અંશનું પ્રકાશન ગુજરાતના આ સંસ્કાર પુરુષના વૈવિધ્યપૂર્ણ વ્યક્તિત્વને અને ગુજરાતની સંસ્કાર-પ્રવૃત્તિને વધુ સાચી રીતે ઓળખાવી શકશે અને નવી પેઢીને પ્રેરી રહેશે.

સ્મૃતિઅંશને ત્રણ ભાષાવિભાગોમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી વિભાગના લેખોમાં અંબુભાઈના જીવન અને કાર્યના લુદ્ધ જુદા પ્રદેશોને આલેખતા લેખો છે. એમાં શ્રી સુન્દરમે અંબુભાઈની યોગસાધના શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં કેવી રીતે વિકસતી રહેલી, એનો હલ આલેખ વિગતે આપ્યો છે. શ્રી ઇન્દુલાલ માસિક અને શ્રી વાસુદેવ ભટ્ટના વ્યાયામપ્રવૃત્તિ વિશેના લેખો ઐતિહાસિક સામગ્રીનું મૂલ્ય ધરાવે છે. સાથે સાથે ગુજરાતની પ્રજાની એક આવશ્યક પ્રવૃત્તિ અંબુભાઈના સમયની તેમ જ તત્કાલીન પ્રવૃત્તિ પર પ્રકાશ પાડે છે. એમાં ગુજરાત અને શ્રી અરવિંદ આશ્રમની વ્યાયામપ્રવૃત્તિનો શ્રી વાસુદેવ ભટ્ટે આપેલો તુલાનાત્મક પરિચય આ પ્રવૃત્તિ અંગે નવી રીતે વિચારવાની તક પૂરી પાડે છે. અંબુભાઈની વ્યાયામપ્રીતિ અને પ્રવૃત્તિ અંગેનાં ઘણાં સંસ્મરણો ખૂબ પ્રેરક નીવડે એ રીતે એમના સાથીઓએ આલેખ્યાં છે. શ્રી રમણલાલ શાહનો લેખ અંબુભાઈના વ્યાયામવીર તરીકેના વ્યક્તિત્વને પૂર્ણપણે પ્રગટ કરનારો બન્યો છે, વ્યાયામવીર, યોગી, લેખક, ચિત્રકાર, શિસ્તકાર, સંગીતજ્ઞ, કલાવિવેચક, ઉત્તમ વક્તા, શિક્ષક અને શ્રી અરવિંદના તત્ત્વવિચારના સમય અર્થદ્રષ્ટા-આરીનના એમના વ્યક્તિત્વની રૂબાઓ આ સ્મૃતિઅંશમાંથી ઊપસે છે.

હિન્દી તેમ જ અંગ્રેજી લેખોમાં અંબુભાઈનાં પ્રભાવક વ્યાખ્યાનો અંગેનાં કેટલાંક સંસ્મરણો અસરકારક બને એવાં છે. ડૉ. પદ્માનાભય આચાર્ય, લોર્ડસ ડેન અને એરિચ રીન્સના લેખો નોંધપાત્ર છે. ડૉ. અંબુભાઈને 'Warrior of the light' તરીકે ઓળખાવ્યા છે. અંબુભાઈ એ વિદેશીઓ પર શ્રી અરવિંદદર્શન સમજાવતાં જે પ્રભાવ પાડ્યો છે એનો પરિચય ચિરસ્મરણીય બની રહે એવો છે.

આ ઉપરાંત સ્મૃતિઅંશમાં તત્ત્વવિષયક લેખોનો સમાવેશ થયો છે. મિતીસ કલારા રીન્સનો 'લીઓનાડો એન્ડ ગ્રોનાલીસ' વિશેનો અને શિથિર કુમાર ઘોષ અને ઇન્દ્રસેનના લેખો નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતી વિભાગમાં પ્રગટ થયેલા લેખોમાં શ્રી જોયર્ધન દવેનો 'શ્રી અરવિંદ અને વેદરહસ્ય' લેખ ઉલ્લેખનીય છે.

આવા વૈવિધ્યપ્રચુર સ્મૃતિત્રયમાં જે કાંઈ ખૂટતી અને ખૂંચતી કદી હોય તો તે અંશુભાર્ષના સાહિત્યની સમાલોચના. અંશુભાર્ષ એ વિપુલ અને વૈવિધ્યવાળું સાહિત્ય ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે. શ્રી અરવિંદ તત્ત્વજ્ઞાન પરનાં એમનાં અંગ્રેજી વિવરણો પણ એક અભ્યાસનો વિષય બની શકે એવાં છે. એમના સાહિત્યની સર્વતોમુખી સમાલોચના થાય એ એમની સ્મારક યોજનાનું એક મહત્ત્વનું અંગ હોવું જોઈએ. આવો રસભર્યો અને ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવતો સ્મૃતિત્રય પ્રગટ કરીને સ્મારક સમિતિએ જે સેવા બજાવી છે એમાં ઉપરના સૂચનને આવધારીને પૂર્તિ કરશે એવી આશા રાખીએ.

અળવંતરાય ઠાકોર

ચાલુ વર્ષ ગુજરાતી સાહિત્યના પંડિતયુગના સમર્થ સાહિત્યકાર બ. ક. ઠાકોરનું જન્મશતાબ્દિ વર્ષ છે. આ વર્ષમાં પ્રગટ થતી, શ્રી પ્રકાશ મહેતાની આ પુસ્તિકા બ. ક. ઠા.ની પ્રતિભાનાં બધાં જ પાસાંઓનો રસભર્યો પરિચય કરાવે છે. એમાંય લેખકે બ. ક. ઠા.ની કવિતાનો પરિચય કરાવવાનો જે ઉપક્રમ સાધ્યો છે એ પ્રસશનીય છે. અળવંતરાયની વિવેચનદષ્ટિ અને એમનાં પંડિત દર્શનની સારસમીક્ષા તથા પરીક્ષા પણ લેખકે કરી છે. પંડિત દર્શનથી જે મીઠાં પરિણામો આપ્યાં એ લેખકે તારવી આપ્યાં છે. આવા પ્રયત્ન મનોધર્મનાશાળી પુરુષની બહુમુખી પ્રતિભાનું સમુચિત દર્શન કરાવવાનું મુરોલ કાર્ય આ નાનકડી પુસ્તિકા સફળ રીતે પાર પાડે છે એ જ એની સફળતા છે.

જર્મન મહાકવિ ગટે

એના લેખક શ્રી જય તરૂં જોષીએ, જર્મન મહાકવિ ગટેના મહાકાવ્ય 'ફાઉસ્ટ'ના ઉદ્ગારો ટાંકી, એમાંથી ગટેની જીવનભાવના આ પુસ્તિકામાં તારવી છે. ગટેની બહુમુખી પ્રતિભાનો રોમાંચક પરિચય કરાવી, એમની સમૃદ્ધ સર્જકતાનો આલેખ દોર્યો છે. લેખકે ગટેની કૃતિઓનો વસ્તુપરિચય તથા એમાં રહેલી કલાખૂબીઓની મીઠાંસા પણ કરી છે. ગટેને જેનાથી મહાકવિપદ પ્રાપ્ત થયું છે એ કૃતિ 'ફાઉસ્ટ'નું વિવરણ-વિવેચન વિગતે અને રસભરી રૈલીમાં કર્યું છે. ગટેના આ વિશાળ મઘનાટકમાં બેલે અને ઓપેરાને સાંકળ્યાં છે એનો ઉલ્લેખ આ મુરાન લેખકની સાહિત્યરુચિનો દ્યોતક છે. ગટેનું જીવન તથા એનું સાહિત્ય બંને ભવ્ય છે અને વૈવિધ્યસભર છે-એનો આ પરિચય રસસભર બન્યો છે.

અખાની કવિતા

સતરમા મૈનાના ગુજરાતના રાની એવિ અખાની કવિતા દૃષ્ટાંતો સાથે કવિની જીવનરેખાને સમરેખ ગોઠવીને શ્રી ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ આપેલી છે. આ અભિગમ સરેગલ વાચકને માટે ગસભર્યો બને પણ જીવનમા બનતી ઘટનાઓ સાથે કવિની કાવ્યપ્રતિભાનો અર્થ એકરૂપ બની રહે નહિ. લેખકે પૂરી સમાનતાથી આ ત્રિવેદને ગસભર્યો બનાવવા આ રીતે થવ-થા કરી છે. અખાએ જીવન વ્યવહારમા વેરેલી મુશ્કેલીઓ અને એમાથી જન્મેલા વૈરાગ્ય, પરિણામે ગુરુની ગાંધ અને દલ, ધર્મોપતાનુ દર્શન-દત્ત-થા અને કવિતા ઉદ્દગારોને આધારે લેખકે નિરૂપ્યું છે.

અખાના વિચારો પણ લેખકે એની જીવનચર્ચા સાથે સાથે માથે નજૂં કર્યા છે. અખાની ભક્તિ અને શ્રદ્ધાના સ્વરૂપનો સદૃષ્ટાંત પરિચય કરાવી લેખકે અખાએ સ્ત્રીભરેલા કેવરાદૈત જ્ઞાનમાર્ગની સમીક્ષા કરી છે. લેખકે અખાના ભજનો, છંદા, તથા 'અનુભવભિંદુ'ની પચ્ચપદી રચના અને 'અખેગીતા'માથી જે અવતરણો લીધા છે, એમા પસંદગીનું ઔચિત્ય અને અખાના વૈવિધ્યસભર પરિચય માટેની સામગ્રીની યથાર્થતા સિદ્ધ થાય છે. પુસ્તિકા એથી વધારે સ્પષ્ટરી અને જીવંત રોપ એમ લાગે છે.

ગાંધીજીનું ગદ્ય

ગુજરાતી સાહિત્યમા સુધાગલુગ તથા પતિયુગના ગદ્યની મહત્ત્વ અને સમૃદ્ધિપ્રચુર જગા ફાળી ગાંધીજીએ દર્શિયુ આદિકાની તરત વખતે 'દિગ્વિજય ગોપીનિયન' પત્ર પ્રગટ કર્યું. એમા એમણે એક સમગ્ર વગર વિચારે, વગર તોણે લખ્યો હોય, કે જાણીનેઈને અનિવર્યોભિ કરી રોષ એવું ભાગે જ બન્યું છે. પુસ્તિકાના લેખકે શ્રી અમૃતનાથ યાજ્ઞિકે ગુજરાતી ગદ્યનો ઇતિહાસ દેખા આનેખી ગાંધીજીના ગદ્યમા ગટેલા સળંગતા, સ્વોચ્છતા અને મુદર અર્થ વાહના જેવા લક્ષણો મોખ્યા છે. ગાંધીજીની વર્ણનના દ્વારા એમની સૌન્દર્ય-ભાવના રૂપ લોકોના વર્ણનમા સ્ત્રી વ્યક્ત થાય છે. એનો સદગત પરિચય આપ્યો છે. ઉત્કૃષ્ટ મન ચિત્તિના ચિત્રણમા દૂર દાં વાક્યો કેવા અસરમાન નીરડે છે એવું ઉત્કૃષ્ટ એમણે 'આ મ થા'માથી આપ્યું છે. ગાંધીજીએ ગુજરાતી ભાષા પાનેથી જે કામ લીધું છે, એમાથી જે વૈવિધ્ય એમણે ઉપસાડ્યું છે એથી ગુજરાતિગ ગૌરવ પામી છે. ગાંધીજીના ગદ્યમા જે વિવિધ છતાઓ વરનાય છે એનો પરિચય આ પુસ્તિકામા સદૃષ્ટાંત દરાવાયો છે. જુદા જુદા પાત્રો

પાસેથી બોલાવાતી બોલીમાં તળપદાપણ, વ્યક્તિત્વની રેખાઓ ઉપસાવતાં રેખાંકનો, સંવાદોમાં અણિયાળાપણું, ભાવસભરતા, કટપનાવિહાર અને પ્રશ્નવાક્યો પાછળના અર્થપૂર્ણ રહસ્યવિસ્તારનો ખ્યાલ ગાંધીજીનાં જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાંથી સદૃષ્ટાંત કરાવાયો છે. ગાંધીજીના ગદ્યસામર્થ્યનો ટૂંકમાં પણ સુપેરે પરિચય કરાવતી આ પુસ્તિકા રસભરી બની છે, કેમ કે ગાંધીજીનાં લખાણોમાંથી કરવામાં આવેલી પસંદગીનું વૈવિધ્ય અને ગદ્યસામર્થ્યનાં પહેલદાર પાસાંનો એક સાથે આત્મવાદ અને પરિચય થાય છે.

નિબંધ

ગાંધીજીનો અક્ષરહેલુ-અંથ ૧૧

ગાંધીશતાબ્દિની ઉજવણીના ઉપક્રમમાં ગાંધીજીનાં તમામ લખાણો, પત્રો, ભાષણો વગેરેનું સમયાનુક્રમમાં પ્રકાશન થાય એવી યોજનામાં આ વર્ષમાં ચાર અથો પ્રગટ થયા છે. ગાંધીજીનું આ સૂક્ષ્મ હેલુસ્વરૂપ પણ ધણુ વ્યાપક, જીંડું અને વૈવિધ્યસભર છે, એનો ખ્યાલ આ અથોનાં પાનાંઓ ઉપર નજર કરતાં સહેજે આવી જાય છે.

આ અથ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિનાં ૧૯૧૧થી ૧૯૧૩ સુધીનાં એ વર્ષના ગાળાને આવરી લે છે. દલિય આફ્રિકાના હિન્દીઓ પ્રત્યેના ગેરાઓના રંગબેદી વલણ સામે ગાંધીજીએ વર્ષો સુધી લડત ચલાવેલી એનો સફળતાપૂર્વક અંત આવેલ છે. એની નૈયારી ઘર્ષ રહી છે ત્યાંથી આ અથનો આરંભ થાય છે. સફળતાપૂર્વકના અંત માટે આશા બધાતી હતી ત્યાં જ હિન્દુ સ્ત્રીઓનાં લગ્નની કાયદેસરતા વિષે ૧૯૧૩માં ત્યાંની અદાલતોએ શકા જીતી કરે એવો ચુકાદો આપ્યો. એથી કંઈક તોફાનોનાં ભણકારા સંભળાવા લાગ્યા. અહીં આ અથની સમાપ્તિ થાય છે.

આ મોટા અથમાં ધણુ વૈવિધ્ય છે. દલિય આફ્રિકાની પ્રબળ પડખે રહીને અંગ્રેજ સત્તાધીશોને અહિંસક લડત આપતાં જે તે અધિકારીઓ ઉપર ગાંધીજીના પત્રો, અને હિન્દી પ્રબળ પોતાના ગૌરવ માટે સદા સાબલી રાખવા માટેના એમના પ્રયાસોમાં ગાંધીજીનો અલિગમ કેટલો બધો સમતોલ રહ્યો છે? ગ્વમાનની રક્ષા માટેની ઉગ્રતા પુણ્યપ્રકોપનું દર્શન કરાવે છે અને પ્રબળ નિઃશ્વર રાખવાના એમના પ્રયાસોમાં ઉશ્કેરાટ નહિ પણ શાંત સમજૂતીનો શૈક્ષણિક ઉપક્રમ એમણે જાળવ્યો છે. બીજા બાજુ ગોખલે સાચેના પત્રવ્યવહારમાં હિન્દો-માતૃભૂમિનો સાદ એમને કેવો પ્રેરે છે, છતાં હાથમાં લીધેલું અને પસંદગીની

અમના પામેનું કાર્ય એ ત્યજતા નથી ગ્રામને પગના પત્રોમા ગાવીજીની માનુશ્યને પગલેની ભક્તિથી જીવંતું હૃદય પામી સકાય છે

આ ગ્રંથની બીજી વિશેષતા, એમણે ૧૯૧૨મા લખેલી ગાયરી છે એ ગાયરીના એ પાનાની ફોટોગ્રાફ પણ આ ગ્રંથમા આમેન કરવામા આવી છે એ ગાયરી પર અંગ્રેજ તારીખ ઉપરાંત હિન્દુતિથિ પણ લખેલી છે આ ગાયરીના પાનામા મુનરાકતોના ઉત્તેજ અને હિમાન છે આ ગાયરી લખાઈ નાે તેઓ ટોલ્સ્ટોય આશ્રમમાં રહેતા હતા પોતાની વજીરાતનુ મમ એમણે એનું અનુન્ય નિયતે મોખ્ય હતું ટોલ્સ્ટોય આશ્રમના નિવાસ દરમિયાન એમના બવમાથેમા શરીરશ્રમના સિદ્ધાન્તોનુ પાલન, સ્વભાવમા સાચી નીતિની લાનનાને પ્રેરે એવા સ્વાસ્થ્યપ્રદ આદારનુ મેવન, અને સ્વભાષા મારફતે શિક્ષણનો સમાવેશ થતો હતો ગાયરીમા લખાયેલા અર્થની મિનમા ગાંધીજીની આધનાનુ મૂળ દેખાય છે આ બધી હકીમત આનરિક નવનિર્માણને ન્યૂન વાસ્તવિકતા માથે જોડવાના સાધનરૂપ હતી

પોતાના પુત્ર હરિલાલ ગાંધી સાથે વિઆગમેણ સ્વયં નહેતા હજિનાનનુ વનણુ કનેલર હતું એના પ્રત્યે ગાંધીજીની હાર્દિ-ઉદ્દાનતા વ્યક્ત ગોનો પત્ર (૫ ૪૮૫) હૃદયસ્પર્શી છે આ પુત્ર માટેના પત્રો એવા છે જેમા ગાંધીજીના હૃદયભાવનો સ્પર્શ થયા જ કરે છે

આ બે વર્ણના ગાળા દરમિયાન ટોલ્સ્ટોયની સુપ્રસિદ્ધ વાર્તા 'ધિ નેરી ઝોફ' ઈવાન ધિ ફૂવ'ની ગુજરાતી અનુકૃતિ તૈયાર કરી સેન અને ધનના બગો પરિશ્રમના તેજ આગળ કેવા આખા પડે છે તે પોતાની મિતિ સૈનીથી ટોલ્સ્ટોયે દર્શાવ્યું છે ગાંધીવિચાર સમજવામા આ પુસ્તિકા ઉપરોમી થાય એવી છે મારીજીએ કરેલી આ અનુકૃતિ સરેની અને સ્વળ લાપામા થઈ છે બાળકો સંપૂર્ણ વાંચી શકે એવી આ પુસ્તિકા છે બીજી, ગાંધીજીએ 'આરોગ્ય વિરે આમાન્ય રાન' નામનુ પુસ્તક લખેનુ આ ગ્રંથમા ગમાન કે આ પુસ્તક રાનની કે માહિતીની દૃષ્ટિએ નહિ પણ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ જોતી આપવા માટે અસામાન્ય બની રહે છે

આ ગ્રંથનુ સંપાદન કરવામા જે દૃષ્ટિ ગપાઈ છે એ માન પ્રેરે એવી છે 'હિન્ડિયન એપીનિયન'મા જે લેખો લેખકતા નામ સિવાય પ્રગટ થયેલા એ એકાગ્રવા માટે સંપાદકોએ ગાંધીજીના આત્મકથાત્મક લખાણો, તેમ જ ગાંધીજીના સ્વયેચી શ્રી છબ્બાવ ગાંધી અને પોલાકના અભિપ્રાય ને આધારને ઉપયોગમા

લીધા છે. ગાંધીજીના અક્ષરદેહનું પ્રકાશનકાર્ય આઝાદી પછી આટલે વર્ષે પાર પડ્યું એ હજી સમયસરનું બની શક્યું છે. આ પ્રકાશનો ગુજરાતી પ્રગ્નને ગાંધીજીનાં ખરા દર્શન કરાવે છે.

ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ-૧૨

ગાંધીજીનું દક્ષિણ આફ્રિકાનું જીવન અને કાર્ય દર્શાવતા બાર અથોની હારમાળાનો આ છેલ્લો અંક છે અને એ એપ્રિલ, ૧૯૧૩ થી ડિસેમ્બર, ૧૯૧૪ સુધીના ભાવિનિર્માણ કરતા સમયગાળાને આવરી લે છે. આ અંક માત્ર ગાંધીજીના આંતરિક વિકાસનો દર્શાવ નહિ પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહે છેલ્લે તબક્કે લીધેલા અતિવ્યાપક અવરોધનો અને તેના આધ્યાત્મિક લક્ષણોનો પણ દર્શાવે છે.

લડતની ભાવનાથી એમરે ઉમદા ભાવના બનત થઈ અને એ પ્રભાવથી સઘ સરકારને નમતું જોખવાની ફરજ પડી. ગાંધીજી અને તેમના સાથીદારોનો છુટકારો, સોલોમન કમિશનની નિમજૂક અને હિન્દી રાહત બિલનું કાનૂનીકરણ—આ એક પછી એક ઝડપથી બની રહેલા બનાવો પછી પોતાનું ધર્મકોય પાર પડ્યું છે એવા ભાવ માથે ગાંધીજી માતૃભૂમિ તરફ પાછા ફર્યા. આ અંક વિદાય-વેળાનાં છેલ્લાં દર્શનોના ભાવસભર ચિતાર આપે છે અને સમાપ્ત થતા એક મહત્વના યુગનું નિરૂપણ કરે છે.

ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ-અંક ૧૧માં અધૂરા ‘આરોગ્ય વિષે આમાન્ય જ્ઞાન’ પુસ્તક નાં પાછળનાં પ્રકરણો આ અંકમાં પૂરાં થાય છે. એમાં ગાંધીજીએ રોગ, અકન્માત અને ઝેરી જીવનના ડાખ સામેના નૈસર્ગિક ઉપચારો દર્શાવ્યા છે. આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા વિષે આગળ લખ્યું જ છે.

આ અંકમાંથી ગાંધીજીની કેટલીક વિશેષતાઓ સવિશેષ પ્રમાણમાં જાણી આવે છે. આ અંકમાં ગાંધીજીનાં ભાવણોનું પ્રમાણ વધારે છે. આ બધાં ભાવણો લડતનો અત અવાવતાં સિન્ન સિન્ન વર્ગો સમક્ષ કરેલાં છે. એમાં આઠ વર્ષથી માલેલી આ સત્યાગ્રહની લડતના અત અને લડાઈમાંના વિજયની વાત આત્મદર્શના જિયા સંયમથી કહેવાઈ છે. એ વાત કહેતાં પ્રતિપણે આત્મશોધની તત્પરતા અને આંતરિક ગતિ પરતવેની બગરુકતા જણાયા જ કરે છે. ગાંધીજીને આ લડતની આગેવાનીની સફળતા અને વિજય માટે સખ્યાબધ માનપત્રો મળેલાં. એના જવાબરૂપે કરેલાં ભાવણોમાં સખ્યાબધ સત્યાગ્રહીઓનાં બલિદાનોને પીરતાભરી-ગોરવભરી અ જલિ આપે છે અને પોતાની જાતને પાછળ મૂકીને એક આધ્યાત્મિક નમ્રતા વ્યક્ત કરે છે. બીજી બાજુ અન્યેક અવચનમાં હિન્દુભૂમિનો સાદ સભળાવે

છે. હિન્દને એમણે 'મુખ્તિના દાર' તરીકે દલા જ ક્યું છે. આ પ્રવચનો વાંચતાં તેમણે બીજી યામ છે. આ વિદાય-પ્રવચનોમાં જે સ્વચ્છતા, સચમ અને હૃદયપર્યોતા નિખાલસતા અને ઔદાર્ય છે એનો અર્થ માણી શકાય છે.

બીજી, ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાની આ લખત માટે ભોગ આપનાગઓમાં નાગજીસામી અને વાનિયામાને વારે વારે સ્તબ્ધો છે એમના જીવનની ખુમારી અને અનિદાનની વાતો કહેતાં એ યાદતા નથી. હાજીબુમેન નામના ૨૨ વર્ષના ભાવનાશાળી અને શ્રમવીર યુવાનનું અસાન ચતા ગાંધીજીએ 'ઈન્ડિયન એસોસિએશન' માં વખેરો લેખ ગાંધીજીની ચુલુની કદરભક્તિનો લોક છે, એટલું જ નહિ પણ ગાંધીજી એના ચરિત્રચિત્ર દ્વારા જીવી ભાવના પ્રેરે છે. આ લેખની હૃદયપર્યોતા સાહિત્યિક ચુલુ ધગવે છે. રેવરડ જોમેક્ ડેક્લુ અમિત્વ પણ ગાંધીજીએ અપૂર્વ ઉમંગાધી ઉપસાન્યુ છે. આ અથમા આ ઉપરાત ટેનીય વ્યક્તિઓનો સમાગમ ગાંધીજી દ્વારા વાચને યામ છે.

ઉપરાંત આ અથમા ગાંધીજીનું આધ્યાત્મચિંતન પણ લેખોરૂપે-મતનજ કે પ્રવચનોમાં-સંકલિત રૂપે મળે છે. પ્રાર્થનાસભામાં રમતગમતના મેદાનમાં દેશાઓની સભામાં એમણે કરેનાં ભાષણોમાં ગાંધીજીની તદ્દવિષય નીતિ અને વિચારો અપ્પ યામ છે અને એ વિચારો આચારધર્મ માટે જ નિર્મારેતા છે. એ પણ એટલા જ અગત્યનાં સિદ્ધ થતું એ વાણીમાંથી વરતાય છે.

૬ આફ્રિકાથી પાછા ફરતા ગાંધીજી ચાર માસ ઈંગ્લંડમાં રહ્યાં. તે દરમિયાન તેઓ 'હિન્દી એસોસિએશન ઓફ' અથવામાં મડ્યા રહ્યાં. સામ્રાજ્યના સમ્ર સમરે તેના પ્રત્યેની તેમની વફાદારી પ્રવર્ધિત કરવાનું આ એક મર્થ હતું. સામ્રાજ્ય પ્રત્યેની શ્રદ્ધાનું દર્શન આમાં યામ છે. ૧૮-૧૨-૧૮૧૪ના રોજ ગાંધીજીએ હિન્દ તરફ પ્રયાણ કર્યું તેના આગના દિવસે લગ્નના વિદાયસમારણમાં દર્શનરૂપે વચ્ચે આપેના ભાષણમાં એમણે કહેલું 'મારી પનાના હિન્દની સગપામણી જગતમાં માર્ક દરીકાર્ક કરી શકે એમ નથી અને એ હિન્દમાં ભારે આધ્યાત્મિક ભાગે મળી આવે એમ છે અને મારું એ અપ્ન છે અને આશા છે કે હિન્દ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચેનો સબ્ધ આખા જગતને માટે આધ્યાત્મિક આશ્વાસન અને ઉત્તરનું સાધન થઈ પડશે' (૫ ૪૮૪)

આ અથમી પુરવણીમાં ગાંધીજીની લગ્ન જતા વિદ્યાર્થીને માર્ગદર્શન રાવતી ચાર પ્રશ્નની એક મુખ્તિઓ સમાવેશ થયો જે એ નોંધપાત્ર આદર્શ માર્ગનો નમૂનો છે.

ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ-૧૩

ગાંધીજી હિન્દમાં આત્મ્યા પછીના કાળનો આ પ્રથમ અંચ, ૧૯૧૫-૧૯૧૬નાં વર્ષોને તથા ૧૯૧૭ના પ્રથમ નવ માસને આવરી લે છે. ૧૯૧૫ના જન્યુઆરીની હમીએ ગાંધીજી મુબઈ બંદરે ડેલિવરી ત્યારથી એ શરૂ થાય છે અને ચંપારણની લડતના અંત સાથે સમાપ્ત થાય છે.

પોતાને માટે તથા પોતાના સાથીઓ માટે દિનિક્સની પરંપરા ચાલુ રહે એવી જીવનપદ્ધતિ યોજવાના વ્યવહારુ પ્રશ્નને લીધે ગાંધીજી ૧૯૧૫માં અમદાવાદની સીમા પર આશ્રમ સ્થાપવા પ્રેરાયા. રાષ્ટ્રને ચરણે જીવન સમર્પણ કરનાર કાર્યકર્તાનું તાલીમકેન્દ્ર આ આશ્રમ બની રહે એવો હેતુ હતો. એ માટેનું બંધારણ ધડાધું અને તેમાં રાષ્ટ્રીય યુનિટયાનનો કાર્યક્રમ વ્યવસ્થિત રીતે સામેલ થયો.

આ પછીનું ગાંધીજીનું કાર્ય પોતાના આદર્શો વિશે, સત્યાગ્રહની ફિલસૂફી વિશે તથા ભારતના વિશિષ્ટ પ્રશ્નોમાં એ ફિલસૂફીના અમલ વિશે જાહેર જનતાને જાણવણી આપવાનું હતું. આ અંચમાં ગાંધીજી મોટે ભાગે એક શિક્ષણશાસ્ત્રી તરીકે આગળ આવે છે. તેમણે જેઈ લીધું કે જે ભારતે પોતાનું સ્વત્વ ખોલું ન હોય અને પોતાની કાર્યશક્તિ જાળવવી હોય, તે તેની શિક્ષણપદ્ધતિમાં ધર-ભૂજથી ફેરફાર કરવો જેઈ એ, જેથી પુસ્તકિયા ભણતર તરફનો ઝોક ધટવા પામે અને શિક્ષણનું કેન્દ્રસ્થાન પામનાર અંગ્રેજી પદ્ધતિ થાય. તેમણે જે કાંઈ કહ્યું અથવા લખ્યું, લગભગ તે બધાંમાં તેમણે સ્વસ્થ અને સુવ્યવસ્થિત જાહેર-જીવનની કાંઈ ને કાંઈ આવશ્યકતા વિશે ચર્ચાવિચારણા કરી છે.

આ અંચમાં સૌથી નોંધપાત્ર વક્તવ્યોમાં ખૂબ ચર્ચા પામેલાં બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના ઉદ્ઘાટનપ્રવચનો, ખૂબ કાળજીથી તૈયાર કરેલા સ્વદેશી ઉપરના અક્ષરના ભાષણનો તથા અટલાખાદના આર્થિક વિરુદ્ધ નૈતિક પ્રગતિ વિનોના ભાષણનો સમાવેશ થાય છે.

ગાંધીજી આ અંચમાં ટિબક, શ્રીમતી બેસન્ટ, લાલા લજપતરાય, પંડિત મદનમોહન માલવિયા જેવી પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનો અને પૂતાની સર્વન્દ્રસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીના સભ્યોનો સંપર્ક જાળવતા જોવામાં આવે છે અને વિનોબા, મશરવાળા, મહાદેવભાઈ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, કૃપાલાની, કાલેલકર, જમનાલાલ બનન, સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ અને બીજા સાથીઓને પોતાની આજુબાજુ બેગા કરતા જણાય છે. આ અંચમાં આ બધાને લખેલા પત્રોનો સમાવેશ થતો હોવાથી એક મૂલ્યવાન સામગ્રીઓ આ અંચ બની રહે છે.

ભારત આવીને એમણે ઉતાવળથી કેઈ કાર્યમાં અંતર્યામ્યું નહિ, પરંતુ કેઈ પણ સાર્વજનિક પ્રશ્ન વિષે કેઈ પણ બોધતાં પહેલાં એક વરસ સુધી ભારતની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કર્યું એવી ગોખલેની સલાહ તેમણે સ્વીકારી હતી. ગાંધીજીએ એક વર્ષ લગી આ મુશ્કેલીનો અમલ કર્યો. ૧૯૧૫ દરમિયાન આખો દેશ ધૂમ્પા, અને નેનાઓને મળીને વિચારવિનિમય કર્યો. આ વરસની એમની ડાયરીમાં એમની દિવસ્યાસનો વિગતવાર હેવાલ છે. આ ગ્રંથમાં આ ડાયરીનો સમાવેશ થયો છે. આ એક મૂલ્યવાન ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ છે, એટલું જ નહિ પણ ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વવિકાસના અભ્યાસ કરનાર માટે ઉપકારક બની રહે છે.

ગ્રંથ ૧૨માં દર્શાવેલ આદિદાની પ્રશ્નએ આપેલા વિદાયના જવાબોમાં સ્વસ્થ દેવારપંદનો છે, તે આ સંગ્રહમાં ભારતની પ્રજાનાં કેટલાંક જાગૃત વ્યક્તિઓના વિશ્વમંથનમાં છતાં ઉમળકાળમાં આવકારના જવાબરૂપે ગાંધીજીએ કરેલાં જાવબોમાં એમની જીવનદષ્ટિ અને પૃથક્કરણનું સ્પષ્ટીકરણ છે.

ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ-૧૪

આ ગ્રંથ ઓક્ટોબર ૧૯૧૭થી જુલાઈ ૧૯૧૮ સુધીના સમયના ગાળાને આવરી લે છે. ગાંધીજીની સતત પ્રવૃત્તિનો આ ગાળો હતો. ચ પારણમાં કરેલા સત્યાગ્રહ પ્રયોગથી લોકોમાં એમની કાર્યપદ્ધતિ વિષે રસ જાગ્યો. અમદાવાદના મિત્રમજૂરોની હડતાળ તથા ખેડાનો સત્યાગ્રહ ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિને અને સત્યાગ્રહની એક બીજી જ બાજુને પ્રગટ કરનારી બને છે. આ ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો વિગતવાર ઇતિહાસ આ ગ્રંથની વિશેષતા છે. ગાંધીજીનાં આ પ્રકારનાં કાર્યો દ્વારા એમનામાં રાષ્ટ્રના નેતૃત્વની ભૂમિકા રચાતી હતી.

અમદાવાદના મિત્રમજૂરોની હડતાળ પાછળનું ગાંધીજીનું દષ્ટિબિંદુ અહિંસા મારફત માનવ સંબંધોના તમામ પ્રશ્નો હલ કરવાનું હતું. આ દષ્ટિબિંદુને સાકાર કરવાની આ તક ગાંધીજીની શ્રદ્ધાની આકરી કસોટી હતી. ગાંધીજી આ આંદોલનને ઉઘાડવાના આનુર નહોતા. એમણે મિત્રમજૂરોને અપીલ કરી કે તમે મજૂરોને 'ત્રેમરૂપી હીરની દોરીથી' બાંધી લો. (પૃ. ૧૦૩) એ સાથે એમણે મજૂરોને પોતાના હક્કો પ્રત્યે જાગૃત પણ કર્યા. પણ એ સાથે કેઈ પણ પ્રકારની દિસાથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા એમણે મજૂરો પાસે લેવાગી. આ બંને પક્ષોને લગત સંબંધમાં તાલીમ આપવાના હેતુથી તેમણે દરરોજ પત્રિકાઓ બહાર પાડવા માંડી. એમણે મજૂરોને એમની કુટિઓ તરફ ધ્યાન આપવા કહ્યું. વેતનવધારાના

આ સઘર્ષને તેમની પોતાની રટેણીકરણી સુધારવાના અને પોતાના જીવનને વધુ સંગ્રારી બનાવવાના વ્યાપક પ્રયત્નનું એક અગ્ર માનતા શીખવ્યું એમણે ધ્રેયની સફળતા માટે ઉપવાસ પર બિતરવાનું કહેલું આ લડતના અતમા ગાંધીજીનો સમાધાનવૃત્તિના દર્શન થાય છે

અહિંસાના શસ્ત્ર દ્વારા માનવીના મૂળભૂત હક્કો પ્રત્યેની જાગૃતિ અને સરક્ષણનું શિક્ષણ ખેડા સત્યાગ્રહમાં અપાયું પણ આથી ય વિશેષ આ લડતના અત પછી સુદપ્રયત્નમાં ક્ષિત્રને એમણે સહકાર આપવા જે સક્રિય તત્પરતા દર્શાવી એમાં એમના ઉદાર અને વિચક્ષણ વ્યક્તિત્વનો પરિચય થાય છે એમણે એમ માનેતું કે રાજકીય પરિણામોની દૃષ્ટિએ સુદપ્રયત્નમાં આપેલો સહકાર અ જોનેના સ્વભાવની બિજળી બાજુ ઉપર પ્રભાવ પાડશે, અને કાઈ નહિ તો છેવટે તેનાથી દેશમાં એટલી તાકાત જરૂર પેદા થશે, જેને લીધે બ્રિટિશ સરકારને માટે હોમરૂલ પ્રાપ્તિની રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાની ઉપેક્ષા કરવાનું અસંભવિત બની જશે જ્યારે ગાંધીજીએ લશ્કરી લશ્કરી સલાહ આપી ત્યારે આ અહિંસાને પૂર્ણરી આવું વલણ દાખવે એનું ભારે નિસ્મય હતું આવા વલણ અંગેની મિત્રોની ઠીકાના ઉત્તરમાં ગાંધીજીના શબ્દો નોંધપાત્ર છે 'કાયરતાને છુપાવના માટે અહિંસાનું શરણ ન લઈ શકાય હું પોતે તો કટખી શકતા કાઈ પણ સંજોગોમાં અહિંસાથી દૂર રહેવાનો છું પણ મારી માફક અહિંસાની સર્વોપરિતા સ્વીકારતા ન હોય તેમને હું સલાહ આપીશ કે ભય કે નિર્બંજતાને કારણે હિંસા કરતા અચકાવું નહિ'

ગાંધીજીએ આ ઉપરાંત આ અથમાં કેળવણી અને શિક્ષણના માધ્યમ અંગેના પ્રશ્નોની સારી ચર્ચા કરી છે વળી આ અથનું નોંધપાત્ર ાક્ષણ્ય એમના પત્રોની નિયુનતા છે આ પત્રોમાં રાજકીય અને બીજા સવાલોની તનરૂપર્શી વિચારણા સાથે પત્ર મેળવનાર વ્યક્તિઓના જીવનમાં પણ રસ લે છે જેમ જેમ એમના અગત અને રાજકીય સંબંધો વધુ વધુ મોટું થતું જાય છે, જાહેર કાર્ય વધુ દંઠણ બનતું જાય છે, તેમ તેમ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વિષેની તેમની ચિંતા વધુ ને વધુ બીડી અને ક્રિયાશીલ બનતી જાય છે

ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ-૧૫

આ અથમાં ઓગસ્ટ ૧૮૧૮થી જુલાઈ ૧૯૧૯ સુધીના ગાંધીજીના લખાણોનો સમાવેશ થાય છે ગાંધીજીના હાથમાં રાષ્ટ્રીય નેતૃત્વ આવ્યું અને લોકોને એમણે સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તોની કેળવણી આપીને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિને રચનાત્મક સ્વરૂપ

આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ ગ્રંથ ગાંધીજીના આ પ્રકારના મહાપ્રયાસનો પરિચય કરાવે છે.

અમદાવાદના મિત્રમજૂરોની હડતાળનું સંચાલન, ખેડ જિલ્લાનો સત્યાગ્રહ, અને રંગરોની ભરતી દ્વારા સરકારને સહાય કરવાના કાર્યના સાત્ત્વને લીધે, ગાંધીજીએ જે અવિરત પરિશ્રમ કર્યો એના પરિણામે ગાંધીજી હા માસની બીભારીમાં સપડાયા. એમના એ આરામગાળા દરમિયાન એ રાષ્ટ્રીય લડતમાં બેઠે સુધી બેઠે રહ્યા. આ હા માસના ગાળામાં રાજકીય દૃષ્ટિએ કોઈ મહત્વનો બનાવ બન્યો નથી પરંતુ ગાંધીજીના હૃદયની માનવતામયી કામળા લાગણીઓ પ્રગટ થવાની દૃષ્ટિએ એમાં ઘણી સામગ્રી ભરેલી છે. કદાચ પણ આડંબર વિનાની અનનિહાથી એમણે પોતાની આ બીભારીને પોતાની બૂઝના પરિણામ તરીકે સ્વીકારી લઈને ધીરજથી મઢી લીધી. એમના મનનો શાન્તિ અને સ્વસ્થતા ઉપર શારીરિક કષ્ટની કશી અસર ન થઈ. એ કષ્ટ ગ્રંથે ગાંધીજીએ અનાસકત વૃત્તિ રાખી. આ સમયના પત્રોમાં ગાંધીજીની નમ્રતા એક આંતરિક પ્રવાહની માફક વહેતી દેખાય છે, અને તે એ પત્રોને કર્મશીલ વ્યક્તિ કરતાં, ચિંતનશીલ વ્યક્તિને વડું સહજ એવી મજૂર સુવાસ અર્પે છે. એવું દેખાય છે કે, જાણે આત્મ-આવિષ્કાર માટેનું કર્મનું ક્ષેત્ર બંધ થવાથી, ગાંધીજીએ આત્મનિરવરની નવી બાજુનો આવિષ્કાર કરવા માટે પ્રગટ શબ્દોનો આશરો લીધો છે. આ માંદગીએ ગાંધીજીના આધ્યાત્મિક ધડનમાં ઘણો મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

બીજા ગ્રંથોની માફક આ ગ્રંથ પણ અંગત પત્રોથી સમૃદ્ધ બન્યો છે. આ ગ્રંથના પહેલા જ પત્રમાં ગાંધીજી લખે છે કે સંપારણ, ખેડ અને અમદાવાદની લડતોમાં “હું એની જ ઇચ્છાને, બીજા કશાને નહિ, અનુસરું છું. એ અને ઘેરાતા ધન અધિકારમાંથી દોગી જાગે.” બપોરે શારીરિક ચાતના આપી રહેલી માંદગીને જિંદગીથી આનંદ કરી બાપુસાર્થ ક્રુર ઉપર લખેલો પત્ર આનંદ ભર્યો અમર્યાબનો ભાવ પ્રગટ કરે છે. ‘હું બારીકથી જોઈ શકું છું કે કુદરતના જેવું કોઈ દયાળુ છે નહિ. કુદરત એ ઈશ્વર છે. અને ઈશ્વર એ પ્રેમ છે. અને બૂઝને સારું પ્રેમના દર યથા જ કરે છે. હું આ માંદગીમાં બહુ શીખી ગયો છું.’ ગ્રંથને અંતે એમણે જે કહ્યું છે એ એમના કર્મક અને અધ્યાત્મ-જીવનનો સમન્વય છે : ‘શુદ્ધ પ્રાર્થના એ કરી શકે છે કે જે તે મુજબ ચાલતો હોય.’

આ ગ્રંથમાં ગાંધીજીનું આધ્યાત્મિક વ્યક્તિત્વ સવિશેષપણે પ્રગટતું હોવાથી અન્ય બનાવો કે હકીકતોની નોંધ ગૌણ ગણી છે.

બાળઉછેરમાં ડાકિયું

બાળઉછેર-વિષયક શ્રી વસંત નાયકનું આ પુસ્તક માનસશાસ્ત્રીય રહ્યું હોવા છતાં એનું નિરૂપણ લોકોપયોગી પણ બન્યું છે. એથી બાળઉછેરમાં રસ લેનાર સૌને વૈજ્ઞાનિક માર્ગદર્શન પૂરું પાડે એવું આ પુસ્તક બન્યું છે.

લેખકનું માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન, બાળકો સાથેનો સીધો સંપર્ક અને વિશાળ અવલોકન આ પુસ્તક પાછળ રહેલાં જણાય છે. લેખકે લગભગ નવી પુસ્તકનો પ્રારંભ કયો છે. એમણે બાળઉછેરની ઝીણી ઝીણી વિગતો, બાળકની વય અનુસાર એનો શારીરિક વિકાસ, ભાષાવિકાસ, બાળકની રમત અને એનાં રમકડાં, બાળકના આવેશોનો વિકાસ, બાળકને માબાપની બેકાળજીને લીધે નડતા અકસ્માતો અને માબાપનાં મૂંઝવતાં વર્તન તથા એમનાં વર્તનની અસરગતિઓને લીધે બાળકને થતી મૂંઝવણ વગેરે અત્યંત ઉપયોગી ગણાય એવા વિષયોને આ પુસ્તકમાં નિરૂપ્યા છે.

બાળકના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એવા મુદ્દમ ક્રમમાં થાય છે કે એ બધી પળોની ઝીણવટભરી નોંધ રખાતી નથી. આમ છતાં બાળકના વિકાસની નોંધ રાખવાની આવશ્યકતા લેખકે સમજાવી છે. બાળક ક્યારે બેસતું થયું, પહેલો દાંડ ક્યારે ફેલ્યો, શબ્દોચ્ચારણ ક્યારે થયું વગેરે ઘટનાઓ બાળકના વિકાસમાં બહુ મહત્વની છે. એની નોંધ જાગૃત માબાપ રાખી શકે, એ માટે એક ખાસ 'ફોર્મ' લેખકે તૈયાર કર્યું છે. પુસ્તકમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વિષયને અનુરૂપ ચિત્રો મૂક્યાં છે. ભાષા સરળ છે. માનસશાસ્ત્રીય પરિભાષાનો ખપપૂરતો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા છતાં પુસ્તક લોકોગ્રામ્ય બન્યું છે એ બદલ લેખકને ધન્યવાદ.

લગભગ પછીનો તબક્કો માનજીવન માટે કેટલો મહત્વનો છે એનું જાણીતાપૂર્વક પરિશીલન આપણે ત્યાં થયું નથી. ખરેખર તો અમુક વય પછી આ તબક્કાની કેટલીક વાસ્તવિકતાઓનો પરિચય આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં આવી જવો જોઈએ. જ્યારથી જીવનનો આરંભ થાય છે અથવા જીવનની ગભીરતા-પૂર્વક ઉપાસના કરવાનું જ્યારથી આરંભાય છે ત્યારે એ અંગેની કશી જ તાલીમ વિનાના સંખ્યાબધ લોકો ભણેલા હોવા છતાં 'અભણ'ની જેમ જ વર્તે છે. આમાં ય માતા-પિતા તરીકે જવાબદારી એ તો એક નવા જ જીવનના વિકાસ માટેની તાલીમ આપવાની છે. બાળઉછેરની જવાબદારી આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ-માતાઓ પૂરતી જ મર્યાદિત સમજવામાં આવી છે. પરંતુ બાળઉછેર એ સહિયારી જવાબદારી છે. જેટલી માતાની જવાબદારી છે એટલી જ ગંભીર

જવાબદારી પિતાની પણ છે, આવી ગંભીર જવાબદારી પ્રત્યે જાગૃત કરતું આ મંત્રણું મનોરંજનાનિક પુસ્તક કેટલીક હમીમો પ્રત્યે દોષ માનપિતાને વિચાર કરતા હરી મૂંઝે એ આ પુસ્તકની નાનીચૂની સેવા નથી એના લેખ ને અગિયન દન

અર્વાચીન સાંસ્કૃતિક કેળવણીનો વિકાસ-૧૭૮૫થી ૧૯૬૭

(લેખક ડૉ. ધનવત દેમાઈ)

ભારતીય કેળવણીના છેલ્લા બમ્બે વર્ષોનો કડીમદ્દ અને સફળ ઇતિહાસ આનેખતો સુજ્ઞાતી ભાષામાં પ્રગટ થયેનો, ડૉ. ધનવત દેમાઈનો આ પત્રોનો અર્થ છે અંગ્રેજી ભાષામાં આ વિષયના અધ્યોત્તરુદ્ધના-નાર્મિક, ડૉ. સુખરશ્ન, શ્રી ભગવાન દયાન અને મિકવેરાના છે પણ આ પુસ્તક અંગ્રેજી અધીને આધારે કે તરજૂમાની દૃષ્ટિએ તૈયાર થયું નથી, પરંતુ વાચકને ભારતીય કેળવણીના ઇતિહાસના પ્રવાહો અને પ્રશ્નો મનજવામાં જરૂરી બુદ્ધિમં પૂરી પાડે તેમજ દૃષ્ટિ ઊભે એવી રીતે આ અર્થતુ આયોજન થયું છે એ માટે લેખકે કેળવણીના ઇતિહાસની લઘુલઘુપૂર્વક રાજકીય સામાજિક અને આર્થિક બુદ્ધિમં આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે આ અર્થતુ આ પ્રદારતુ આયોજન લેખકની ઇતિહાસનેખનવિષયક સાચી દૃષ્ટિનો ખ્યાન આપે છે

આ ઇતિહાસઅર્થ આર વિસ્તૃત ખડેમાં વહેચાયેનો છે પ્રથમ ખડમાં લેખકે યુગોપીય પ્રશ્નના ભારતમાં આગમનથી આગ લ કર્યો છે અને છે ૧૮૪૭ સુધીના આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય પરિબલોની સમીક્ષા કરી છે બીજા ખડમાં બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન કેળવણીની નીતિ વહીવટ અને અર્થ-મવચ્ચાનો વિશ્લેષ નિરૂપ્યો છે રાજ્યની દેશલિપ્ત નીતિતુ મદાણ, ધર્મ અને દહીધરણ છેલ્લા બે ખડમાં કેવી રીતે થયું એતુ આનેખન કરીને લેખકે બ્રિટિશ રાજ્યની દેશલિપ્ત નીતિની સમીક્ષા કરી છે મધ્યમ સરકાર દ્વારા કેળવણીના વહીવટનો વિશ્લેષ, પ્રાંતીય સરકારો દ્વારા કેળવણીનો વહીવટ, કેળવણી ખાતાનો વિશ્લેષ અને બ્રિટિશ રાજ્યની કેળવણીના વહીવટને લગતી મિદ્ધિઓ અને સમમ્યાઓતુ ચિત્ર આનેખ્યુ છે, અને છેલ્લે કેળવણીના અર્થતત્વો વિશ્લેષ આનેખ્યો છે

આખા ૫ અર્થમાં ત્રીજે ખડ વધારે રસઅર્થો જાણ્યો છે લેખકે આ ખડમાં પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીનો વિશ્લેષ આનેખ્યો છે આ ઉપરાંત ધર્માપીય અને ટેક્નિકલ કેળવણીનો વિશ્લેષ પણ આનેખ્યો છે આમ આધુનિક કેળવણીના સર્વોચ્ચ પાસાના વિશ્લેષતુ રસઅર્થ નિરુપણ છે લેખકે ભારતીય કેળવણીની ઇતિહાસ સમમ્યાઓ પૈકી રાષ્ટ્રીય કેળવણી, મદત અને રૂઝિયાત કેળવણી,

જનતાની કેળવણી અને અક્ષરજ્ઞાનનો વિકાસ, ઔદ્યોગવણી, શિક્ષણનું માધ્યમ, ધાર્મિક શિક્ષણ વગેરેની સમીક્ષા કરી છે.

ચોથા ખાડમાં લેખકે અત્રત્ર ભારતમાં કેળવણીના વિકાસની વહીવટી અને આર્થિક બાબતની સમાલોચના કરી છે તેમ જ ભારતીય કેળવણીની વર્તમાન સમસ્યાઓ અને કોઠારી શિક્ષણપત્રના હેવાલની ચર્ચા પણ કરી છે.

આ પુસ્તકની અભ્યાસલક્ષી વિશેષતા એનાં પરિશિષ્ટો છે. આ મૂલ્યવાન ગ્રંથની ભાષા પણ સાહિત્યિક છે. આખું પુસ્તક એની રજૂઆત અને લેખનરીતિની દૃષ્ટિએ ઘણું જ મૂલ્યવાન છે. મ. સ. યુનિ.એ આવા મૂલ્યવાન પુસ્તકનું પ્રકાશન કરી શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર સેવા કરી છે. લેખકે ઉઠાવેલો પરિશ્રમ લેખે લાગ્યો છે અને એમનું લખાણ ગૌરવ અપાવે એવું છે.

આનંદધારા (શ્રી યશોધર મહેતા)

‘મનુષ્ય જ્યારે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે સાધના દ્વારા આ નામરૂપાત્મક જગતને તેણે અદર સ કેલી લેવું પડે. કાલી એટલે નામરૂપાત્મક વિશ્વનો લય કરીને ક્ષણનું એટલે કે શિવનું સાયુજ્ય પમાડનારી શક્તિ. એ શક્તિ પેલા વર્ણુમાવારૂપ ૫૧ અક્ષરોનો સહાર કરનારી હોવાથી ૫૧ મસ્તકો ઝેદી પોતાના ગળામાં તેનો હાર પહેરનારી કંપવામાં આવી છે આ વસ્તુ જોએ સમજે છે તેઓ હિન્દુઓની સર્જક કંપનાશક્તિ ઉપર મુગ્ધ થાય છે અને તેમને અજ્ઞાની મૂર્તિપૂજકો માનતા નથી સ સારનો માનસિક રીતે સહાર કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા સાધકને મન મૂર્તિ એ માત્ર આલંબન છે.’ (૫ ૨૩૪-૩૫)

આ પરિવ્રજા આ પુસ્તકના લેખક શ્રી યશોધર મહેતાની તાત્પર્યસુદ્ધિનો ઘોતક છે. આમ જોવા જતાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પરામર્શ આ વિચારમાં વ્યક્ત થયો છે, પણ તદુપરાંત આ પુસ્તકના ૫૧ નાના નાના લેખોમાં લેખકના વૈચારિક, ઊર્મિલ અને સવેદ પ્રતિભાવો આવેખાયા છે.

સાહિત્યરૂપની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક આત્મવક્ષી નિબંધોમાં આવે, કેમ કે એમાં લેખકનો અલિંગ્ય સીધો તેમ જ માત્ર વૈચારિક ભૂમિકાથી થતો નથી. પણ વિચારમાત્રથી એમના ચિત્તત્રમાં જે પ્રકારનો સંકોભ થયો છે એને રસભરી ભાષામાં અલિપ્ત મળી છે. આમાં મુખ્યત્વે તો લેખકનો ભારતીય સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનો પ્રેમાદર જ વ્યક્ત થયો છે આચાર્ય રજનીશંકર કે મહેશ ચોપીના પ્રભાવોની વલણોની અધિકૃત તપાસ પણ આ પુસ્તકનાં પાનાંઓમાં

શક્યતા મુલમ કરી આપી છે. પણ લેખકની કાર્યપદ્ધતિ અને વિચારધારા વ્યક્ત કરે એવા જ લેખોનું સંપાદન કર્યું નથી. બધું જ પ્રગટ કરી દેવાનું વલણ લેવાથી આમ થયું છે.

‘નવજીવન’ની વિકાસવાર્તા (લેખક શ્રી મણિભાઈ લ. દેસાઈ)

‘નવજીવન’ ગાંધીજીના તત્ત્રીપણા દેખી નીકળના એક પત્રરૂપે અને પરિણામે એક સમ્બંધરૂપે કેવી રીતે વિકસ્યું એની રસભરી અને રોમાંચક કથા ઘણી જ પ્રેરક છે. ગાંધીજીએ કેવા સંજોગોમાં ‘નવજીવન’નું તત્ત્રીપણું લીધું, એમાં એમણે કેવા પ્રકારે લોકશિક્ષણનું કાર્ય કર્યું, એને ચલાવવા અને વિસ્તારવા કેવાં કેવાં અતગમ્યો, આપત્તિઓ આપ્યા, અને એમાંથી ‘નવજીવન’ કેવી રીતે વિકસી ગયું એનો પ્રેરક પરિચય આ પુસ્તકમાં મળે છે.

પુસ્તકની ખૂબી એની લેખનપદ્ધતિમાં છે. લેખક ગાંધીજીના કાર્યની ભૂમિકાને બની શકે ત્યાં લગી એમના જ શબ્દોમાં આલેખી છે અને ગાંધીજીના વિચારો પણ એમાં માથે જ આપ્યા કરે છે. આમ તો આ પુસ્તકનું મૂલ્ય એક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ જેવું છે, પણ એમાં આપવામાં આવેલી માહિતી લેખન અને રજૂઆતની દૃષ્ટિએ આકર્ષક બની છે.

ગાંધીજીના નિર્વાણ પછીનો ભાગ શ્રી બાલુભાઈ પારેખે લખ્યો છે. એમાં ગાંધીજીના નિર્વાણ પછીના દિનસોમાં પ્રબલદાયનો ઉદ્ગાર જે રીતે અત્રે અવતારવામાં આવ્યો છે એ ઘણું જ મહત્વનું છે. ત્યાર પછી ‘હરિજનબંધુ’ તથા ‘હરિજનસેવક’-એ હરિજન પત્રોનું સંચાલન પર પરાને કેવી રીતે બળવતું હતું એનો ખ્યાલ આપનામાં આવ્યો છે.

છેલ્લે પુરવણીમાં ‘નવજીવન’ કરેલાં મહત્વના પ્રકાશનોની વિગત આપવામાં આવી છે. પરિશિષ્ટોમાં પહેલા અને હાલના દૂરદીર્ઘજીની યાદી આપી છે અને વચગાળે જે તે દૂરદીર્ઘોના રાજીનામા કે નવી નિમણૂકોની યાદી પણ મૂકી છે. ‘નવજીવન’ના ઇતિહાસની કેટલાક મહત્વની તારીખોની નોંધ પણ આ ઇતિહાસ-ગ્રંથમાં ઉપયોગી છે.

ગાંધીજીનું આરોગ્યચિંતન (શ્રી મહેરવાન ભમગરા)

પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિની પ્રકાશનશ્રેણીનું આ પુસ્તક ગાંધીજીના આરોગ્ય-રિપયક વિચારોનો પરિચય આપવા માથે એની પરીક્ષા પણ કરે છે. એથી પુસ્તિકાની ગુણવત્તા વધી છે. ગાંધીજીએ ૧૯૦૬માં ‘આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન’

એ સૌ પ્રથમ પુસ્તક લખેયું અને છેલ્લે ૧૯૪૨માં 'આરોગ્યની ચાવી' એ પુસ્તક લખેયું. નિસર્ગોપચારના દિમાયતી ગાંધીજીની આરોગ્યદષ્ટિ એ પ્રયોગ-વીરની હતી. એથી એ જીવંત હતી. છતાં વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિન્દુથી વિચારતાં કેટલીક માન્યતાઓને લેખકે શ્રામક ગણાવી છે (પૃ. ૭). વળી, ગાંધીજીએ કેટલાંક વિવાદાસ્પદ મુદ્દો પણ આપ્યાં છે. એનું સમાધાન લેખકે ગાંધીજીની જીવનદષ્ટિમાંથી કરી લે છે. 'માણસનો આહાર સાત્ત્વિક ન હોય તો તેનું મન સાત્ત્વિક ન રહી શકે' જેવાં વિવાદાસ્પદ વિધાનોની પણ નોંધ લે છે. લેખકે ગાંધીજીના આરોગ્ય-વિષયક ચિંતનના વૈજ્ઞાનિક અભિગમને તથા કસરત પાછળના એમના દષ્ટિ-બિન્દુ પાછળ રહેલા જીવનમૂલ્યને તારવ્યાં છે. આ પુસ્તિકામાં બ્રહ્મચર્ય વિષેના ગાંધીજીના વિચારોની જે વ્યવહારુ પરીક્ષા (આગમ્યની દષ્ટિએ) થઈ છે એ ઉપકારક છે. (પૃ. ૨૨ થી ૨૬)

ગાંધીજી—એક કેળવણીકાર (શ્રી મૂળશ કર મો. ભટ્ટ)

ગાંધીજીના જીવનવિકાસમાં એક અપૂર્વ લક્ષણ એ દેખાય છે કે કોઈ વાત સાંભળીને કે વાંચીને કે ચિંતન દ્વારા દિલમાં જીતરી ગઈ એટલે તેને વર્તનમાં ઉતારતા તેઓ એક પણ પણ ગુમાવતા નહિ. કેળવણીકારનું આ પ્રધાન લક્ષણ છે. પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિના ભાગરૂપ આ નાનકડી પુસ્તિકામાં ગાંધીજીના કેળવણીના પ્રયોગોનો અને કેળવણીવિષયક એમના વિચારોનો પરિચય કરાવાયો છે. ગાંધીજીએ દર્શિયુ આદિશમાં કરેલા કેળવણીના પ્રયોગો પાછળની ગાંધીજીની આયોજનશક્તિમાં એક સમર્થ કેળવણીકાર તરીકેનું એમનું વ્યક્તિત્વ ઉપસાવાયું છે. રાષ્ટ્રની મુક્તિ માટે અવિરત પ્રવૃત્તિમાં દુખેલા હોવા છતાં જીવનવિકાસ માટે અખતા સખ્યાબધ માનવબળ ધુઓ સાથેનો એમનો મતઃપ્રવહાર પણ એમની શિક્ષણ-પ્રવૃત્તિનો અગત્યનો ભાગ છે. ભાષાશિક્ષણ, ઉચ્ચારરીતિ, પરીક્ષાપદ્ધતિ અને ખાળકોને શિક્ષા વગેરે વિષેના ગાંધીજીના પ્રયોગોના ઉલ્લેખ સાથે એમાંથી ફક્ત થની એમની શૈક્ષણિક દષ્ટિ આ પુસ્તિકામાં તારવી આપવામાં આવી છે. ગાંધીજીએ 'સત્યાગ્રહ આશ્રમનો ઇતિહાસ' 'એ પુસ્તકમાં ૨૭ મુદ્દાના જાહેરનામામાં આપેલાં કેટલાંક સૂચનો કેળવણીના પાયાના સિદ્ધાંતને વિશદ કરે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની યથાપના અને નર્મ તાલીમનો એમનો દષ્ટિકોણ ગાંધીજીને એક કેળવણીકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. લેખકે ગાંધીજીના કેળવણીવિષયક તમામ પ્રયોગોને આંદોષીને તંથા જરૂર જણાય ત્યાં પ્રાથમિક કેળવણીથી આરંભી, કેળવણીના કેટ પ્રશ્નો વિષેના ગાંધીજીના વિચારો દર્શાવીને ગાંધીજીના કેળવણીકાર તરીકેના વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવ્યો છે.

ગાંધીવિચારો જુનવાણી થઈ ગયા છે? (શ્રી નારાયણ દેસાઈ)

ગાંધીજીના અવસાન ટાણે જવાહરલાલ નહેરુએ કહેલા ઉદ્ગારો આર ભમાં રાંધીને લખાયેલી આ પુસ્તિકાની રજૂઆત હૃદયસ્પર્શી છે. એ સાથે એનું નિરૂપણ ચિત્ત છે. ગાંધીવિચારોને જીવનથી છૂટા પાડી દીધા છે એ કારણને મુખ્ય ગણાવી ગાંધીવિચારની જુનવાણી અવધાને સ્વીકારે છે. પછી ગાંધીજીએ સ્વીકારેલાં—આગરેલાં એકાદશમતમાં રહેલી ચિર જીવ જીવનદષ્ટિની ચર્ચા કરે છે. વળી ગાંધીજીના કાર્યક્રમો પાછળની જીવ ત દષ્ટિનું મૂલ્યાંકન પણ લેખકે કર્યું છે. દારૂબંધી, ખાદી, આંધોગ્ય, સદાચર, પ્રૌઢશિક્ષણ વગેરે પાછળની ગાંધીજીની દૂર દેશી તારવી છે. અંતે દરબંને, માતૃભાષા, રાષ્ટ્રભાષા, મજૂરો, કિસાનો, આદિવાસીઓ, શાંતિએના, વિદ્યાર્થીઓ વગેરે વિશેના ગાંધીવિચાર આજે પણ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય એ લેખકે દર્શાવ્યું છે.

કેન્સર મટી શકે છે (ડૉ. ભાનુ ર. શાહ)

કેન્સર વિષે પ્રગળે વિશેષ જ્ઞાન આપવાના હેતુથી આ પુસ્તિકા લખાઈ છે. લેખકે કેન્સર રોગની વ્યુત્પત્તિનો અર્થ આપવાથી આર ભી, એનાં લક્ષણો, એની ગંભીરતા, દુનિયાના અન્ય દેશોમાં આ રોગનું પ્રમાણ અને આ રોગ અન્ય દેશોમાં થવાના કારણો વર્ણવ્યા છે. કેન્સર વારસાગત જ નથી અને એપી પણ નથી પરંતુ વહેતું નિદાન જીવ બચાવે. પછી તો કેન્સરની વૃદ્ધિ ધણી વેગીથી છે, એમ જણાવ્યું છે. શરીરમાં કેન્સરની ભૂમિકાના ચિહ્નો સામે સજાગ રહેવાની સૂચનાઓ આપીને એના નિદાનની રીત લેખકે દર્શાવી છે. શરીરના જુદા જુદા ભાગો ઉપર કેન્સર થવાના કારણો દેશ-કાળને લીધે હોય છે. આ યુગમાં જીવતા પ્રત્યેક માણસને આ રોગ વિષેની માહિતી હોવી જરૂરી છે. આ પુસ્તિકા આ જરૂરિયાતને સતોષે છે.

સ્પીકરની કામગીરી (શ્રી નગીનદાસ સઘવી)

ભારતની સમઘીય લોકશાહીમાં લોકસભામાં અને રાજ્યોની ધાગસભાઓમાં સ્પીકરની કામગીરીનો ખ્યાલ આપતી આ પુસ્તિકામાં આ નિશ્ચિત પદનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે, જેથી આ સ્થાનનું ગાંભીર્ય એની પગપરામાંથી સમજી શકાય. ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના સ્પીકરપદ વચ્ચેની ભિન્નતાનો લેખકે નિગતે પરિચય કરાવ્યો છે અને એ સાથે ભારતના સ્પીકરની કામગીરીની મર્યાદા પણ દર્શાવી છે. ભારતમાં સ્પીકર તટસ્થ નથી. 'લોકશાહીમાં ગેરશિન્ત ખાળવા માટે બહારના નિયંત્રણો લાદવાનું પગલું અતિસય જોખમરૂપ બની

જવાનો સંભવ છે. તેથી આ પ્રકારની ઝેરસિસ્ત ખાજવાનો એક માત્ર માર્ગ સ્પીકરનું સ્થાન વધારે દૃઢ કરવું, વધારે માનને પાત્ર બનાવવું' એમ લેખકનું માનવું છે. ઇંગ્લેન્ડમાં જે વ્યવસ્થા પરંપરાને આધારે ઊભી થઈ છે તે આપણે કાપડેસર ઊભી કરવી જોઈએ, કેમ કે આપણા દેશ માટે પૂર્ણપણે તદ્દત્થ સ્પીકરની જરૂરિયાત અત્યંત તીવ્ર બનેલી છે.

અમેરિકા આપું' છે (શ્રી મીનુ એડનવાલા)

આધુનિક અમેરિકાનો પરિચય કરાવતી આ પુસ્તિકા અમેરિકાના ભૂતકાલીન વારસાને અને એના દનિહાસને ટૂંકમાં આલેખે છે. અમેરિકાના બંધારણ, રાજ્યપદ્ધતિ, એના વિમુક્તિ અને આર્થિક મંદો જેવા ગાળાઓનો ઉલ્લેખ કરી છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં વિકસેલા દુનિયાના આ મહાન રાષ્ટ્રમાં વિકાસની અપાર શક્તિતાનાં કારણો અને એમાં શિક્ષણ માટે પૂરતી તકોનો ખ્યાલ આપ્યો છે. એ સાથે અમેરિકાનો કેવા અજ પ, અધીરા, જિજ્ઞાસુ અને ગતિશીલ છે એનો પરિચય આપનાં એમણે એક અગ્નિવ્યા ટાપુને આખી દુનિયામાં આગળ મૂકી આપ્યો એનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. હાલમાં અમેરિકામાં હબસીઓનો ઉત્કર્ષ કેવી રીતે થઈ રહ્યો છે, શાળા અને મુનિવર્સિટીઓ કેવી રીતે મોખરે આવી રહી છે એનો નિર્ણયો પરિચય મળે છે. સામી બાજુ આ સમૃદ્ધિની રેલંછેલવાળા આ ગાંધીમાં કુટુંબવ્યવસ્થા વૃદ્ધી રહી છે. કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે સમજણ અને પ્રેમની ખાઈ વિસ્તરતી રહે છે, એકજવાબરી વૃદ્ધાવસ્થા સમાજની હવે એક અનિવાર્યતા બની ગઈ છે. ખૂબ ઝડપી પરિવર્તનની કિમત આ રીતે પણ ચૂકવાય છે. આધુનિક અમેરિકાની ગતિ બિનધાર્મિકતા તરફ છે. લેખકે છેલ્લે ભારત અને અમેરિકા વચ્ચે આંતર-બાહ્ય ખોજની દૃષ્ટિએ જે તુલના કરી છે એ ખૂબ રસભરી બની છે અને વિશ્વ પરનાં આ બે મહાન રાષ્ટ્રોને સમજવામાં ઉપદારક બને એવી છે.

ભારતની અકાદમીઓ (સરસા જગમોહન)

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી ભારતના જીવનની બદલાયેલી તાસીરના પરિણામે, સાંસ્કૃતિક સમન્વયનો નવો અભિગમ-તે આ અકાદમીઓ, સાહિત્ય અકાદમી, સંસ્કૃત અકાદમી તથા સર્ગીનનાટક અકાદમીની સ્થાપનાનો ઇતિહાસ, એનાં બંધારણ, ઉદ્દેશો, પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય આ પુસ્તિકા કરાવે છે. રાજ્યકક્ષાએ પણ સાહિત્ય અને કલાના પ્રસાર અને પ્રોત્સાહન માટે પ્રયાગો થાય છે એનો ઉલ્લેખ

કરી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ-સુરક્ષાનો પુરુષાર્થ કેવો છે એનો આલેખ દોર્યો છે.

ચંદ્ર પર ઉતરાણુ (શ્રી વિજયગુપ્ત મૌર્ય)

સો વર્ષ પહેલાં ફ્રેન્ચ વિજ્ઞાનકથાલેખક જુલે વર્ને ‘પૃથ્વીથી ચંદ્ર સુધીની સફર’ નામની એક વૈજ્ઞાનિક સાહસકથા લખેલી. એમાં વિજ્ઞાન, અટકળ અને કલ્પનાનું સંમિશ્રણ હતું. પણ ૧૯૬૮માં ત્રણ અમેરિકન ચંદ્રયાત્રીઓ ચંદ્રની દસ પ્રવલિણ કરવા ગયા ત્યારે જુલે વર્ને લખ્યું હતું એ બધું સાચું પડ્યું ! આવા આશ્ચર્યકારક સામ્યના ઉદ્દેશ સાથે આરંભાતી આ પુસ્તિકા મહત્વાકાંક્ષી માનવના પુરુષાર્થ-પરાક્રમને આલેખે છે. આધુનિક વિજ્ઞાને મેળવેલી સિદ્ધિનાં દરગામી પરિણામો પણ કલ્પનામાં કુબાડે છે. લેખકે આવા પ્રયોગો પાછળના હેતુને સ્પષ્ટ કરી, આ રીતના અવકાશયાત્રીઓના પ્રયોગોનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. અમેરિકા અને રશિયાના આ પ્રયત્ન પુરુષાર્થની લેખકે તુલના પણ કરી છે. ચંદ્ર પરની સગવડો અને સુરક્ષાઓનો પરિચય કરાવ્યો છે. એપોલો-૯ના યાત્રીઓના રોમાંચક અનુભવો પાછળ કયાં વૈજ્ઞાનિક સત્ય રહેલાં છે, તેમ જ એપોલોની યોજના કેવી વિરમયભરી છતાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની છે એનો રસભર્યો પરિચય કરવાયો છે.

અણુવીજળી (શ્રી ગદિત દવે)

વીજળીનું ઉત્પાદન કરવાની રીતોમાં કઈ રીત વધુ ખર્ચાળ છે એ દર્શાવી અણુવીજળી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય એની વૈજ્ઞાનિક સમજ આ પુસ્તિકામાં આપવામાં આવી છે. અણુના કેન્દ્રમાં પ્રોટોન્સ અને ન્યુટ્રોન્સ નામના સુખ્યત્વે બે પ્રકારના રજકણોમાં રહેલી નેગેટિવ અને પોઝિટિવ વીજળી કઈ પ્રક્રિયાથી વીજળી શક્તિમાં પરિણમે છે એ રસભરી રીતે દર્શાવ્યું છે.

ભારતમાં અણુશક્તિ દ્વારા વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનો આગ્રહ ડૉ. ભાલાએ એન્થો હતો. એમણે તો છેક ૧૯૪૪માં આ રીતે વીજળીશક્તિ ઉત્પન્ન કરવા સૂચવેલું ત્યારે ભારતમાં આ પદ્ધતિ ખર્ચાળ પડે અને વીજળી મોંઘી પડે એમ જણાવી વિરોધ થયેલો. ૧૯૫૪ થી અણુશક્તિ દ્વારા વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનો પુરુષાર્થ કેવી રીતે થયો એનો ઇતિહાસ આપી, ભારતના સુખ્ય વીજળી ઉત્પાદક મથકોનો પરિચય લેખકે કરાવ્યો છે. આ પુસ્તિકા આપણી સમીપ રહેતી હંમેશની વીજળીશક્તિના રહસ્યને તથા એના ઉત્પાદક પુરુષાર્થને ડ્રગટ કરે છે.

ખાવપૂરક પદ્ધતિ શુ છે? (શ્રી નરોત્તમ સાહ)

છેને અગ્રેજીમાં 'ડેક્સિસ' કાયનાન્સિંગ' કહે છે અને ગુજરાતીમાં 'ખાધ પૂરક પદ્ધતિ' કહે છે, એના વિષે વણા લોકોને કંઈક આવે. ખ્યાન હોય છે સરખાગતી આવક કરતા ખર્ચ વધી જાય ત્યારે નોગે ઝાપીઝાપીને સરાર આપના-ખર્ચ વચ્ચેની ખાધ પૂરી કરે એ ખાધપૂરક પદ્ધતિ કહેવાય તથ્યવાળી આ સમજ હોવા છતાં એમાં રહી જતા પાયાના મુદ્દાની સમજ આ મુક્તિમાં આપવામાં આવી છે નાણુ નાણાના પ્રમા ગિઝર્ડ બેંક અને એની દેખરેખ તમે મમ કરતી અથ બેંક તથા સમર-વચ્ચેની કાય પદ્ધતિનો પરિચય કરી અત્યારની આવકવેરાની પદ્ધતિનુ મૂલ્ય સમજાવી પ્રગલ્ભે આ વિષયને ફરી ગીતે સમજાવે. જોઈએ એનુ માર્ગદર્શન લેખક વિચારીતે મગસુ છે ભાવે શા માટે વગે છે એના કારણો તપાસી કુમારાનો સુગંધ ગીતે પૂરે કરી શકાય એ દર્શાવુ છે આ વિચાર પાછળ લેખકે સાંસ્કૃતિક વિચારપદ્ધતિ તેમજ આપના દેશની પ્રગતિ બિનજરૂરી અને ગ્રાણુનાતક વનણુનો લાભપિત મમ વચ કર્યા છે 'અ પવિત્રસિંગ અને અલણુ દેશના લોભિ અપ્પર અર્થશાસ્ત્ર ન સમજે અને સમજારને કુમારાને માર્ગે આનવાની ફગલ પાડે એ હજી મમજી શકાય એમ છે પણ ન સમજી શકાય અને ન જામા કરી શકાય એવી વાત એ છે કે માર્ગેમી તેમજ બિનકાર્યેમી વિરોધપક્ષના બધા આગેવાનો નેમિના એ વક્ષણુને પોતાની જોગદાર જુબેશો દ્વારા સતત મજબૂત બનાવ્યા રતા હોય છે રવેરા માનેના આદેશનો આપણે ત્યાં એ પ્રણાલિમાં સમાન બની ગયા છે પણ ખાધપૂરક સામે કોઈ હ નાજી મેકરવા હજી થયા નથી -ખાધપૂરણુનુ આ માર્ગદર્શન અભ્યાસ માગી લે તેવુ છે

ખેતી પર આનકવેરો (શ્રી મુધન્વા વી. આર)

ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રે આવકવેરાની વિચારણા ૧૮૭૫માં થઈ હતી છત્તિસ ગેજેસેશન ઇન્ડસ્ટ્રીયરી કમિશિએ ખેતીવાળીમાથી થતી આવકને આવકવેરામાથી અપાતી ચાતુ મુક્તિ માટે કોઈ અતિદાસિ કે સાંસ્કૃતિક દિગ્ધિએ વારણુ જોયેનુ નહિ પરદેશી શાસનમાળ દરમિયાન ખેતીમાથી થતી આવક થર વેરે નેકાનો લેખકે એ અગાઉની મજબૂત પદ્ધતિને પણ આ ગીનના વેરામાં ગણાવી છે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં આ પ્રશ્ન અમે જે રાજગણુ પ્રવર્તે છે એનો પરિચય આપીને લિન્નલિન્ન રાજગીય પક્ષેના અભિપ્રાય દર્શાવે ખેતી પર આવ વેરે શા માટે હોઈ શકે એની ચાર દીગોની રસમરી ચર્ચા કરી છે

કોલેજીયન (શ્રી કાધર વાલેસ)

પુસ્તક હાથમાં પકડી, પાના પર નજર પડે અને શબ્દો વચાતા જાય તેમ તેમ અનુભવાય કે આપણે વાંચતા નથી, સાંભળીએ છીએ. પીઠ, સહૃદયી, જીવનના મર્મને જાણનાર ઉપરાંત નવા પ્રશ્નોને ખૂબ જી જાણથી સમજનાર, આપણાથી ક્યાંય દૂર હોવા છતાં આપણી ખૂબ જ નજીક ખેડેલા-એવા આ પુસ્તકના લેખકની આત્મીયતાનો સ્પર્શ થયા વિના રહેતો નથી. લેખક એક શિક્ષક છે, શિક્ષણને એક વ્યવસાય તરીકે નહિ પણ મિશન તરીકે વર્ણવે છે. વિદ્યા અને વિદ્યાર્થી એ એમના ઉપાગ્રહ છે. વિદ્યાર્થીના જીવનમાં માંગણની આકાંક્ષા છે.

કોલેજના પ્રારંભિક વિસ્મયથી અને એ જીવનમાં અનુભવાતી વિલંબણ મૂઝવણોથી વિદ્યોપાસનાના આ કાળની સમગ્રતા કે એના ઉકેલથી જ આ લેખક કૃતાર્થ થતા નથી. તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને દોરવા એવો ઉપદેશક ગુરુભાવ પણ ક્યાંય નથી. આ પુસ્તકમાં તો 'તમને લાજુતાં, રમતાં, વાંચતા, નિરાશ થતાં ને ઉત્સાહમાં આવતાં જોઈને લખેલાં પાનાં છે. એમાં એ જોખમો ને એ કાયદાઓ ને એ આદર્શો ને એ શક્યતાઓનું વર્ણન છે, વિશ્લેષણ છે, નેથી તમે વિચાર કરો. અગાઉથી વિચાર કરો. તમારો પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર કરો. ને વિચાર કરીને જીવનના એ અગત્યના ગાળા માટે તૈયાર થાઓ. ને એનો પૂરો લાલ લો. ને તમારું એ કોલેજ-જીવન સફળ થાય. ને તમારું આખું જ જીવન પછી મંગળ બને. એ તમારા જૂના શિક્ષકની આકાંક્ષા છે.'

કાધર વાલેસની આ આકાંક્ષામાંથી લખાયેલાં આ પાનામાં લેખકનો અનુભવ જીવનની વાસ્તવિકતા અને આદર્શનો અદ્ભુત સમન્વય સાધે છે, વ્યવહાર અને ભાવનાસૃષ્ટિને વિલંબણ ધર્મદોરથી ગૂંથે છે. અભ્યાસમાં જી જાણ અને શ્રમ પછી આવતી સફળતા, પણ જીવનમાં મગધની ઉપાસના કરનાર આ શિક્ષક આ બધા ઉપરાંત સાધવાની પવિત્રતા પર પ્રેમપૂર્વક સહૃદય ઝોક આપે છે. મેડિકનના વિદ્યાર્થીને ચારિત્ર્ય માટે ખૂબ સખગ કરે છે. 'હાથની, મનની અને દિલની પવિત્રતા ઉપર સમાજના કલ્યાણનો આધાર છે.' લેખકની આ શ્રેયદષ્ટિ યુવાનોને પ્રેરે એવી રીતે રમૂ કરાઈ છે. કોલેજજીવનની સુવાનોની આભાવિક મૂઝવણો પ્રત્યે એમણે અપાર મમતા-સહાનુભૂતિ દાખવી છે. જીવનમાં શ્રેય અને સાધન તપશ્ચર્યા વિના પ્રાપ્ત થતાં નથી, તો ખીજી બાજુ તપશ્ચર્યા કે માંગણની પરવા વિના સફળતા પ્રાપ્ત કરવાના દુઃખની માર્ગોએ લોકો કાંઈ પણ જાય છે. આધુનિક સુગની આ નૈતિક સમગ્રતાનો સામનો સુવકાએ કેવી રીતે કરવો એનું માર્ગદર્શન

કાધર વાલેમ પ્રેરક રીતે કગવે છે. આવેશ-ભર્મિ, ભાવના-મમતાનો અતિરેક થવા દીધા વિના કે એમા પોચટ બનાવ્યા વિના ધીરજ અને ઉત્સાહ મીચે એવી વાણીમા લેખકે કોલેજના યુવાન વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતોવાપ કર્યો છે.

લેખકની ઉપદેશક વાણીમાં ભાવચિત્રો હૃદયસ્પર્શી છે આના ભાવચિત્રો અવારનવાર આવી વાચનારના હૈયાને બીજવી દે છે. અભ્યાસ ખાતર ગતના ઉત્તમગત ક્રમતા દીઠગને ભાવભર્યો દિવધી જોતી અને વિચારતી માનુ ચિત્ર આડુ હૃદયસ્પર્શી બન્યું છે.

નવી પેઢીને • તરુણાશ્રમ (કાધર વાલેત)

નવી પેઢી માટેની આ લેખમાળામા ચોથી અવગ તરી આવે છે આમીજીની શુદ્ધ અને વિશાળ સ્હાનુભૂતિ સમચાર અને દુરાચારનો ભેદ એમના મનમા ન્પટ છે દુરાચારને તેઓ લેશ માત્ર ઠાકુ આપવાના નથી, અને છતાં દુરાચારના મોહમા સપડાયેનાઓને દર ઠેવવાની બૂલ તેઓ કરવાના નથી ન્યાયને નામે તેઓ પ્રેમધર્મનો દ્રોહ ન જ કરી શકે પ્રેમમા ને ઉદારતા, લાભ અને ધીરજ છે એ જ એની અમોઘ શક્તિ છે આ પ્રેમ અને સહાનુભૂતિના વાતાવરણમા જ આ બધા લેખો લખેતા છે તેથી નવી પેઢીને આ વાચતા રસ પડશે, એનું આદર્પદ્ય વધશે અને નવી પેઢી જેમ જેમ આમા સમગ્રવેળી વાતોનું ચિતન કરશે તેમ તેમ લેખક ક્રમે ક્રમશઃ થશે કાંઠા કાપેલકરે આ યુવતકના યુગવચનમા,

કેમ રાખવી એનો ખ્યાલ આપે છે. આધુનિક યુગમાં અનૈતિકતા અને નાસ્તિકતાને ફાલવા દેતાં તત્ત્વો સામે ગંભીરતાપૂર્વક તેઓ આંગળી ચીંધે છે અને ધર્મ પ્રતિ શ્રદ્ધા પ્રેરે છે. ધર્મને તેઓ એક અન્નેડ જીવનમૂલ્ય તરીકે ઓળખાવે છે.

લેખક આ બધું કહેવા માટે અનેક દૃષ્ટાન્તોનો ઉપયોગ કરે છે. 'રચની ક્ષગમ'માં પ્રાચીન ગ્રીક લોકોમાં પ્રચલિત એક કથાનું રહસ્યદર્શન કરાવ્યું છે. એ દ્વારા નવી પેઢી પામેથી કેવી રીતે કામ લઈ શકાય એની વિવેકરેખા દોરી છે. અવગણ્યા વિના આવકારી શકવાની શક્યતા આ કથા દ્વારા દર્શાવી છે. નવી પેઢી સાથેના વ્યવહારમાં જો આવો સૂક્ષ્મ વિવેક ન સમવાય તો ભારે નુકસાન વેઠવું પડે. 'સદાચારનો ચોર'માં લેખકે પોતાના એક અનુભવમાંથી લાક્ષણિક અર્થઘટન કરી પોતાની મીઠી મૂઝવણ ગૂંટ કરી છે. આ પુસ્તકમાં આ પ્રકારનાં પ્રકરણો એક રસભરી નિબંધિકાની કક્ષાનાં બન્યાં છે. લેખકની આ સવાદરોશી અથવા તો ઉદ્દોષધર્મી આ પ્રકારના લખાણ માટે સહાયબૂત બની છે. એકની એક જ વાતને દૃઢ કરવા લિન્નલિન્ન વાક્યરચનાઓની લીલા શિક્ષક માટે અનિવાર્ય છે. લેખકે આ પુસ્તકમાં કૌંસના ઉપયોગનો અતિરેક કર્યો છે. જ્યાં રૂંધેથી કામ સરી જત અથવા તો અન્ય શબ્દની જરૂર પણ ન રહે ત્યાં એમણે કૌંસનો ઉપયોગ કરી, અર્થ અપ્પટ કરવાના ખ્યાલથી બીજા શબ્દો-વાક્યો પ્રયોજ્યાં છે. એક વાડ્યે પેગેઆફ પાડવાની લેખકની રીતિ પાઠકોનું પ્રયોજન કદાચ વાચકને પુસ્તકવાચનના વેગ આપવાનું હોય, નહિતર આ પદ્ધતિ કશું ક્યારેપ સાધી આપતી નથી.

ગાંધીજી અને નવી પેઢી (કાધર વાંચક)

એક જ વર્ષમાં બે આવૃત્તિ પામનાર આ પુસ્તક નોંધપાત્ર છે. ગાંધી-શતાબ્દિના આ વર્ષમાં ગાંધીજીનો પરિચય નવી પેઢીને આ રીતે મળે છે એ યોગ્ય બન્યું છે ગાંધીજીનું નામ ગવાણું નહું છે અને એમનું જીવન-એમની ભાવના યુવાન પેઢીના જીવનથી દૂર ચાલી ગઈ છે. આવી પળે ગાંધીજીના જીવનનો, એમની જીવનદૃષ્ટિ અને જીવનવિકાસક પદ્ધતિનો પરિચય ને રીતે થવો જોઈ એ એમાંની આ એક અસરકારક રીત કાધર વાંચકે અપનાવી છે. મોટે ભાગે ગાંધીજીની આત્મકથામાંથી એમના જ શબ્દોમાં એમની જીવનકથાની વડિકાઓ ઉતારી એમાંથી બપમી આવતા એમના વ્યક્તિત્વ અને કાર્યની રેખા ઉપસાવી છે ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ, એમના સમયપાલન, વિશ્વાસ, પ્રેમ, માન, સ્ત્રી-સન્માન, આત્મગૌરવ વગેરેને એમણે દૂં કમા સમજાવ્યાં છે. ગાંધીજીની જીવન-

સાધનાના મુખ્ય તબક્કાઓને એવી રીતે ગોઠવ્યા છે કે વાચકના ચિત્તમાં ગાંધીજીનું વિરાટ વ્યક્તિત્વ અપ્પટ અને પ્રેરક બની રહે.

લેખકની રજૂઆતનું નાનીન્ય આ પુસ્તકમાં છે. આમ તો પુસ્તકમાં મોટા ભાગે ગાંધીજી, ઠાકાસાહેબ, અને બેકરનાં પુસ્તકમાંથી ઉતારા છે પણ એ અતરણ સાથે લેખકનું મર્મદર્શન સચોટ છે. એમાં લેખકની દૃષ્ટિ જીવનના મર્મને કેવો પકડે છે એનો આકર્ષક પરિચય થાય છે. ગાંધીજી આશ્ચર્ય નેતા હતા. લેખકે નેતાની વ્યાખ્યા આપી છે. 'ફક્ત રસ્તો બતાવે એ ભોમિયો. પણ રસ્તો બતાવ્યા પછી પોતે આગળ ચાલે અને બીજાઓને પોતાની સાથે એવી જાય એ નેતા.' (પૃ. ૨૧)

આ પુસ્તક ગાંધીજીની જીવનભાવનાને એટલે કે માયા અર્થમાં ગાંધીજીને નવી પેઢીના મ પર્કમાં મૂકી આપવાનું મહત્ત્વનું કામ પાર પાડે છે.

મંઆરસાધના (કાંધર વાલેમ)

'મારે માનવબધુ મારે ભાઈ છે. મને એનો ખ્યાલ, બનેલો પિતા ઈશ્વર છે એની પ્રતીતિ થાય ત્યાં જ આપશે. ભાઈનો પ્રેમ ચિત્તામાં ધર્મને જ ભાઈ સુધી પહોંચે છે. માણસનું પ્રેમઅર્પણ પણ ઈશ્વરમાં ધર્મને જ બીજા માણસને અર્પણ શકે.' આમ, માનવના પારમ્પરિક પ્રેમસંબધ તેમ જ માનવના ઈશ્વર પ્રત્યેના પ્રેમભાવને આ સંમાગમાં સાધવાની પ્રક્રિયા કાંધર વાલેમને રમબરી ભાષા-સંપ્રદાય અને કેટલાંક ગદ્યપદ્યન દ્વારા કરાવી છે. મ સારમાં ભક્તિનું સ્વરૂપ-કામદોષાદિ પ્રાણુના હુમલાઓનો ઉપયોગ અને ઇન્દ્રિયોના આવેગોને નાશવાની રીત-અદૃષ્ટાંત અને રૂપકો ગોળને સમજાવી છે.

કર્મની ગતિને સાઓમાં ગહન કહી છે. કાંધર વાલેમ ધર્મ અને કર્મના બદલા પાછળની આવી ગહન ગતિને વિશદ કરે છે અને માનવમનમાં જાગતા સદાચાર-દુરાચારનાં પરિણામો અંગેના પ્રશ્નોનો જીદિગમ્ય ઉકેલ મૂકે છે: 'વિચાર કરીએ તો ઈશ્વર મદાયાર-દુરાચારનો બદલો આપનાં વિવળ કરે એ જ યોગ્ય છે. નહિ તો માણસની ખરી સ્વચરતા બિડી જાય. જો કુવિચાર કરવાથી માથું તરત ચડી જાય, કે કુદૃષ્ટિ કરવાથી આંખો દુઃખવા માંડે, કે હાગમના પૈમા તરફ હાથ લાંબો કરનાં એ મુદ્દાઈ જાય... તો ધર્મનું પાવન ફળિયાત બનાવવા જેવું થાય. અને ફળિયાત ધર્મપાલન એ સુવામી જ છે. મારે આગળના સુનાનો બદલો આપે નહિ પણ કાલે મળે એ જ યોગ્ય છે.' (પૃ. ૬૪-૬૫)

લેખકે પ્રાર્થના, શબ્દગમનિ આદિ અધ્યાત્મસાધનાઓની સંમાગનાં કેટલી આવરણના છે એ દર્શાવ્યું છે. ત્રિમૂર્તિના ગદ્યપદ્યન દ્વારા લેખકે મૂર્તિ

તેમ જ વત્તુપદાર્થ માત્રના ભાવ કે મર્મને સ્પર્શવા તરફ નિર્દેશ કરે છે. લેખકનો ઉદ્દેશ જીવનસાધનાનો-ધર્મપરાયણ જીવન પ્રત્યે દોરવાનો છે. પણ એનો અભિગમ બુદ્ધિગમ અને વ્યવહારુ છે. માનવબુદ્ધિના સામાન્ય પ્રશ્નો તેમ જ કેટલાક કાર્યક્રમો અગેનું સમાધાન મળી રહે છે.

આ નાનકડું પુસ્તક સૌ કોઈને સંસારની વાગ્તવિકતા અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે શ્રદ્ધા પ્રેરે એવું છે. 'સંસારમાં રહેવા છતાં ઈશ્વરને પામી શકાય' એ શક્યતાનો સ્વીકાર કરાવે એવી રસભર શૈલીમાં એ લખાયું છે. લેખકનું ધર્મ-પ્રેમી વ્યક્તિત્વ અને પ્રેરક વાણી હૃદય અને બુદ્ધિને સ્પર્શે છે.

લગ્નસાગર (દાધર વાલેસ)

લગ્ન પાછળની હૃદયઐક્યના અનુભવની ઉચ્ચ ભાવનાને સમજાવતું આ પુસ્તક એના કસાતમક સ્ત્રાણ અને ગોઠવણીને કારણે આંખને આકર્ષક બન્યું છે. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનું આકર્ષણ, લગ્નજીવનમાં ભત્રીજા જીવનની સફળતા માટે બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતા, અને પ્રેમના અનુભવ પાસે ઉદારતા, સહિષ્ણુતા, ક્ષમા જેવા સાત્ત્વિક ગુણોનો સચય-વગેરે વિચારોને ઉદ્બોધક અને માંગલ્યપ્રેરક વાણીમાં દાધર વાલેસે રજૂ કર્યો છે.

દાધર વાલેસ પાસે વિષયની રજૂઆત માટે આગવી રીતિ છે. લેખક ગણિત-શાસ્ત્રના અધ્યાપક છે. જીવનશાસ્ત્રનું વિવરણ કરવામાં ગણિતશાસ્ત્રનો અને વિજ્ઞાનનો એમણે કરેલો ઉપયોગ આ પુસ્તકમાં લાક્ષણિક અને આકર્ષક બન્યો છે. ઉદા. 'ભૂમિતિનો ન્યાય છે. જે સીધી રેખાઓ એકબીજાને છેદે છે તે જેવી નજીક આવી તેવી જ એકબીજાથી દૂર દૂર જતી રહે છે. મળવાની ઉતાવળ કરી, મર્મોદા તોડી, માઝા મૂકી, આવેશભર્યો સ્પર્શ કર્યો પણ મિલનની પળ એ નિઃશયની પળ બની ગઈ, અને ગણિતના નિષ્કુર ન્યાયે એ લક્ષિક આલેખ પછી ફરી કદી ન મળવાનો શાપ વહોરીને અનંત એકાંત યાત્રાએ તેઓ જીલ્લી દિશાઓમાં જોપડી.

સાચો ધર્મ, સર્માતર સુરેખાઓનો છે. એકબીજાની ગમે તેટલે નજીક પણ દમ્ભેશ અંતર સાચવીને, મર્મોદા રાખીને, ક્યારથી સાથે હતી એનું જ ભાન બૂલી જઈને ને આગળ ભૂમિ ચાલશે ત્યાં સુધી સાથે જ ચાલીશું એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને તે સાથે વધે છે, અને (ગણિતવાળાઓના કહેવા મુજબ) અનંત પ્રદેશમાં એકબીજાને મળે છે, સ્પર્શે છે, એક બની જાય છે. સાથે હતી, સાથે ચાલી, ને કાયમ માટે તે સાથે જ રહેશે.' (પૃ. ૭૦-૭૧)

આ પુસ્તકમાં પ્રત્યેક પ્રકરણના આરંભમાં વિષયને અનુરૂપ ગાંધીયાની રીતીનાં ક્ષાત્રમક ચિત્રો મુક્યાં છે અને જરૂર જણાઈ ત પ્રકરણના આરંભમાં ગોવર્ધનગમ, ગાંધીજી, કલામી, ધૂમરુ આદિની ચિત્રનકલ્પિકાઓ ઉતારી છે. પુસ્તકમાં 'પ્રેમનો પ્રભાવ' અને 'જાળ ભગવાન' ગ્રેક અને ભાવપૂર્ણ નિમિષ રીતે પ્રકરણો છે. વચનભાવનાં ચિત્રો ઉપમાવચનમાં લેખકની અર્થપ્રતિભા સાથે એમના કવ્યશુભની પ્રતીતિ પણ આપતું થાય છે. 'કોલેજ-જીવન'માં પરીક્ષાની તૈયારી આટે ઉત્તમગેરે જના પુત્ર નરક જોઈને પાતાની ભિન્ન-વાગ્મી વ્યક્તિ જતી મનાતું ભાવમય ચિત્ર, અને 'વક્ત્રમાગ'માં પાતાના પ્રથમ જાળને જોઈને એક પિતાના હૃદયમાં જળનાં મવેતોનું કૃદ્યઅપક્ષી ચિત્ર વચકતા દેવાને બીજવે છે. આવે નપર એમનાં પુસ્તકોમાં ક્યાંક ને ક્યાંક આવી જ નવ છે. એવી જાને એક સનિત ક્યાદિનો આનંદ માણના રોઈ એ એટલે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

'વક્ત્રમાગ' બમ માટેની તૈયારી જના અને લમ જના યુવક-યુવતીઓને બેટ-મોગાઈપે અપાય એવા રેનુથી આટનું ક્ષાત્રમ તથા કિમતી બનાવાયુ છે. આમેય કાથર વાયેનના તમામ પુસ્તકો યુવાન દેવાને ગ્રેગુ અને મદાનુભૂતિ આપી જીવનમાં વેગ આપે એવા તો છે જ.

સાધુ વર્ષમાં પ્રગટ થયેનાં કાથર વાયેનનાં આ પુસ્તકો એક નોખા ભાન પાડનાર બનિતેનર વાર્ધમયમાં નાન પાને છે. યુવાન પેઢીની ભાવનાસૃષ્ટિને વિનંતાગના અને વિક્રમાવવા આ પુસ્તકો પ્રખી કામગીરી બજાવશે એમાં શક નથી. 'વક્ત્રમાગ'ના હજાન લેખે ઉલ્લેખેના રિદેશી આદિવનજનાં મર્તનનો ઉદ્યેખ-મિગન નાથે ક્યો રોત તો વાર્ધનની મૂળ કૃનિતે માણુનાની નિનામા મનોરસની તક મળી રહેતી.

અમાજવાદનો ગાંધીવાદી વિકલ્પ (શ્રી વી કે આર. વી. ગવ)

ગાંધીજીએ સમાજવાદનો વિકલ્પ મૂલ્યો પણ અગત્ય પડી એનો અમલ કરાવી નકવા તેઓ જીવ્યા નહિ એ માનવજનની ટુલુકધાનુ અમરણ લેખકે કરાવ્યું છે આ પૂર્વે ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્રવિષયક મૂળમૂલ વિચારોનું પૃથક્કરણ થયું છે ગાંધીજીએ અર્થશાસ્ત્ર અને નીનિશાસ્ત્રની અનિવાર્ય સમાંગતાનો આગ્રહ સમજાવ્યો છે હિન્દના આર્થિક વિકાસમાં ગામડાં તથા આદેશની ગરીબ વસ્તીનો વિચાર કરી સમાજવાદનો જે વિકલ્પ ગાંધીજીએ મૂલ્યો અને પ્રયોગરૂપે રેટ્યો પણ અજમાવ્યો એનું અમરણ પૃથક્કરણ લેખકે કર્યું છે. યત્રના ઉપયોગ

અંગેની ગાંધી-વિચારણાનું સ્પષ્ટીકરણ તથા ગાંધીજીએ મિલકત અંગે દ્રુતરીતીપત્રો ૨૭ કરેલા આદર્શનું લેખકે વિશદ શૈલીમાં વિવરણ કર્યું છે.

ચંદ્ર પર માનવી (શ્રી નાનાલાલ વસા)

૧૯૬૬ના જુલાઈની ૨૧મી તારીખે માનવીએ ચંદ્ર પર હેમખેમ ઉતરણ કર્યું એ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો જ માત્ર વિજય નહોતો; પણ માનવનું ખડતલપાત્ર, એની ભાવના, એની ખેલદિલી, સહકારની વૃત્તિ અને એકશ્વાસે પુરુષાર્થ-એ બધાનું આ ફળ હતું. માનવના આવા મહાવિજયની-પરાક્રમની રેખા દોરતી આ પરિચય-પુસ્તિકા, ઉકુચન માટેનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો તથા એમાં કરેલી યાત્રાની વિગતો તેમ જ ચંદ્ર પરના ઉતરણના વિસ્તૃત અને આનંદનો પ્રેરક પરિચય કરાવે છે. ચંદ્ર પર પ્રથમ પગ મૂકનારા માનવીઓ - આર્મસ્ટ્રોંગ, એલિઝન, કોલિન્સના અધિકારની વાત પણ લેખકે કરી છે. આ વિજય અંગેના દેશવિદેશના પ્રત્યાપાતોનો ઉલ્લેખ લેખકે કર્યો છે. વિજ્ઞાન અને માનવીની આ વિજયકથાને ૧૪ મુદ્દાઓમાં ચારવીને આ કથાની પૂર્ણાહુતિ કરી છે. પુસ્તિકા ખરેખર રમ ભરી બની છે.

યોગરતનાકર : પૂર્વાર્ધ (અનુવાદક શ્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકર શાસ્ત્રી)

આયુર્વેદમાં કાયચિકિત્સા વિષે જે પ્રાપ્ત સમ્રઢ્ય છે એમાં આ ગ્રંથથી એક મહત્વનો ઉમેરો થાય છે. આ ગ્રંથની ગણના આ વિષયના સર્વશ્રદ્ધ ઋથોમાં થાય છે. જે વિભાગમાં વહેંચાયેલા આ બૃહદ્ગ્રંથના પૂર્વાર્ધનો આ યુગગતી અનુવાદ પહેલી જ વાર પ્રગટ થાય છે.

આ ગ્રંથમાં કાયચિકિત્સા અંગેની કેટલીક વૈજ્ઞાનિક સમજૂતી ઉપરાંત નિઃસાસુઓને પણ રસ પડે એવી કેટલીક બાબતો આપી છે. આરોગ્યના સંઘર્ષ અને સંવર્ધન માટે દિવસ, રાત અને ઋતુની ચર્ચા, ઉપરાંત અન્ન, શાક, વગેરેની ઉપયોગિતા અને શૈજિદા જીવનના રોગના પ્રતિકાર માટે ઉપયોગમાં લેવાતા કાષ્ટ ઔષધો વિષે વ્યવહારુ માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

વળી, આધુનિક યુગમાં કેટલાક રોગો માનસિક ગણાય છે. એવા રોગોનો મૂળનો રસમયો પરિચય આપ્યો છે. આધુનિક યુગ આયુર્વેદના નિદાન પદ્ધતિ જે પ્રમાણ અને ઉપેક્ષા સેવે છે એનાં કારણોમાં ઊતરતું અત્રે અપ્રસ્તુત છે. તેમ જતાં રોગ વિષેની જીડી સમજણ આયુર્વેદે કેવી વિલક્ષણ રીતે વિકસાવી છે એનો પરિચય આ ગ્રંથમાંથી મળે છે. આયુર્વેદ એ ઉપચારશાસ્ત્ર નથી પણ

જીવનશાસ્ત્ર છે અને વધારે ઉમળકાથી કહીએ તો જીવનધર્મનું શાસ્ત્ર છે. આમાં અનિશ્ચયોક્તિ નથી.

આવા ઉપયોગી ગ્રંથનું પ્રકાશન સર્વ કક્ષાના વાચકના જિજ્ઞાસામિતે સંતોષે એવું રસભર્યું છે. આયુર્વેદના આવા ગ્રંથોના અનુવાદમાં પારિભાષિક શબ્દોના લોકશિક્ષણની દૃષ્ટિએ પર્ચોયો યોજવામાં આવે અને અનુવાદ ઉપરાંત વિવરણ આપવાની પ્રવૃત્તિ યાવ તો આવા ગ્રંથોની ઉપકારકતા વધે અને ઉપયોગિતાનો વ્યાપ વિસ્તરે.

ગાંધી વિચારકા અર્થશાસ્ત્ર (હિન્દીમાં) (શ્રી શ્રીમન્નારાયણ)

૧૯૬૮માં સપ્ટેમ્બરમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ભારતના સુપ્રસિદ્ધ ગાંધીવાદી અર્થશાસ્ત્રી અને ગૂજરાતના રાજ્યપાલ શ્રી શ્રીમન્નારાયણજીએ ગાંધીવિચારના અર્થશાસ્ત્ર વિષે જે ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપેલાં તેનો આ સંગ્રહ છે. વક્તાની વિપ્લવી ભર્મપ્રાદિતા, વસ્તુની વિશદ રજૂઆત અને તેનું મૂલ્યાંકન એ પુસ્તકની વિશેષતા છે.

પહેલા વ્યાખ્યાનમાં રૂઢિયા પાછળની ગાંધીજીની બેકારીનિવારણ અંગેની દૃષ્ટિનો પરિચય કરાવાયો છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે કામના મુકરર કલાકો અને યંત્રોના ઉપયોગમાં કેન્દ્રસ્થાને રહેતો માનવ, ગાંધીજીની આ નૈતિક અર્થશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિનો પરિચય કરાવાયો છે. બીજું વ્યાખ્યાન સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારના વિશ્લેષણ સમન્વય માટેના ગાંધીજીના ખ્યાલનું વિવરણ કરે છે અને ત્રીજા વ્યાખ્યાનમાં સાધનશુદ્ધિ, હિંસાને સ્થાને પ્રેમ, ટૂંકરીથીપનો સિદ્ધાંત, ગોસેવા, દારૂ-બંધી અને પાયાની કેળવણી વગેરે પાછળ રહેલું ગાંધીજીનું વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ સમજાવવાયું છે.

આવા મુંઝર તથા નાનકડા (૬૪ પાનાંના) પુસ્તકની ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવેલી કિંમત આ ઉપયોગી પુસ્તકને લોકોના હાથ મુખી પહોંચવામાં અંતરાય નહીં બનશે.

ચરિત્ર-આત્મકથા

મોતને હંફાવનારા (લેખક : સ્વામી આનંદ)

વિશ્વહિત નોઈસના They Survived પુસ્તકમાંના પ્રસંગોનો મુક્ત સંક્ષેપ તેમ જ પુરવણી સહિતનું આ પુસ્તક આ વર્ષના લલિતેતર જાન્યુઆરી સાહિત્યનું આકર્ષક પ્રકાશન બન્યું છે.

ભિન્ન ભિન્ન, છતાં કપરી પરિસ્થિતિમાં માણસનું જીવન કેવા ઘાટ લે છે એનો પુરુષાર્થપ્રેરક પરિચય આ પુસ્તકમાંના પ્રસંગોમાંથી મળે છે. ગમે તેવી વિપત્તિ પરિસ્થિતિમાં પણ મનની સમતુલા જાળવીને પરિસ્થિતિનો સામનો કરતાં જ માણસનું જીવન ખમીરવંતું બને છે અને એ મુકાબલાને પરિણામે એ જીવંત બને છે. એથી લેખકે ‘ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં સપડાયેલા જુદા જુદા માણસોની જોડાઈ અને જોડેમતો તેમ જ તેમાંથી તેમણે કાઢેલા ઉકેલ-ઉગારા કે છુટકારાની સળંગ દિલ્લમશાર્ક કથા આપવાને બદલે તેવાં ચોક્કસ માનવીઓનાં ધરખમ નમૂના આ પુસ્તકમાં રજૂ કર્યાં છે. આ ઉપરથી જુદીજુદી અને અવનવી પરિસ્થિતિઓને પહોંચી વળવાની સામાન્ય સૂઝસમજ મળી રહે એવો હેતુ પણ લેખકે આ કથા-નકોના આલેખન પાછળ રાખ્યો છે.

આમાં સ્વેચ્છાએ બીપણ એકલતા અને વાતાવરણની નીરવતાનો સ્વીકાર કરી લીધેલા સાધુનું ચિત્ર છે. ખાણમાં કામ કરતાં દટાર્ક ગયેલો છતાં પ્રબળ જિજ્ઞાસાએ મોતના મુખમાંથી બહાર આવીને ટકેલો જન આડિન, બરફમાં સપડાઈને રહેલો રહ વપનો ફરાંઝ બરતલ, અકબાતે આવી પડેલી આપત્તિઓનો કેવા પ્રબળ ખમીરથી સામનો કરી મનની સમતુલા જાળવે છે એની રસભરી દિલ્લમશાર્ક છે. તો જીવલેણ રોગની સામે ઝમ્મનનારાઓમાં કેન્સરમાં સપડાયેલી છતાં એના ઉપચારથી સતત એનો સામનો કરતી તેમ છતાંય ગૃહિણી તરીકેની આવી પડેલી ફરજોનું પૂરી સજાનતાથી અને પૂરી નિષ્ઠાથી પાલન કરતી માર્સલીને આ રોગનો સામનો કરતાં ત્રીસ જોડલાં વરસોનું આયુષ્ય ભોગવ્યું. એના દુઃખમાંથી જન્મેલા ચિંતનનું તારણ પણ લેખકે આપ્યું છે એ ખૂબ પ્રેરક છે. એમાં સૌ પ્રથમ તો જન્મનો ખાતર જીવવાની તીવ્ર ઇચ્છા, બીજું, જીવવા પ્રેરે તેવો કાર્ક આદર્શ, ત્રીજું, જીવન મેળવવા માટેની આશા છે. ચોથું ધીરજ, જેમાં દિલ્લમ પણ રહેલી છે. ‘ચાહે તે થાઓ પણ મીઠો નથી જ લણવો’ એવી જિદ પણ કેળવવી પડે છે. વળી પાંચમી પણ મહત્વની વાત છે ડોક્ટરને જીવનનથી સહકાર આપવો, અને છેલ્લે ખુશનુમા વિનોદવૃત્તિ કેળવવી અને રાખવી. માર્સલીનના શબ્દોમાંથી આટલું જીવનપાથેય લેખકે તારવ્યું છે. માર્સલીનમાં આ બધા ગુણોને પ્રેરનાર અને પોષનાર અને ક્રિયાશીલ કરનાર એક આધ્યાત્મિક સાધન પ્રાર્થના હતું એની નોંધ લેવી રહી. માર્સલીનના શબ્દો જ નેધિપાત્ર છે: ‘આ બધામાં મનોવિજ્ઞાન કરતાં શરીરવિજ્ઞાન જ મોટે ભાગે પ્રધાન ભાગ લજવતું હોય છે એમાં શક નથી. પ્રાર્થના જેવી બાબત પણ

વ્યાધિગ્રસ્ત શરીરમાં ઝોઝીવતી મુવાણુ આણી શકે છે એવો અનુભવ છે. જેણે જિંદગીમાં કદી પ્રાર્થના કરી નથી એવા માણસમાં પણ કટોકટીની વેળાએ પ્રાર્થના કરીથી લાલ ચયાના દાખલા જાણું છું. હારી બેઠેલા મનમાં એ વાટે નવી હિંમતનો સંચાર થાય છે.' (પૃ. ૪૦) એનરયો તીરા અને ફેડ એરિકની સાદમકથા વળી બનોખી છે. એ બંનેને કશીય દૈવાનિક તાલીમ મળેલી નહિ તેમ જ કશુંય ભણતર નહિ, પણ સાદી સમજ અને દ્રાસ્યતાથી એમણે કુદરતી આપત્તિઓનો જે સામનો કર્યો છે એની કથા ઘણી જ રોમાંચક છે. સાગરમાં એકલા-અદુલા જે દિવસો એમણે પમાર કર્યો અને ભૂખ, તરસ અને તોફાનનો એમણે હિંમત અને ધીરજથી મુકાબલો કર્યો એની પાછળ કશુંક મૂઠ બળ પણ કામ કરતું જ હશે, એનું સમર્થન સ્વામીજીએ તીરાના શબ્દો ઉતારીને ક્યું છે એમાં પણ આધ્યાત્મિક શક્તિ પરત્વેની લેખકની રુચિ-શ્રદ્ધા પણ વ્યક્ત થાય છે. આ બધા પ્રસંગો પાછળ માત્ર નિઃશ્વશ્રદ્ધાબળનો પુરસ્કાર નથી એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. પણ જીવનમાં આવતી પરિસ્થિતિ મામે પૂરી હિંમત, ધીરજ, દૈવાશ્રદ્ધાથી ખેવાતા પરાક્રમપ્રેરક સત્તામની આ કથાઓ છે. તેમ જનાં આ બધાં પાછળ માત્ર મનુષ્યની જ શક્તિ કામચાલ નીવડતી નથી. લેખકે ઉનારેલા તીરાના શબ્દોમાં 'હાથી અદુલા માનવીના અંતરમાં વચ્ચી વિપદ વચ્ચે થાય એવી મૂઠ સાગણી મને થઈ. આમ તો હું ધાર્મિક માનસ કે વધણનો માણસ નથી, પણ આ આખા સંકટ દરમિયાન વારંવાર મને એવી લાગણી થતી રહી કે જાણે અમે બેવની પડખે ત્રીજું કો'કે મહીને સદાય અમારી રક્ષા કરતું હતું. એરિકના મરણ બાદ આવી હાજરી મને વધુ જણાવા લાગી. આ ત્રીજું, કે હવે બીજું, તે મારી મા હોવી જોઈએ, એની પ્રાર્થનાઓ દેશકાળનાં અંતર કાપીને અહીં પહોંચતી હોવી જોઈએ, એમ મને લાગ્યું.' (પૃ. ૬૨)

આમ સાગરખેડુઓ, બરફખેડુઓ અને પર્વતખેડુઓનાં જીવનસાદસની કથાઓ તેમજ વિષમ પરિસ્થિતિ, સંજોગો વચ્ચે કસાયેલા માનવીઓની સાદમ-શ્રદ્ધાની કથાઓ, સ્વામી આનંદના પુરુષાર્થ-પરાક્રમપ્રેમની પ્રતીતિ કગવે છે. માનવના આ ગુણો અધ્યાત્મશક્તિથી જીવનની ઉચ્ચતાનું દર્શિત કરનારા બન્યા છે, એ આ કથાનકોના આલેખનનું અધિક લક્ષણ અને ચિરજીવ પામું છે.

સ્વામીની રેખાંકનકલાનો પરિચય આપણને પુસ્તકમાં આવતાં મુખ્યગોણ સર્વ પાત્રોના આલેખનમાં થાય છે. દિમાલય પરના એક સાધુનું ચિત્ર ખૂબ જ ઓછા શબ્દોમાં એમણે કેટું સુદેખ બનાવ્યું છે જે જોવાજેવું છે : 'સુલકડી, ઘરડો અને નક્ષો. ચરમાનો એક કાચ વહેલો. દાદી, જટા, ઝાતીએ જૂજ ધોળા

પાળ. સાક્ષાત્કાર કે સમાધિસુખના દશા એંધાણવિહોણી નિરતેજ ચિમળાયેલી મુદા. (૫. ૧૯) આમ વ્યક્તિઓનાં બાહ્ય રૂપોને તેમ જ પ્રસંગાલેખન દ્વારા એમનાં આંતર વ્યક્તિત્વને અપ્પ ક્યાં છે.

પુરવણીમાં લેખકે આલેખેલા ત્રણ પ્રસંગોમાં મોતને દાઢમાં દાબીને મઠ્ઠીથી છુવના કરનજ કરડા (આ વ્યક્તિનું નામ લેખકે પોતે જ પાડેલું છે) યાદ રહી ગય એવા છે. પાળેલાં પ્રાણીઓમાં બિલાડીઓની સાહસપરાક્રમની યાત્રાનું બધાન રોમાંચક અને હૃદયસ્પર્શી બન્યું છે. પુત્તકને અતે મૂકેલી આ કથા માનવીને પશુસૃષ્ટિથી સંબંધિતા બનવા પ્રેરતી વાસ્તવદર્શી ભાવકથા છે.

પુસ્તક મુક્ત અનુવાદ છે. એથી અને કદાચ એમ છતાં એને મૌલિક કહેવામાં હોય આવે. પરંતુ લેખકની પ્રસંગરજૂઆતકલા, પાત્રાલેખનની સૂક્ષ્મતા અને સમગ્ર કથાતંત્રને અતે વાચકના ચિત્તકંઠમાં અપરિણામી છુવનનો એક વિશ્લેષણ ભાવસંદેશ આ પુસ્તકને મૌલિક ગણવા પ્રેરે નો એમાં વિવેચનાત્મક પરિભાષાના પ્રયોજનના હોય સિવાય નિગેષ કશું જ રહેતું નથી. લેખકે પ્રયોજેલી પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી અને તળપદી ભાષા પુસ્તકને લોકભોગ્ય બનાવવામાં કાચગત નીવડે છે. વિદેશી વ્યક્તિઓના મુખમાં તળપદી ભાષા મૂકવામાં ઔચિત્યભંગની સૂઝ જોવામાં એખસિયાપણું હોય એમ લાગે છે, કેમ કે લેખકનો ઉદ્દેશ આ પ્રકારનાં આલેખન અને લેખનશૈલીથી બગાડ્યો છે એમ આખું પુસ્તક વાંચ્યા પછી લાગે છે. ગ્રામી આનંદનાં પુસ્તકોએ ગુજરાતી ગદ્યને આધુનિક કાળમાં એક વિશિષ્ટ બળ પ્રદાન કર્યું છે. સૌ કોઈએ એમનાં પુસ્તકો વાંચવાં જ જોઈએ.

ધરતીનું જૂણું (લેખક શ્રી ગ્રામી આનંદ)

માનવીના છુવનમા પ્રગટતી જીવાર્થ પાછળ કેવું ગૌરવ, તેમ જ એ ગૌરવને જળવવાના પુરુષાર્થ અને એની પાછળ ફના થવાની તમન્ના તેમ જ ઉત્કટ ત્યાગ અને બલિદાન રહેલાં છે—એવાં સામાન્યોમાં ગહેલા અસામાન્ય તત્ત્વને મોખરે દર્શાવનારાં ચરિત્રો આ પુસ્તકમા છે.

મુખર્ષમાં દૂધના વેપારમા નેકદિલીથી આગળ વધેલો અને કંભાયેલો દાદો ગરળી, સૂરતના અનાવજા મોનજી રૂદર, ગ્વાત અસગ્રામમાં ફનાગીરીને વરેવા મહાદેવથી મોટરા છોટુભાઈ, અને જીવી પ્રમાણિકતાથી અને અનેક વ્યવહારુ સંધર્ષો વચ્ચે વેપારી કુનેહથી આગળ વધેલા નામાંકિત ઉદારચરિત શિક્ષણપ્રેમી ધનવીર શ્રી ચંદુલાલ નાણાવરીનાં ચરિત્રો આ પુસ્તકનો મોટો ભાગ રોકે છે. આમાં સાતિતા જુલમનો—અન્યાયનો સપૂર્ણ દિગ્મત અને ગૌરવથી સામનો કરતાં,

સહકાર અંગેની તેમ જ વ્યવહાર અંગેની જે માનતાઓ મોનજી ભોગવે છે અથવા જીવનને વિકસાવવામાં આ પરિસ્થિતિને જે ગીતે ચરિત્રનાયક ભોગવે છે એ જ એના વ્યક્તિત્વને ઉપગ્રાવે છે અને આ પ્રકારના આવેખન માટે તેમની યોગ્યતા પુનઃવાર કહે છે. ડૉ. ડોડુભાઈ અને એમનાં અગ્નીવોનાં ચિત્રો દર્શાવેજી ધર્મના-મૂલ્ય ઉપરાંત માનવજીવનની ઉચ્ચતા પ્રકટ કરનારાં છે.

‘જીવ જીવને ભગ્નપ્રાપ્તિને જીવતો દેવ, તો દુનિયા કે’ દાડાની વેરાન ઘર્ષ ગર્ભ દેવો. પણ મંસાર પ્રેમવૃત્તિના બળ ઉપર દુષ્ટી ગદી છે. સ્વાર્થ અને ભોગ-વૃત્તિ ઉપર પ્રેમ અને સેવાની સરસાર્થ છે. નબળામાં નબળા માણસમાં જ નહિ બલકે પશુ, પક્ષી, માખી, કીડી-અનુકીટ તમામ સજીવ સર્જિમાં, પ્રેમ અને સહા-યવૃત્તિ, સ્વસ્તુષ્ઠ અને ભોગવૃત્તિ કરતાં વધુ બળવાનપણે વિકસી રહી છે, તેથી જ સર્જિ દુષ્ટી ગદી છે.’—(પૃ. ૧૫૫) આ ‘માનવી બિચારાની પાગલીશી’ દર્શાવના લેખકના વિચાર આ પુસ્તકમાં અન્ય ચરિત્રાવેખનમાં સાકાર બન્યા છે. ડૉ. નંદુભાઈ એ ૫૭ વર્ષ સગી એકાકી જીવન ગ્રન્થર્થ પૂર્તા અણગમો કે કટાણો વ્યક્ત કર્યો નથી. જીવનમાં સુડતા, દાસમાં ઉત્સાહ અને ધ્યેયનિર્ઠક ઉદ્ધમપરાયણતાથી એમણે જીવન વિતાવ્યું.

પોતે વિદ્વાન અને દક્ષ હોવા ઉપરાંત એનું કદી પણ અભિમાન ન હતું. જે ધન કમાતા એ મોટે ભાગે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની લડતમાં વાપરતા. અનેક કાર્યકર્તાઓને એ મદદ કરતા, પોતાને જે ભોલાવતા. ૫૭ વર્ષના એમના એકાકી જીવનની બધી જ બચત એમણે દુ.ખી અને ગરીબના લાભાર્થે વાપરવાનું વીધ ર્યું; એ વીધનો અનિમિત્ત ભાગ માનવ્યની ડિયાર્થ આવા ‘ઝાલજી જેવા અણુદીક’ માનવમાં રહેલી છે એની પ્રતીતિ કરાવે છે.

‘મારા આ વીધની અમલ-બજવણી કરનારાઓને મારો ખામ આદેશ છે કે મારા આ વીધમાં કહેલી ડાઈ પણ સખાવતને અગે લેવાની ચીજ/સામગ્રી, યત્ર, મકાન, કે એવી કોઈ પણ વસ્તુ સાથે મારું કે મારાં મૃત કે હયાત સગાં-વહાવાંમાંના કોઈનું નામ નેડવું નહિ. અગર તો એવી તખતી ચોડવી નહિ.

વળી સદરહુ સખાવતો અંગેની કોઈ પણ ચીજ-વસ્તુ, યત્ર કે મકાન, લેવા, ખરીદવા કે બાંધવા-બનાવવાના કામ નેડે મારા કોઈ પણ સગાસબ ધી કે કુટુંબનો સબધ આવવા દેવો નહિ. જે દીનદુખિયાં કે ગરીબોના લાભાર્થે મેં મારી અદના બચત બક્ષી છે, તેમના સ્મૃતિની દુઆ એ જ મારું સાચું ને પૂરું વળતર છે.’ (પૃ. ૧૬૭).

આ પુસ્તકમાંના ચરિત્રનાયકોની ઉદાત્તતાનું આલેખન હૃદયસ્પર્શી અને પ્રેરક છે. ચરિત્રાલેખનમાં યથામથાને આવતું પ્રસંગોચિત જીવનચિત્રન વાચકને અતર્ક્ય કરી એની જીવનદૃષ્ટિને પરિશોધનની તક આપે છે. જીવનમાં વ્યથા, ઉદારતા સહિષ્ણુતા વગેરે ગુણોમાં માનવની ભિન્ન ભિન્ન રહેલી છે એવી પ્રતીતિ થાય છે.

‘ધરતીનું લૂણ’ એ શીર્ષકની યથાર્થતાને સિદ્ધ કરતી લેખકની ભાષાશૈલી નોંધપાત્ર છે. સૂરત જિલ્લાની વિશિષ્ટ બોલીભંગિને યથાતથ રૂપે મૂકીને પ્રસંગ નિરૂપણમાં વાગ્વત ઉપરાત બોલીનું બળ પણ પ્રગટ થાય છે. આ પુસ્તક વાચતાં વાચક ચરિત્રનાયકના જે તે સ્થળ અને સમયનો અર્થ માણતો હોય એવું લાગે છે. મૌનજી-રૂઢરના પત્ની ભીખીબાઈનું વ્યક્તિત્વ અને વક્તવ્ય પ્રાદેશી જગતોને સુપેરે વ્યક્ત કરે છે.

વર્ણનના સમીક્ષાર્થે મળેના ચરિત્રગ્રંથોમાં આ પુસ્તક અનેક રીતે વિશિષ્ટ રહે છે. ગુજરાતી ગદ્યમાં આભાવિનતા અને સરળતા સાથે બળ અને જીવંતપણું છે એનો આશ્વાદ આ પુસ્તકમાંથી માણી શકાય છે. આવા બંને પુસ્તકો આ વર્ષમાં આમી આનંદ પાસેથી પ્રાપ્ત થયા છે એમાં ગુજરાતી વાદ્યમયનું ગૌરવ છે. આમીજીના બધા જ પુસ્તકો નિજ વિશિષ્ટતા ધરાવનારાં છે એમણે આ પુસ્તકોનો ઉમેરો ઉમળકો જ આપે છે. પૂ. આમીજીને સાદર અભિનંદન ઉપરાત અભિવંદન પાઠવવાનું સહજ વક્તવ્ય બની જાય છે.

આત્મકથા : જીવનસંગ્રામ : ભાગ ૬ (લેખક શ્રી ઇન્દુલાલ યાસિં)

શ્રી ઇન્દુલાલ યાસિંક વર્તમાન ગુજરાતના પ્રમુખજીવનમાં એક નોંધપાત્ર વ્યક્તિ તરીકે સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે. એમના જીવન દરમિયાન એમણે કરેલા સાહસો, પરાક્રમો અને દેશમેસાનો ‘આત્મકથા’ના ત્રણ ભાગમાં આપેલો પરિચય, આ ચોથા ભાગમાં આગળ વધે છે. ઇન્દુલાલની આત્મકથાના આ ભાગમાં ગુજરાતના રાજકીય અને સામાજિક જીવનના દરતાવેજનો એક મહત્વનો ભાગ છુપાયેલો પડ્યો છે એનું મૂલ્ય જોતાં આ ‘આત્મકથા’ના પ્રાશનનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

‘આત્મકથા’ના આ ચોથા ભાગને લેખકે પેટાશીર્ષક ‘જીવનસંગ્રામ’ આપ્યું છે એ યથાર્થ છે. ઇન્દુલાલે ૧૮૨૫થી ૧૮૩૫ વર્ષી જીવનના જે વિવિધ તનસામાં જીવનનો સંગ્રામ ખેલ્યો એનો રોમાચક દનિહાસ આમાં આપેલા છે. આનંદ અપ્રાપ્તિ માટેની ગાંધીજીની વિચારસંબ્ધીના જાહેર વિરોધી ઇન્દુલાલના

રાષ્ટ્રપ્રેમ ઇશ્વરતો હતો. પણ ઉદ્ધામવાદી અને ઉદ્ધાપોદ જગવનારી એમની રીત-નીતિ રહેલી હતી. એટલે જે તે પ્રવૃત્તિમાં સ્થિર અને એકાગ્ર રહેવાને બદલે જે ભાવ હૃદયમાં જાગે એમાં તણાઈ જઈને એને સિદ્ધ કરવા તેઓ મથતા. ગાંધીજી સામે વિરોધ થયા પછી, પોતે એવક મરીને બેઠારી વહોરી લીધી. આ વાત્સલ્યતા-ભર્યો એમનો સંગ્રામ એમના જીવનને અનેક રંગે ચીતરે છે. નોકરી માટેની એમની શોધ, એ દિવસોની આકરી ગરમીમાં મુંઝવણ સહેરીજીવન અને નોકરી મળવા છતાં પણ એાછા પગારમાં મુંઝવણ વિચિત્ર નિવાસમાં રહેકાણુ-આ બધો સંગ્રામ લેખકે ઉત્સાહભરી ભાષાદૃષ્ટીમાં આલેખ્યો છે. લેખકનો ઉત્સાહ, એમના અંતરનું ખમીર ઝળાંઝળાં કરતું પ્રગટ થયા કરે છે. અંગ્રેજી દૈનિક 'બોમ્બે દેનિક્સ'માં લેખક તરીકે જોડયા પછી સંપ્રત બનાવોની સમીક્ષા અને એ દ્વારા પોતાના ઉત્તેજક વિચારોની રજૂઆત અને પ્રચારની વિધિને લેખકે પરિચય આપ્યો છે. લેખકે પત્રકાર, લેખક, ફિલ્મપ્રોડ્યુસર અને વિતરક જેવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જીવનન્યવહાર માટે કેવો સંગ્રામ ખેડ્યો એનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે.

'આત્મકથા'ના આ ભાગમાં ખીજો મહત્વનો તબક્કો લેખકના વિદેશ-પ્રવાસનો છે. ૧૯૩૦માં વફાજીભાઈ પટેલ જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારથી, ઇન્દુલાલે રાષ્ટ્રીય લડતમાં ફરી પ્રવેશ કર્યો. એમણે વફાજીભાઈને મળીને દેશમેવા ખાતર આત્મબલિદાન આપવાની તખ્તના બતાવી. પોતે 'જૂના જોગી' હોવાથી આઝાદીની લડતની પૂર્વભૂમિકાથી વાકેફ હતા અને ગાંધીજીથી તે ખાસ પરિચિત હતા. તેથી લડતનો તાગ મેળવીને પોતે પરદેશમાં કોંગ્રેસના અવિધિસરના એકઠા તરીકે સારી કામગીરી બજાવી શકે એમ હતા. પ્રો. કે. ડી. શાહે, વફાજીભાઈને આ અંગે કરેલુ મૂલ્યન સ્વીકારતા ઇન્દુલાલ લડત, બર્લિન, જર્મનીમાં પ્રચાર-કાર્ય માટે ઉપડેલા. આ પ્રવાસની ક્ષામાં લેખકે ઉદ્ધામવાદી-સામ્યવાદી ધણી અસરો ઝીલી. સિન્ડની આઝાદીની લડતના પ્રચારનો એમનો વ્યૂહ અને એને પાર પાડવાના એમના પુરુષાર્થની કથા ધણી જ પ્રેરક છે. એમાં ગાંધીજીની ગોળમેજી પરિપદ પણ આવી જાય છે. એ દિવસે ગાંધીજીની સભામાં થયેલો ઉદ્ધાપોદ પણ આલેખાયો છે. ૧૯૩૫માં લેખક પાછા ફર્યા તે દરમિયાનની ક્ષામાં લેખકના આંતરજીવનમાં આવેલાં પરિવર્તનો, એમના વૈચારિક જીવનમાં વધતો રહેલો વેગ અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહોના એમના અવલોકન પરના એમના પ્રતિભાવોનો પરિચય મળી રહે છે. આ અંગે નોંધવું જોઈએ કે 'અપ્પોનુ' આલેખન સત્વ હજે પણ એની સમીક્ષામાં તાટખ્ય જણાવું નથી, ને તે ઘટનાઓ પરત્વે

પોતે જ સાચું દષ્ટિબિંદુ ધરાવે છે, એવી છાપ વાંચનાર પર પડ્યા કરે છે. એમાંય ગોળમેજી પરિપદ વેળાના આઘાત-પ્રત્યાઘાતોની નોંધમાં તો આવું સવિશેષ જણાય છે.

‘આત્મકથા’ના આ અંડમાંથી પણ ઇન્દુલાલના વ્યક્તિત્વના અંતરંગી, મૃત, આવેશયુક્ત અને બેદરિય પાસના પરિચય મળ્યા કરે છે. મુંબઈની તાજમહેલ હોટલ પામેથી દરિયો જોઈને પરદેશમનનાં સેવેલાં સ્વપ્નાં, લંડન-બર્મિંગ્હામ નાચગાનની મસ્તી અને જે તે સ્વપ્ન આવી જતાં એને સાકાર કરવાની ખંત-પૂર્વકની અને આવેશયુક્ત તમના, એમના સ્વભાવની વિચિત્રતાઓને પ્રગટ કરે છે. એમના સ્વભાવનાં આ મૂળમત લક્ષણોનો પરિચય આજ પર્વત શુજરાતના જાહેરજીવનમાં પ્રગટ્યા કર્યો છે ! લેખકનું અલગારીપણ અને બેદરિયાર્ધપણ આવાં જ વિચિત્ર છે. લેખકની દેશભક્તિ ઉત્કંઠ છે. મજૂર, કિસાન અને ગરીબોનું પ્રતિનિધિત્વ કરી શકે એવી એમની પાસે શક્તિ પણ છે. લંડનનો એક પ્રસંગ નોંધપાત્ર છે :

‘સવારે તો સારો નાસ્તો ધરમાં મળતો અને પછી બપોરે આ મળે ત્યાં સુધી અસહ્ય કંઈ ખાવાની ટેવ નહોતી તેથી રાતે જ મારે પૂરી મુસીબત વેઠવી પડતી. બર્મિંગ્હામ તો સોસેજ ને બટાકાનું રાખતું પ્રમાણમાં સસ્તાં પડતાં; તેથી લંડનની મોંઘવારીથી વધારે મુશ્કેલો. એક વખત સમી સાંજે હું બહાર ફરવા નીકળતો હતો ત્યારે અમૃતલાલ શેઠ ઘેર પાછા ફરતા મળ્યા. ‘ક્યાં જાઓ છો ?’ એમ મને પૂછ્યું, ત્યારે મેં કહ્યું : ‘મારા ખિસ્સામાં પૂરો સિલિંગ નથી ને બૂખ તો કંઠડીને એટલે શું કરવું તે મુશ્કેલ નથી.’ આ સાંભળીને શેઠ હસી પડ્યા ને બોલ્યા : ‘તું તો હમેશા આવો જ રહ્યો. ચાલ, હવે આપણે સાથે જમીશું.’ એમ કરીને તે દિવસે તો તેમણે મારી બૂખ ટાળી. પણ રોજની તો મારી કહાણી હું જ જાણુ.’ (પૃ. ૨૫૯) આવા તો કેટલાય પ્રસંગો આવે છે.

યુગતકના પરિશિષ્ટમાં લેખકના મહત્ત્વના લેખો તથા પત્રો મૂકવામાં આવ્યા છે. ઇન્દુલાલની લાખા સાહિત્યિક ગુણવત્તાવાળી છે. સાથે પત્રકારત્વની ર ગદ્યશિલ્પીની હાંટવાળી પણ છે. આત્મકથાના સ્વરૂપને આ લાખા, તથા લેખકની સ્વપ્નશીલ પ્રકૃતિનું બળ કેટલે અંશે મથાર્થ રૂપે પ્રકટાવતું હશે એ પ્રશ્ન વિચારણીય બને એવો છે. આ મુદ્દો બાદ કરતાં એક ફકીર જીવન શુજરાત અદના દેશભક્તની આ જીવનકથા કાંઈ પણ વાચકને રસભર્યા વાચનનો આનંદ આપ્યા વિના નહિ રહે.

ભાનુશંકર યાજ્ઞિક (લેખક શ્રી ચક્રવાત એમ. શાહ)

વીંમળી મહીના પૂર્વાર્ધમાં રાષ્ટ્રપ્રમિતના આદેશનમા ભાગ લઈને દેશમેવામાં ખપી જનાગએ સખ્યામ ધ દના એમાં શ્રી ભાનુશંકર યાજ્ઞિક દેશમેવથી આરબી એક ગત્પુરુષ તરીકે પોતાની લાગતિની ફેરી રીતે નિકાસી એની કયા આ પુસ્તકમાં આપનામાં આરી છે લેખકમાં ચાંદ ઉપમાવવા માગેની આવરયન અને પૂગતી સન્નતા જાણાતી નથી રાજકીય, સામાજિક, દૈનિક પરિબળોનો પરિચય મળતો નથી શ્રી ભાનુશંકરના ઉત્કર્ષમાં જે અમામાન્ય ગુણોએ ભાગ ભજવો છે એનું નિરૂપણ કયાક રમદલી ફેરીથી થયું છે એથી ચરિત્રની જે અમર વાય ના મન પર ચી જોઈએ એ થતી નથી મનુષ્યમનમ અન્ય નિર્બળતાઓના ઉત્તેજ વિના જોતિસ સિદ્ધિમાં પ્રગતિ આધના માનવીનું ચર્ચિત્ર એમાંથી અને પદાપાતી વન્યુવાનું બની જાય છે વળી ચરિત્રમાં જે ને શ્રી ભાનુશંકર યાજ્ઞિકને એમની જ્ઞાતિ તન્થી જે સન્માનપત્રો મળ્યા છે એના વર્ણનની લેશ પણ આવરયનતા નથી ચીનાવાનું અત્યુક્તિથી ભરેલા સન્માનપત્રોના નખાણો આ પુસ્તકમાં ઔચિત્યમગ પણ જ છે, અને એ માનપત્રો ચર્ચિત્રનાવની ગુણ સપત્તિની અતિશયોક્તિમરી મુતિ બની જાય જે

જ્ઞાતપુત્ર શ્રમણ ભગવાન મહાવીર (લેખક શ્રી શ્રી હીરાવાન ગચ્છિ વાસ માપરિણ)

આ પુસ્તકમાં શ્રમણ મહાવીર વ્વામી અગે લેખકે લિન લિન્ન સમયે લખેલા લેખો તથા ભાવણે સંગ્રહવામાં આવ્યા છે પુસ્તકના સામાન્ય રીતે મે ભાગ પડે છે પહેલા વિભાગમાં લેખકે શ્રમણ તીર્થંકરના ૧૦૦૮ પેઢી કેટલાકનો તેમજ પ્રત્યેક તીર્થંકરના ૩૪ અતિશયોનો જે જે એમની બાલ ઉપરાંત આનંદિ વિભૂતિ પર પણ પ્રાપ્ત પાડે છે તેમનો ચિતાર આપ્યો છે લેખકે આગળમાં મૂકેલા આ લેખો ચરિત્રવાચક માટે એક ચોક્કસ પ્રમરની બુધિમાં પૂરી પાડે, ખાડીના બીજા ભાગમાં મહાવીર વ્વામીના જીવન પર પ્રમશ પાના લેખો ૬

આ લેખો એના લેખકની તદ્દવિચક સજ્જતાના અને જ્ઞાનના ઘોત છે મહાવીર વ્વામીના જીવનની વિશિષ્ટ ઘટનાઓ આજેખતો લેખ વધુ રસ્ય બન્યો છે લેખકે આ પુસ્તકમાં વીરસ્તુતિ અને એનો ભાવાનુવાદ, તથા મહાવીર વ્વામી સબધી ઋણ અને ઋણ આપ્યા છે લેખકના ધર્મરંગી વલ્લાવનો પન્વિય થવા ઉપરાંત આ પુસ્તક દ્વારા એમની મોધ-ચીવ અને મળજી પણ જાણાય છે

જેન તત્વજ્ઞાનની પરિભાષાના ઉપયોગથી આ પુસ્તક સર્વધર્મી પ્રગતિમૂલકના

ઉપયોગમાં આવે એવું લાગતું નથી. ઈનધર્મીઓને આ પુસ્તકનું વાચન ભાવનાત્મક નીવડશે એટલું ધર્મદ્વેષી આ પુસ્તકના લેખક અવશ્ય પ્રાપ્ત કરશે.

સતી ગંગાબાઈ (સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર અને ભજનો)

મૌરાયનાં એક સન્નારીની ભક્તિમયી આ જીવનકથા પરંપરાગત દૃષ્ટિએ લખાઈ છે. આ ભક્ત સન્નારીની સાધનારીતિમાં સત્સંગ એ મુખ્ય હતો. પણ એ સત્સંગ પાછળની ભાવનાનું રહસ્ય આ નાનકડા આલેખનમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું નહિ હોવાથી, ચમત્કારને લક્ષમાં ગણીને સંતભક્તોનાં વખાતાં ચરિત્રની ક્ષેત્રનું આ પુસ્તક બન્યું છે. ગંગાબાઈનું જીવન આ પુસ્તકનો નાનકડો ભાગ જ રહે છે પણ સતી ગંગાબાઈના આધ્યાત્મિક જીવનનો પરિચય કરાવનારા જે ભજનો મૂકવામાં આવ્યાં છે એ આ પુસ્તકની ભિન્નતા બાબત છે. તળપદી બાની અને વયમાધુર્યને લીધે આ ભજનોનો અર્થબોધ સરળ બન્યો છે, અને એમાં અક્ત થયેલી ભાવનામયતા અને સાધનમીમાંસા હૃદયસ્પર્શી છે. સૌ કાર્તિકે આ પુસ્તક આ દૃષ્ટિએ વધારે પ્રેરક બની રહે એવી છે.

બાપુ-દર્શન-ભાગ ૧, ૨, ૩ (શ્રી દિવ્યપુરા બ. દીવાનજી)

અગાઉ 'લોકજીવન'માં કમળ. પ્રગટ થયેલા લખાણને ત્રણ પુસ્તકોએને અરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકોઓમાં ગાંધીજીના જીવનના પ્રેરણાત્મક પ્રસંગોનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે ગાંધીજીના સપક્ષમાં આવનાર ભિન્ન ભિન્ન કક્ષાની વ્યક્તિઓમાં ગુણસિયન અને જીવનવિકાસ કેવી વિલક્ષણ રીતે થતો હતો એનો પરિચય વાંચનારને મળે છે અને એ દ્વારા ગાંધીજીના તદ્દન સામાન્ય લાગતા વર્તન પાછળ પણ કેટલી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ રહેલી છે એનો પરિચય સવિશેષ થાય છે.

આ પુસ્તકોઓમાં કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રસંગો પણ છે. ગાંધીજીના પ્રત્યક્ષ સપક્ષમાં ન આવનાર એવા સમૂહનું ગાંધીજી પ્રત્યેનું ભાવદર્શન આલેખાયું છે. ગાંધીજીનું વિભૂતિમત્વ પરોક્ષ રીતે પણ કેટલું અસરકારક બને છે એનો પરિચય એમાંથી મળે છે.

લેખકની ઈચ્છા ટૂંકાં વાક્યોવાળી, ચોટદાર છે. કિશોરોને પણ આ પુસ્તકોનું વાચન પ્રેરક બને એવું છે. ગાંધીજીના જિંદગીના વર્ષમાં પ્રગટ થયેલી આ પુસ્તકોઓ ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનાં અનેકવિધ પાસાંના સપક્ષમાં એના વાંચનારને મૂકી આપે છે. કેટલાક પ્રસંગો અને લેખકનો ગાંધીજી પ્રત્યેનો કેટલોક પ્રતિભાવ દરેક વખતે પ્રતીતિકર જણાતા નથી.

અંડિત હસેવરમાં અખંડિત મન (શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ)

લેખક 'કેશિવત' એ ધીમંદ્ર દેવળ લખેલી પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે : 'આપણે સમાજ લવા-લંગા, બધિર-ચક્ષુહીન કે અન્ય રીતે અપંગ પ્રત્યે માત્ર દયાની લાગણી ધરાવે અને એ લાગણીથી પ્રેરાઈ એને કંઈક ખાવાપીવાનું, પહેરવા-ઓડવાનું આપી કશુંક ક્યોનો સતોય અનુભવે છે. વાસ્તવમાં આ અધૂરો, ક્ષણિક ઈલાજ છે. આપી અને દૂરગામી ઇલાજ આવા લેક્ષિને ધધે ચકાવવાનો છે, જેથી એ આવશ્યક બની જીવનને પૂર્ણતા મળે.'

આ વિચારસંઘર્ષમાં લેખક ન્યૂયોર્કની-એબિલિટીઝ ઇન્ક નામની સંસ્થાના ચાન્સેલર જેટલાં અપંગોની પુરુષાર્થગાથામાંથી ૧૪ જેટલી વ્યક્તિઓના જીવન-રમની રસભરી રજૂઆત કરી છે.

આ સંસ્થાને આપનાર પણ અપંગ. આ સંસ્થાના પ્રાણ સમાન હેની અને એસનની કુણાભરી જીવનકથા માનવમનના પ્રબળ સંકલ્પની જ્યોતિર્દેખાથી તળહળતી ગદે છે. જે ચોદ વ્યક્તિઓના અંડિત હસેવરમાં રહેલા અખંડિત મનની દેખા આ પ્રતિકામાં ઉપમાવાચેલી છે એમાં આ બે વ્યક્તિઓનો મમાવેશ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ અન્ય પ્રમગે પાછળ પણ આ બન્ને વ્યક્તિઓનો ઉત્સાહભર્યો પુરુષાર્થ પદોવાચેલો પણ જોઈ શકાય છે.

પિયાનો અને ટ્રમ્પેટ વગાડી જાણનાર એક હાથવાળો ટચુબી, ત્રણ વર્ષથી મગજના લકવામાં સપડાયેલી જાળંડો, બન્ને પગે જાળકકવાનો ભોગ બનેલી એસન, હૃદયની અપાર ઊંડી કુણા ઉપગમનારાં છે. એ સાથે જ એમના જીવનમાં પ્રદેસા અખંડિત મનોબળના ઉત્સાહ, ઉમંગ વાચનાગ્ના ચિત્તમાં અપૂર્વ પ્રેરણા આપનારા પણ છે.

શ્રી ઈશ્વરભાઈ એક શિક્ષક છે-વિદ્યાવધના તેમ જ સમાજના. એમણે આ પ્રમગે પ્રેરણાત્મક અને હૃદયપર્શી બની ગદે એ રીતે આલેખ્યા છે. નાનાં મોટાં સૌને માટે આ પ્રતિક વાંચના જેવું છે. લેખકની પ્રમગ-આલેખનરીતીનો એક નમૂનો આપ્યા વિના ગદી ચકાવું નથી. જેના બને પગ નકામા થઈ ગયા છે એવી એસનનું "ધ હલ્ડ એક માળામા ઘેર પહોંચના દાદર ચઢવે પડ્યો. પગથિયાં તરફ પીક ગઈ, હાથના ટેકે એસન દાદર ચઢતી હતી. ચારેક પગથિયાં જાણી હજે ત્યાં એક સજ્જન દાદર બિતરવા આવ્યા. એમને લાગ્યું કે છોકરીને નીચે બિતરવું છે. કશું મ બોલ્યા-કર્ચો સિવાય એમણે આ છોકરીને બિતરવી લીધી તે ઝપાટાબેર પગથિયાં બિતરી, આ છોકરી કશું મ બોલે તે પહેલાં, એને બોલ-

તળિયે મૂકી ચાલતી પકડી. એલનને આજો દાદર ફરી પરિશ્રમપૂર્વક ચઢવો પડ્યો." (પૃ. ૯)

વીર વિઠ્ઠલભાઈ (લેખક શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ)

શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ એક ખેડૂતના પુત્ર. એ જમાનામાં એ ધારાસભાના પ્રમુખ બને અને દિલ્હીના દરબારમાં બેસે એ ઘટના વિરલ હતી. કાઈ પણ પરિસ્થિતિથી ન ડરનાર અને પરિસ્થિતિ અને સંજોગોનો ચુકિતથી મુકાબલો કરનાર, સતત મથનશીલ આ વીર પુરુષે દિલ્હીના હાકોમોને પોતાની કાર્ય-રીતિથી ચકિત કરેલા. એમણે ધારાસભાના પ્રમુખનાં માન ને મોભો વધારી નીચાળી પાલખેન્દરી પદ્ધતિનો પાયો નાંખેલો.

આવા મહાપુરુષના જીવનપ્રસંગો આ પુસ્તકમાં આલેખાયા છે. આ પ્રસંગો નવી પેઢીને ઉત્સાહવર્ધક અને માર્ગદર્શક નીવડે એવા છે. પુરુષાર્થ સિવાય કશાની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી એવી શ્રદ્ધાનો સંચાર થાય એવા લેખકના હેતુને પાર પાડે એવી આ ચરિત્રપુસ્તિકા બની છે.

લાલબહાદુર શાસ્ત્રી (શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ)

સ્વાતંત્ર ભારતના બીજા વડાપ્રધાન લાલબહાદુર શાસ્ત્રી ભારતના રાજ-કાળમાં એટલી તો ઝડપથી પ્રવેશ્યા, અને ભારતની સમસ્યાઓને પાર પાડી ભારતને જાંમે લાવવા એ જ્યાં જળકવા લાગ્યા ત્યાં જ એમના જીવનનો અસ્ત થયો. પરિણામે ભારતની સામાન્ય જનતા જ માત્ર નહિ પણ કેટલાય શિક્ષિતો પણ આ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વની ભૂમિકામાં રહેલી તપશ્ચર્યાનો પરિચય પામી શક્યા નથી. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછીનાં વીસ વર્ષનાં લાલબહાદુર શાસ્ત્રીના કાળમાં પણ ભારતીય પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ અપૂર્વ મનોબળ, અચૂક પુરુષાર્થ, અને એકાગ્ર લક્ષ્યબિંદુને સિદ્ધ કરવાની તમન્નાથી જે રીતે ક્યું છે એનો ઇતિહાસ તો ઘણો જ મહાન છે.

શ્રી ઈશ્વરભાઈ એ લાલબહાદુર શાસ્ત્રીના વ્યક્તિત્વનાં મુખ્ય મુખ્ય પાસાંઓનો પરિચય કરાવ્યો છે. એમ કરવામાં શાસ્ત્રીજીના જીવનના જે પ્રસંગો આલેખ્યા છે એમાં તેમણે કદેલી પસંદગી, સૂઝ-દૃષ્ટિનું ઔચિત્ય માન પ્રેરે એવું છે. આજના દોડાદોડીના જમાનામાં જલદી પૂરું કરી શકાય એવું, છતાં રસ-ભર્યું આ ચરિત્ર અવશ્ય બન્યું છે. પણ આનું વિનંત અને નિરાંતથી છતાં રસમયી રીતે વાંચી શકાય એવું ચરિત્ર શ્રી ઈશ્વરભાઈ જ લખે એવી ક્ષમતા એમની લેખનસંતીમાં છે. આશા છે કે લેખક આ કાર્ય માટેના પુરુષાર્થ ખેંચે

અને ગુજરાતી પ્રજા મમલ દેશના એક મહાપુરુષના જીવનની કથાને મૂકશે
અવેરચંદ મેઘાણી (શ્રી બાબુભાઈ પ્રાણશંકર પેઠ)

ગુજરાત ગૌરવ સમાજ શિક્ષણ અદ્યમાણમાં જીવનચરિત્ર શ્રેણીના આદ્યમાં
પુસ્તક તરીકે આ પુસ્તકનું પ્રદર્શન થયું છે એમાં મેઘાણીના અભિવ્યક્તિ
મુખ્ય પાસામાં એમના સ્વભાવની વિશિષ્ટતા, સર્જક તરીકે પાત્રો અને સમૂહ
સાથે એકરૂપ થઈ જવાની એમની કાવલ, અને દરિ તરીકે યુગને વાચ્યા આપવાની
એમની પ્રતિભા આ પુસ્તકમાં આવેલા છે

લેખક મેઘાણી નિયેતુ આ પુસ્તક ઉમંગીથી વખ્યું છે એમની ટાંટી પણ
તળપદી પેવાથી ચરિત્ર-નાયકના વ્યક્તિત્વને ઉદાર આપનામાં પ્રમથાન નીચડી
છે 'સોઠી અમીરાત', 'જખરાપણ', 'મનુષ્ય' જેવા સમૃદ્ધપ્રયોગો, 'મેઘાણી
'હાડોહાડ' લેખ-હતા' આ લેખક માટે સ્વરાયેતુ યોગ્યેથીનું રિગેરશું લેખકના
સમ પ્રયોગના નમૂના છે પુસ્તકના અંગે વાચી થાય એવી બની છે નવશિક્ષિતો
માટે જ આ પુસ્તક લખાયેલી કે એથી જ મોટા ટાંટિમાં જાયેલી કે
મહાત્મા ટોલસ્ટોય (લેખક શ્રી રામનાગવણ ના પાઠ-)

ટોલસ્ટોયના પૂર્વજીવનની મથામણ, મથન અને ઉત્તર જીવનની એમની
તપસ્યા અને એમાંથી પળિમની એક મહાત્મામૂર્તિ ટોલસ્ટોયનો આ પુસ્તકમાં
જગવેતો પરિચય પ્રેરક અને રમખોરો બને છે રિનામી અને આજીસુ જીવનમાંથી
નીકળી, સાદાઈ અને મતોપત્રી જના પુરુષાય અને જનની જે જીવનરસ પ્રાપ્ત
થાય છે અને પરિણામે જે સાતિ અને જ્ઞાનદ મયે કે એનો જ્ઞાન આ ચરિત્ર
વાચનાગને એ રીતે જીવવા પ્રેરે એવી રીતે આવેખાયો છે

પ્રમગોના મથનની અપૂર્વ કથા તો શ્રી રામનાગવણભાઈ પાને છે જ
લેખકે ટોલસ્ટોયના નવા જીવનો પરિચય વિશિષ્ટ રીતે કગ મો છે ટોલસ્ટોયે
બાળકોને લગુવરા માટે એના યુગેત નામની એ-મનેને ગમ્યા હતાં એમને
જે સમગ્રજો આવેખ્યા છે એમાંથી લેખકે પસંદગી કરીને ઉતાપી છે ચરિત્ર
લેખકે યથાર્થ નિરૂપણની જે ચીન ગમરી જોઈએ એનો જ્ઞાન વાપરે
લેખકે અજમાવેલી આ રીતિ પચી માવે છે લેખ ની ટેની મિગોરો તેમ જ
નવશિક્ષિતોને પણ ગમ્યક નીચડે એવી કે

ગુજરાતના મુખ્યત્રો-સાગ ૧ (લેખક શ્રી ધનવત એઝા)

આ નાનકડી ચરિત્રપુસ્તકમાં જમદ જુ હંદજ, મૂકે ભદ અને ત્રિભુવન
ગજજરના જીવનનો મીતાદારી પરિચય પ્રાપ્તો છે જમદજુ વનઅપતિશાન્તી,

ઝડૂ ભદ્ર આયુર્વેદનિષ્ણાત, અને ત્રિભુવનદાસ ગજ્જર રસાયણશાસ્ત્રી. ગુજરાતના આ ત્રણેય સુપુત્રોએ પોતાની વૈજ્ઞાનિક પ્રતિભાનો જે પરિચય આપ્યો છે અને એમની પ્રતિભાએ ગુજરાતની પ્રજાની જે બહાર સેવા કરી છે એની પ્રતીતિ પણ લેખકે લખેલા આ ચરિત્રમાંથી થઈ શકે છે. ગૂર્જરભૂમિના ગૌરવને સમજવામાં અને વધારવામાં આ પુસ્તિકા મહત્વનો ભાગ ભજવે એવી છે.

ગુજરાતના સુપુત્રો-ભાગ ૨ (લેખકો શ્રી ઈશ્વરભાઈ જે. પટેલ અને શ્રી રામનારાયણ ના. પાઠક)

આ પુસ્તિકામાં ત્રણ લોકસેવકોનાં સક્ષિપ્ત ચરિત્રો આલેખવામાં આવ્યાં છે. શ્રી મોતીભાઈ અમીને સત્તા અને અધિકારવાળી નોકરીના પ્રલોભનને ફગાવી દઈને પોતાનું સમગ્ર જીવન શિક્ષણનાં અને પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિનાં સ્થાપન અને પ્રચાર માટે ગાળ્યું. બીજા ચરિત્ર નાયક ગોપાળદાસ દરબાર-રાજવીએ પોતાની ઠંકરાતને બાળ્યુંએ મૂકી, દેશના સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં ઝુકાવી, એવેઝાએ ગરીબી અને કષ્ટ સ્વીકાર્યાં અને લોકસેવા કરી. આ બન્ને ચરિત્રો શ્રી ઈશ્વરભાઈએ પોતાની પ્રભાવક શૈલીમાં આલેખ્યાં છે.

ગુજરાતના ત્રીજા સુપુત્ર શ્રી ગિજુભાઈ બધેકા, એમણે મોટી આવકવાળો ધંધો ત્યજી દઈને ગુજરાતનાં નાનાં બાળકોને કેળવણી આપવા માટે બાવમ દિરો ખોલવાની નવી દૃષ્ટિ અપી, અને એ માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવામાં અને બાળ-સાહિત્ય સર્જવામાં જીવન અર્પણ કર્યું. આ ચરિત્ર શ્રી રામનારાયણભાઈએ રસમયી શૈલીમાં આલેખ્યું છે. ગુજરાત રાજ્ય સમાજ શિક્ષણ સમિતિની ચરિત્ર પ્રકાશન ઢેણીમાં આ બન્ને પુસ્તકો વધુ નોંધપાત્ર અને એવાં છે.

મહાન વૈજ્ઞાનિકો-ખંડ ૮ (લેખકો શ્રી સુરેશ શેઠના અને શ્રી નરસિંહ મૂ. શાહ)

કિશોરો માટે લખાયેલી, વૈજ્ઞાનિકોના પરિચય કરાવતી આ પુસ્તકઢેણીના આઠમા ખંડમાં જહોન ડાલાસ, ડૉ વાડિયા, રામાનુજન, ભટનાગર, ભાલા, મેકનાઈ, સી. વી. રામન, બ્રાટલા વૈજ્ઞાનિકોની જીવનરેખા આપીને એમણે કરેલી મુખ્ય શોધોનો પરિચય કરાવાયો છે. વૈજ્ઞાનિકોએ કેવા સન્નિગેમાં પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું એની પુરુષાર્થપ્રેરક કથા આ પુસ્તકમાં છે. આવો ચરિત્રમય તો શિક્ષકોને પણ ઉપયોગી થાય એવો છે. લેખકોની સૈલી લોકબોધ છે.

મી. વી. રામનના પરિચયલેખમાં લેખકોએ ‘હજુ પણ-ખ્યાસી વર્ષની ઉંમરે પણ-...’ એમ લખ્યા પછી ત્રીજા જ પેરામાં ‘આજે ૮૦ વર્ષની ઉંમરે પણ-...’ એમ ઉલ્લેખ્યું છે. એમાં ઉતાવળે વિગતદોષ પ્રવેશી ગયો છે. ૧૯૬૬માં

પ્રધાનિય થયેન આ પુત્રિયા વેળાએ શ્રી ગમન ૮૨ વર્ષના બે હોય, ૮૦ના તો નહિ બે !

‘ધૂમકેતુ’ના જીવનવહારની વાતો-૨૨ (૧૫મી શ્રી ઉપા ભેળી)

ધૂમ તુના જીવનમા ૧૯૪૪ પછી મનેના બનાવો આ પુત્રિયા માં આનેખાયા છે સ્વચ્છા આગેનો પ્રેમ અન્યાયની બાએ ચરાની વૃત્તિ ૫૫૪ સ્વત્વ અને ગરીમ વિદ્યાર્થી પ્રેરે નહાનુબુતિ-વગેરે જેવા ધૂમકેતુના જીવનમાં આનંદિ શુભોતો પામ્યા મા પુત્રિયામાના પ્રસંગો પાડી મળે છે જેનાં પ્રસંગોનું આનેખન ૧૬ પાપટી મન્યુ છે જેનાં પ્રસંગોમા પગિવાગના મળેનો ધૂમકેતુ પ્રત્યેનો પ્રેમનાવ અને ધૂમકેતુની પુનાદિ કુટુંબીજનો પ્રેમની તાગણીનો પગિવ્ય થાય છે

પુત્રીની ભેળી રખાયેના નિનાના જીવનના આ પ્રસંગોમા આત્મીયતાનો અને પૂજ્યભાવનો ૫૫૪ થયા રે એ સ્વાભાવિક છે પણ એ આવે પ્રસંગ લેખનમા રહે ન્યાને તાદર્ય જેવા મળે છે એ હમીખત રહી બે નોવપાન છે

બાહ્ય-રૂપી ગાધીજી અને ગાધીજીનું સાચું સ્વરૂપ-ભાગ ૧

(લેખ શ્રી ગિતાન અધ્યયન)

જેખડે માસય ગાધીજીના જીવનના સિવિધ પાત્રાએને ગમતી રૈનીમા માનેખવાનો છે પણ જૂઠાતની અમગતિ અનનામા અગિવના તથા ભારતૈનીની કૃતિમા આ પુત્ર-જેખ ના આગ્યને પાર પાડતા નથી. જેખડે જે રૈની પ્રયોજ છે એ વિચરને ભય બનાવવાના દેતુથી પણ વિચરની ગજૂઆન અને રૈની મને નિશ્ણ નીવધા છે જેવી જગાએ તો લેખડે ગાધીજીના વ્યક્તિત્વને અત્યંત ધૂધુ અને રહુ જે મડા દર્શાવ્યું છે ‘જલથાગી ગાધીજી’ તથા ‘સાહિત્યમાં ગાધીજી’ જેવા પ્રસંગો ગાધીજીના તે તે વચરને જગાય મ્પટ ના નથી. આ વિધાનના અમર્થન માં મને પુત્રકેમા પાને પાને ઉઠાડે બે મળે એમ છે એની મ્પુ પગ અત્રે ઉતા પુ ચોમ્ય માન્યુ નથી

બાહ્ય (૧૫મી શ્રી નવનભાઈ સાહ)

માપુજીવનના પ્રસંગ આનખતુ આ પુત્ર સગ્ગ જન્યુ છે જેખડે ગાધીજીના આખાય જીવનને નાના નાના પ્રમગ-પ્રમદારથી સુરેખ અને જીવત બનાવ્યું છે નવવભાઈની નજ બારાઈતી આ પ્રસંગચિત્રે માં મહાપ્ર અને ઉપારક નીવડી છે ગાધીજીના જીવનચરિત્રનો ખ્યાલ આપતી આ બેનાલીસ માનાની પુત્રિયા તજળ અને રસખરી બની છે

આસો દુનિયાની સફરે-લાગ ૧ થી ૪ (લેખક શ્રી યશવંત મહેતા)

પુનઃકોનું શીર્ષક સૂચવે કે આ પ્રવાસ-પુસ્તક હશે. પરંતુ આ પુસ્તકે દુનિયાના દેશોની ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક માહિતી જ આપે છે. બાળકો માટે સખાગેહાં આ પુસ્તકે ઇતિહાસ-ભૂગોળના એમના અભ્યાસક્રમમાં કે કદાચ દુનિયાના દેશો વિશે જાણકારી ખાતર ઉપયોગી બની શકે એમ માનીએ તો સંતોષકારક લાગે. બધા જ દેશોનાં વર્ણનો વાંચતાં એક જાપ તો વાંચનારના મન પર પડે જ કે જ્યતના દેશો સમયના પટ પર ખૂબ જ વેગથી વિકાસ પામી રહ્યા છે, અને જે જે દેશોની પ્રગતિએ યાતનાઓ-યુદ્ધો અનુભવ્યાં છે એમજે ખમીરથી, પુરુષાર્થથી વિકસવાનું હતું છે.

આ પુસ્તિકાઓનું વાચન આવી જાપ અવસ્ય જામી કરે પણ આ પુસ્તિકાઓ બાળકોને કે દિશાદોને કઈ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે એ પ્રશ્ન તો રહે છે જ.

અધ્યાત્મ-તત્ત્વજ્ઞાન

ઈશ્વર હયાત છે (ગ્વામી શિવાનંદ, અનુવાદક શ્રી ભૂપતરાય ઓધવજી વ્યાસ)

ગ્વામી શ્રી શિવાનંદ સરસ્વતીના 'God Exists' એ અંગ્રેજી પુસ્તકને આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. એમાં વિષયની રહસ્યમતાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે અને એ રહસ્યમાં જ ઈશ્વરની હયાતી છે. ઈશ્વરને માનવા પાછળનાં કારણોની તપાસ અને ચર્ચા વિગતે થઈ નથી. શ્રદ્ધાનુ બળ એ માટે મહત્ત્વનું છે. પણ પુનર્જન્મનાં દુઃખોના લયથી શ્રદ્ધા જન્મે છે અને એ ઈશ્વરને માનવા પ્રેરે એમાં અધૂરો વિચાર સમજવાયો છે એમ લાગે છે. 'ઈશ્વર' વિષે, એના સ્વરૂપ વિષે વેદાન્તની પરિભાષા પ્રયોજાઈ છે. પણ ઈશ્વરના અગિત્ય અંગે ૪૬ દલીલો રસબરી બની છે. લેખકે પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સમર્થનમાં આ વિધ્યનો સકય તેટલો બૌદ્ધિક અભિગમ સાધ્યો છે. 'નાસ્તિક-આગ્નિક સંવાદ' રસમયો છે. જિજ્ઞાસુને આ પુસ્તિકા આર્ગદર્શક બને એવી છે.

આ અનુવાદ પ્રસન્નકર નથી. અનુવાદકે મૂળના ભાવને પકડવાને બદલે ધણે ઝણે માત્ર શબ્દાર્થને જ સ્થાનમાં રાખ્યો છે. પરિણામે ગુજરાતી શબ્દ-પસંદગીમાં જે આધ્યાત્મિક વ્યંજનાની શક્તિ પ્રકટવી જોઈ એ એ પ્રકટની નથી. ગ્વામીજીની વાણીની હૃદયસ્પર્શીતા તરજૂમિયા રીતિમાં અટવાઈ ગઈ છે. પૃ. ૪૭ પરનો છેલ્લા પેરા આ વિધાનના સામર્થ્યને માટે પૂરતો છે.

એ વર્ષે છપવાના ઉપાય (લેખક શ્રી સ્વામી શિવાનંદ, અનુવાદક : શ્રી
ભૂપતરામ ઓધરજી વ્યાસ)

આ પુસ્તકમાં આગેમ્ય ટકાવી ગળવા અને દીર્ઘાયુ પામવાના ઉપાયોનું
વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. માનવશરીર એ ધર્મનું એક અગત્યનું સાધન છે.
એ સાધન દ્વારા પરમતત્વનો-લક્ષ્યનો-સાક્ષાત્કાર સકલ બને છે. એ માટે
યોગાસનોની આવશ્યકતા અને એ આચરવાની રીતો સચિત્ર આપવામાં આવી
છે. આસનો કરવાથી યત્ના કાયદા પણ વર્ધુવાયા છે.

ગેમના પ્રતિકાર માટે નિશ્ચયોપચાર તેમ જ આહારવિહારની મૂલ્યનાઓ
વિગતે આપી છે. આમ છતાં ડોક્ટરની સલાહની જરૂર જણાતાં એમ કરવાનું
પણ ખાત્ર મૂકવાયું છે.

વળી, દીર્ઘાયુષ ભોગવેલી કેટલીક વ્યક્તિઓ વિશે 'હિંદુમાન ટાઇમ્સ' તેમ
જ 'હેલ્થ' માંથી સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ નાનકડું પુસ્તક કુદરતી
ઉપચાર અને કસ્ટમ દ્વારા આગેમ્ય અને દીર્ઘાયુષ-પ્રાપ્તિની પ્રેરણા માટે ઉપ-
કારક બને એવું છે.

મનોરજ્ય (લેખક શ્રી સ્વામી શિવાનંદ, અનુવાદક : સ્વ. જનાર્દન પ્રભાકર)

સ્વામીજીનું આ નાનકડું પુસ્તક મનનું સ્વરૂપ, લક્ષણ અને એના કાર્યનું
દર્શિત્ય કેવાં પ્રકારનાં છે એનું, નિરૂપણ કરે છે. મનના પ્રવાહોને ઓળખવા
માટે આ પુસ્તકમાં કેટલીક ચાવીઓ છે અને એનો અભ્યાસ કરવાથી મનને
ઓળખી સકાય છે.

આધ્યાત્મિક માર્ગના સાધક માટે મનનો મુકાબલો સૌ પ્રથમ કરવાનો રહે
છે. એની સાધનામાં મનની એકાગ્રતા એ પ્રાથમિક સિદ્ધિ છે. મન પર જય
મેળવવા સ્વામીજીએ જે જે ઉપાયો મૂક્યા છે અને જય પ્રાપ્ત કર્યા પછી
શાંતિનો જે અનુભવ થાય છે, એની પ્રતીનિબંધક નોંધ લેવાઈ છે.

મનની ભૂમિકાઓ અને મનનાં પાસાંની પરિચય અપાયો છે. સાતમી ભૂમિકા
સુધીની ક્રમિક દક્ષાઓમાં કેવાં કેવાં લક્ષણો વ્યક્ત થાય છે એનો પરિચય સાધકને
અનુભૂતિની સમગ્રણ અને વિવરણ માટે ઉપયોગી થાય એવો છે.

આ પુસ્તકને બે રીતે વૈજ્ઞાનિક રીતે સકલ એક તો, આ લખાણ એક
અનુભવી સદની પ્રસાદી છે. અનુભવનું પ્રમાણ દોવાથી એ વિજ્ઞાન છે. બીજું,
પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનનાં કેટલાંક પાસાંઓને પકાર કરીને મનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ
તેમાં કયું છે.

આવા રસભર્યા પુસ્તકની ભાષા અને જોડણી પરત્વેનું દુર્લભ ખૂબ જ છે. અધ્યાત્મિક સાહિત્યને લોકો સુધી પહોંચાડવા અને એટલા પારિભાષિક શબ્દો ઓછા વપરાય તો વધુ ફલદાયી અને.

અધ્યાત્મવિદ્યા (લેખક શ્રી સ્વામી શિવાનંદ, અનુવાદક: ડૉ. શ્રી રામચંદ્ર એન. પંડ્યા)

શ્રી સ્વામી શિવાનંદ સરસ્વતીના ‘Self Knowledge’ ગ્રંથનો આ ગુજરાતી અનુવાદ અધ્યાત્મવિદ્યાના રહસ્યનું વિવરણ કરે છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને એનું સ્વરૂપ તેમાં વેદાદિગ્રંથોને આધારે સમજાવાયું છે, અને હિન્દુધર્મ ને એનો કાર્યપ્રદેશ વ્યાપક રૂપમાં સમજાવીને હિન્દુધર્મનું મહત્વ સમજાવાયું છે. હિન્દુધર્મ શા માટે સાચો ધર્મ છે એ પણ સમજાવાયું છે. હિન્દુધર્મના વ્યવહારપણાને લીધે એ વ્યાપક છે. એનો ઇતિહાસ પ્રાચીન છે અને સત્યના અનુભવ માટેની આ ધર્મ દ્વારા જોટલી અને જેવી મીમાંસા થઈ છે એ વિરલ છે.

સ્વામીજીએ જીવનના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે સાધનાના તબક્કાઓ વર્ણવ્યા છે. એમાં ભિન્નભિન્ન સાધનવિચારની મૂળગામી સમજૂતી આપવામાં આવી છે. ગુરુ, પ્રાર્થના, જપ, ધ્યાન, ઝરણ આદિનું મહત્વ સમજાવાયું છે. ભક્તિ, કર્મ અને જ્ઞાનનાં અનેક પાસાંની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ બધાંના સમન્વય કેવી રીતે થઈ શકે અને એ દ્વારા જીવનનું ધ્યેય કેવી રીતે પામી શકાય એનું માર્ગદર્શન આ પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે.

શ્રેયાર્થોને આ પુસ્તક માર્ગદર્શક બની રહે એવું છે.

ત્રીજી શક્તિ (લેખક વિનોબા ભાવે)

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રોમાં ત્રણ પ્રકારના શબ્દો, લોક, સ્થિતિની એક વિલક્ષણ રજૂઆત થયેલી છે. જગતનો વ્યવહાર દડચકિત ને હિસાચકિતથી જ નબે છે એવું ભલે દેખાતુ હોય, પણ પરપરિત દર્શનમાંથી વિનોબાએ કહ્યેલી ત્રીજી શક્તિ-શાંતિનું મનનચિંતન એ આ પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય છે. ‘ત્રીજી શક્તિ’ એ મથાળે એક લેખ આ પુસ્તકમાં છે, માટે આ પુસ્તકનું નામ ત્રીજી શક્તિ છે એવું નથી, પણ પુસ્તકમાંના તમામ લેખો આ વિલક્ષણ ત્રીજી શક્તિના વિવરણને વધુ વિસ્તર કરે છે અને અનેક દૃષ્ટાંતોથી એનું સમર્થન કરે છે. વિનોબાના સર્વોદય વિચારમાં-અથવા તો આધુનિક યુગને એક વિચારક્રાંતિ મળી છે એવો

ને એમણે ખ્યાલ આપ્યો છે એમાં-ભાગતીયદર્શનપગ પગની વિવિધ શક્તિઓ કેવી રીતે પ્રયોગરૂપે મિલ્લ દરી વડાય એનો વિચારગ્રેષ્ઠ ખ્યાલ આ પુસ્તકના લેખો આપે છે.

‘ગાંધીજી અને સામ્યવાદ’ એ લેખમાં વિનોબાએ ગાંધીવિચારના તેમ જ ગાંધીજીના કાર્યના કેન્દ્રમાં રહેલી સામ્યવાદી વિચારણા-અવગત વધુ તાત્વિક અર્થમાં સામ્યવાદી વિચારણા-કેવી રીતે વ્યક્ત થતી રહેલી એ દર્શાવ્યું છે આ લેખ મહાશ્વણના ‘ગાંધીજી અને સામ્યવાદ’ પુસ્તકની મગી આશુત્થિની ભૂમિકારૂપે લખાયો હતો.

‘સખ્યાક્રાંત’, ‘આત્મજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન’ એ લેખો વિનોબાની ચિંતન-પગથણના અને સાધકવાણીની પ્રભાવકનાનો સંપર્ક દર્શાવે છે અને એમાં ગેરની એમની સમન્વયદષ્ટિને લીધે આ લેખો ધણુ જ મનનીય બન્યા છે.

આ બધા લેખોમાં વિનોબાનું અધ્યાત્મગુણન પણ વ્યક્ત થયું છે મનપમ કે વિનોબાના હૃદયગુણોના કેટલોક વિવેચન સ્પર્શ આ લેખોમાં અનુભવાય છે. ‘અનોખનીય પોસ્ટરો’વાળા લેખમાં ગતીય વિકૃતિ દર્શાવનાં જાણેગતના પોસ્ટરો જોતા એમને પ્રજ્ઞના ચાલિત્ય તેમ જ શિક્ષણની અધોગતિ માટે દર્શાવેલ છે અને ‘ભગવાનના દરબારમાં’વાળા લેખમાં ભાગમાં મળિયા હરિજનપ્રવેશ કે અન્ય વર્ણના પ્રવેશનિષેધ માટે એમણે પણ દર્શન દર્શાવ્યું માંડી વાણુ એ પાછળનું એમનું દર્શન તેમ જ એ જ પો પ્રગટતી એક બીડી સમતા વ્યક્ત થાય છે વિનોબા તત્ત્વચિંતક છે એ અધે ભમ્ત પણ છે કદાચ એમ કહેવું વધુ ઔચિત્યમયું છે કે વિનોબાનું હૃદય ભમ્તનું હૃદય કે આત્મમર્પક એમનું જીવન જોટનું જનહિતાય વહે છે એટલું જ એ બધું જ કર્મ પ્રભુપ્રીત્યર્થ જ હોય એની ભાવના પણ એમની વાણીમાં પ્રગટવા કહે છે.

આ પુસ્તક વિનોબાના વિચારો તથા ભાવનાને સમજવા-માણુના માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. એમાં અગ્રહવામાં આવેલા લેખો વિનોબાની પ્રજ્ઞાની મિત્રોનો માર્ગ દર્શાવેલ નથી, પણ એમણે ચિંતન અને દર્શનમાયી ને ભાવના આત્મમાત્ર કરી છે એને ચાલિત્ય દરવાની એમના પુરુષાર્થ પાછળ ધનકતી એક પ્રેરકવાણીનો આપણને સ્પર્શ થાય છે આ વર્ષમાં પ્રગટ થયેલા વિચાર-પ્રધાન સાહિત્યમાં વિનોબા ભાવેનું આ પુસ્તક એક મૂલ્યવાન ઉમેરો છે.

આ લેખો પાછળનું દાર્દ શ્રી જયપ્રસાદ નારાયણે ભૂમિકામાં સમજાવ્યું છે.

આત્મચિંતન (શ્રી હનનાલ પીતાબરદાસ શાહ)

લેખક ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા આદિ ત્રયોના વાચનને આધારે જ્ઞાન, અભિતત્ત્વ, ઓમનુ ધર્મ, ધર્મ, જગત અને મુક્તિ જેવા વિષયો પરનું વિવરણ કર્યું છે

લેખક આત્મચિંતનમાં સાધનમીમાંસા કે સાધનાપ્રક્રિયા વિષે લખ્યું હશે એવું આ પુસ્તકનું શીર્ષક જોઈ કરેલું અનુમાન નિગમ કરે છે. લેખક પામે નવત્ર ચિંતન-મનનનું પૂરતું જીગ્ઞણ ન હોવાને શીધે જે ગહન રિપયોને એમણે સ્પર્શ કર્યો છે એનો બોધ પૂરતા પ્રમાણમાં થતો નથી

લેખકની ભાષા કિન્હુ છે. વેદાન્ત પરિભાષાનો આશ્રય લેખક ઘણી વાર લે છે, પણ વાકચર્યનાની મકુનતા, વ્યવયને અપષ્ટ કરી શકતી નથી. પુસ્તકનો વિષય જેટલો ગંભીર છે એટલો પ્રત્યાયનનો ગંભીર હેતુ પ્રમુત પુસ્તકથી સિદ્ધ થતો હોય એમ લાગતું નથી

સમીક્ષાનું ચિંતન (લેખક શ્રી રતિવાન ભાવસાર)

જીવનના વિવિધ પાસાને સ્પર્શતા મોળ લેખોનો આ સંગ્રહ એના લેખકની રુચિ અને સાધનાનો દ્યોતક છે. અધ્યાત્મને કેન્દ્રમાં રાખીને એમણે વ્યક્તિ અને સમાજજીવનની ટેટીક વાગ્તવિષ્તાઓના રહસ્યો તપાસ્યા છે, તેમ જ 'મરણ પછીની દુનિયા' જેવા લેખ દ્વારા જગત પ્રદેશમાં પણ વિહાર કર્યો છે. આત્મ ચિંતનનું આ નુરણ લેખકની જીવનવિગ્નસકે દષ્ટિનું દ્યોતક બની રહે છે

અધ્યાત્મ વિચારસરણીની આ રજૂઆત લેખકની વાચનરુચિથી પુષ્ટ થતેલી છે અનેક સત-મહતો તેમ જ તત્ત્વજ્ઞોના નિયાશોની એમણે પોતાના રિધાનના સમર્થન માટે સદાય લીધેલી છે. એમાંય થિયોસાફી બને શ્રી અરવિંદની જીવન દષ્ટિનો લેખક પરનો સવિશેષ પ્રભાવ અપષ્ટ વરતાય છે

શ્રી રતિભાઈ ભાવસારની લેખનશૈલીમાં એક પ્રકારનો વેગ વર્તાય છે. વળી લેખનુ અર્થ દૈક્ષણિક ઉપક્રમ સાધવા માટે હોય એવા પ્રકારનું મુદ્દાસરનું બન્યા કરે છે. કથનના સારરૂપ તારણ એમના આ લેખોમાં પૂરી સભાનતાથી કરાયું છે. બધા જ લેખો રસપૂર્વક વચાવ એવા છે

પ્રકીર્ણ

માનવતાના સ સ્કારો (લેખક શ્રી બબનભાઈ મહેતા)

કેળવણી કે તાલીમ હ મેશા જીવનની જ હોઈ શકે છે. શાળાઓમાં જે

શિક્ષણ અપાય છે એ અક્ષરજ્ઞાન આપવા પૂરતું જ મર્યાદિત રહે તો જીવનની પાયાની તાલીમથી પ્રભુ વચિત ગહે. કાકામાહેજ કાયેવકરે જેને 'સસ્કૃતિના પાયા' તરીકે ઓળખાવ્યા છે એવા માનવતાના સસ્કારોનું વિવરણ-માર્ગદર્શન રસબરી રીતે આ પુસ્તકમાં કગવવામા આવ્યું છે.

નાના નાના ૧૪ ખંડોમાં અને પ્રત્યેક ખંડના વિષયવિભાગથી આ પુસ્તકના વિષયો સંકલિત કર્યા છે. દિનચર્યામાં જનજીવનની મૂળ સુધીની વિગત જ્ઞાની રીતે થાય એ સમજાવ્યું છે. કપડાં, આંગણ, રમેકુ, ખાનપાન, મકાન, રાચગીત, બાળઉછેર, શૌચ-અધાન, રોગો, સારવાર, ગામ તથા માખી, જૂ, માંદગી આદિ શત્રુઓ વિશે જે ઉપયોગી સમજૂતી આપી છે એ ખરા અર્થમાં નાગરિકશાસ્ત્ર છે.

શ્રી બબ્બલાર્થ રચનાત્મક કાર્યકર્તા છે. એમણે માનવજીવનના મહત્ત્વ વિશે સામાન્ય રીતે બહુ લોકોની બેદરકારી જોઈ છે. એથી એમણે આ પુસ્તક લખ્યું છે. આ પુસ્તકની લખાવટ નોંધ મળે એવી છે આ પુસ્તક માર્ગદર્શક બની રહે એની શુદ્ધ ગીતે લખાયું નથી. એમાં એના લેખકનું હૃદય પણ ક્યાંક ક્યાંક પ્રવેશ્યું છે રાચગીતના વિશે એમણે લખેલા ખંડમાં આપણને લેખકની દૃષ્ટિ અને દૃષ્ટિના અભાવવાળા પ્રત્યે દર્દ વ્યક્ત થયા છે.

આ પુસ્તક હવે જ લોકોપયોગી છે. આ પુસ્તકના વિષયો જોનાં એનાં શિક્ષણના મૂળિયા બાળપણથી નખાય તો સારું, તેમ જતા આ પુસ્તક સર્વ કોઈને માટે શિક્ષકની ગળ સાથે એવું છે પોતાના દોષો તરફ, કુટેવો પ્રત્યે વાંચનારને જાગ્રત કરે એવું આ પુસ્તક બન્યું છે.

ઉત્કર્ષ (શ્રી 'હૃદયેશ')

કૃત્રીક નૈમિષિક, સરકારી, તેમ જ અર્ધ-સરકારી સામાજિક કાર્ય કરી ગેરેવી સંસ્થાઓની મુલાકાત લઈને લેખકે આ માહિતીસભર પુસ્તિકા લખી છે. સમાજના દીનદીન, પીડિત અને કમચળેલા લોકોને અમાનબેર જીવતા શીખવતી આ સંસ્થાઓ એ આપણા સમાજનું એક જીજ્ઞા કાર્યપાત્ર છે.

આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા માહિતી પૂરી પાડવા પૂરતી રહેલી છે પણ એમાં લેખકે સંસ્થાઓમા વિદ્યારી રહેલી કૃત્રીક વ્યક્તિઓનો પરિચય કરાવ્યો છે એમાં દુરુણનો જે ભાવ પ્રગટે છે એ આ પુસ્તકને રસમય બનાવવા માટે ઉપયોગી બને છે.

પુસ્તક રી રીતે તૈયાર થાય છે ? (શ્રી ચક્રાન્ત શાહ)

પુસ્તકનું સ્વરૂપ કેવી રીતે તૈયાર થાય છે એની રસભરી માહિતી આ પરિચયપુસ્તિકામાં આપવામાં આવી છે. દુનિયાની પ્રકાશનપ્રવૃત્તિમાં ભારતનું સ્થાન કયાં છે તેનો ઉલ્લેખ પણ લેખકે કર્યો છે. પુસ્તકો, પ્રકાશકો અને લેખકોનો પારસ્પરિક સબધ પણ લેખકે સમજાવ્યો છે. હસ્તપ્રત તૈયાર કરવી, પ્રકાશક સુધી એ પ્રત જવી, એનું સપાદન થવું તેમ જ શેયલરી નક્કી કરવી—આ બધો જ લેખન-પ્રકાશનનો વ્યવહાર લેખકે સમજાવ્યો છે.

પ્રકાશક અને લેખક વચ્ચેના સબધોમાં જે મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે એનાં બે દષ્ટાન્તો આ સબધ-કડીની ફૂટતાને પ્રગટ કરે છે. આ પુસ્તિકાનું મહત્ત્વનું અંગ છે પુસ્તકની છપાઈની પ્રક્રિયાનું વર્ણન-સમજૂતી. ટાઈપિનું માપ, કાગળની જાત, બ્લોકની પ્રેસેસ, પ્રુફરીડીંગ, પ્રુફરીડરની ચોકસાઈ અને ઝીણવટ ઉપરાંત સાનસુક્ર કટલાં મહત્ત્વનાં છે એ દર્શાવતાં એકાદ-બે દષ્ટાન્તો પણ લેખકે આપ્યાં છે. આ પુસ્તિકામાં આવાં દષ્ટાન્તોને લીધે માહિતી સ્પષ્ટ તથા રસભરી પણ બની છે.

શ્રુતિ મહત્ત્વ લેખકે સારું દર્શાવ્યું છે

સમાજશિક્ષણ સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર-ખંડ ૩ (લેખક શ્રી ચુનીભાઈ ભટ્ટ)

ત્રણ ખંડોમાં સજગ લખાયેલું આ પુસ્તક ચાર વર્ષ પહેલાં બે ખંડોને ભેગા કરી એક પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયેલું. આ વર્ષમાં એ બન્ને ખંડોને જુદા જુદા પુસ્તકરૂપે ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને ત્રીજો ખંડ આ વર્ષે પ્રગટ થયો છે.

લેખકની સમાજશિક્ષણ અંગેની દૃષ્ટિ વ્યાપક છે. એનાં પૂર્ણ મર્ચાગી સ્વરૂપનો વિસ્તૃત પરિચય આપવાનો લેખકનો પુરુષાર્થ મુખ્ય છે. લેખકે સમાજશિક્ષણના સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહારનો સમન્વય સાધ્યો છે. પશ્ચિમમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં ખેડાયેલા આ વિષયને આવા વિસ્તૃત રૂપમાં ભારતીય દૃષ્ટિકોણથી લેખકે રજૂ કર્યો છે એ આ પુસ્તકની વિશેષતા છે.

આ ત્રીજા ખંડમાં લેખકે જગતના વિવિધ દેશોના સમાજશિક્ષણનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે. આ ઇતિહાસ આપણી જિલ્લા, તાલુકા અને નગર-પંચાયતો વચ્ચે અને પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં તેનો સક્રિય ભેદલો અમલ કરવા વિચારે તો આપણા નાનકડા ગુજરાત રાજ્યની સમાજશિક્ષણની સિદ્ધિની કેડીઓ વધારે દર્શકમ કરી શકાય એવા લેખકના શુભ હેતુને લેખકની રીતી સમર્થન આપે એવી છે.

લેખકે પ્રખુત વિવિધના સવામો જોટલાં પુસ્તકોનું વાચન-મનન કરી આ આ પુસ્તકો લખ્યાં છે. એમાં લેખકે અવતરણોતો બોલો વાચનને ભારેખમ ન બનાવે એવા મુદ્દમ વિવેકપુરઃસર કર્યો છે. ગુજરાતમાં થયેલા, થઈ રહેલા સમાજ-શિક્ષણના ઇતિહાસમાં કેટલીક ગૂઢાણ વિગતોતો અતિરેક વાચનની રસસભરતામાં કંઠાણો ગ્રેરે એવો છે. આ ખંડના પહેલાં ૬૦ જોટલાં પાનાંમાં આવતી આવી કેટલીક ઝીણી વિગત ઝોળી કરી ચકાઈ હોત તો સારું એમ લાગે છે. ઇતિહાસમાં હકીકતનું મૂલ્ય જરાય ઓછું ન અ કાય. પણ બધી જ ગોણ સુધમાં હકીકતોને ટાળવાથી જો એની સમગ્રતા ખડિત થતી ન હોય તો એને જતી કરવામાં વધી ન પણ હોવો જોઈએ. હેવાસ અને ઇતિહાસ વચ્ચેનો જે ભેદ છે એ મહત્વનો છે. પણ ગુજરાત રાજ્ય સમાજશિક્ષણ સમિતિનું આ પ્રકાશન હોવાથી આવું હેવાસરૂપ કેટલુંક લખાણ આ ખંડમાં પ્રકાશિત થયું છે.

લેખક પામે ઇતિહાસલેખનની રસભરી ટેલી છે. આ જ વિવિધની સાહિત્યિક લેખનશૈલીએ રજૂઆત કરતાં પુસ્તકનું કદ થણ મોટું થાય એ લખગયાનથી લેખક સપૂર્ણ જાગ્રત છે. લેખકે ભાષાના લેશ પણ આડબર વિના, છતાં રસભરી રાચક શૈલીમાં જે નિબંધવચ્ચ આ પુસ્તકનાં પ્રકરણોમાં ઉપસાચ્યુ છે એ બદલ લેખકને ધન્યવાદ. આવો સમાજશિક્ષણના સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહાર સંબંધી અથ તૈયાર કરવા બદલ લેખકે ખરેખર અમિનદનના અધિકારી છે.

મધ્યગુડીન ભારત-ખંડ ૨ (લેખક ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક)

ડૉ. નાયકે ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૫૨૬ના સમય દરમિયાનના ભારત પરના ઇલામ શાસનનો ઇતિહાસ, તેનું મૂલ્યાંકન, અને સમૃદ્ધિનો પરિચય કરાચ્યો છે. આ ઇણ હિન્દુ અને ઇલામી સમૃદ્ધિના સ્પર્શ અને સમન્વયનો હતો. એ દરમિયાન થઈ ગયેલા શાસકોની શાસનવ્યવસ્થા અને રાજનીતિ કેવા રતાં હતાં, વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રજાજીવન કેવું પાંગળું બની ગયું હતું, લોભાનાં સમ્બંધના અને સમૃદ્ધિ કયા પ્રકારનાં હતાં, તેમા તેમણે કેવી રીતે અને કેટલે અગે ઉન્નતિ કરી હતી, તેમની અવનતિ થઈ હોય તો તે કયાં કારણોને લઈને થઈ હતી, કઈ કઈ વિશિષ્ટ અકિતઓએ કેવો ફાળો આપ્યો હતો-આ સર્વ બાબનોતી રૂપરેખા આપવાનો તેમ જ તેમની હણાવટ કરવાનો મૂગ પ્રયામ લેખકે આ અથમાં કર્યો છે.

અથના પહેલાં પાંચ પ્રકરણોમાં ગુલામવશ, ખજણવશ, ટુગતુકવશ, સૈયદ-વશ અને લોહીવશનો સવિસ્તર ઇતિહાસ અનેક સદર્શ અથનાં સમયનો સાચો

આવેખ્યો છે. ઇતિહાસના આ આલેખન સાથે લેખકે અત્યેક વચ તેમ જ રાજ્ય-
રીતિનું વિગતે મૂલ્યાંકન કર્યું છે એમાં એમનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ અને
તત્વગામી, મર્મગ્રાહી શિક્ષકની પૃથક્કરણરીતિ પુખ્તકંતુ મહત્ત્વ વધારી આપે છે.
છઠ્ઠા અને સાતમા પ્રકરણમાં અનુક્રમે ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતનાં પ્રાદેશિક
રાજ્યોની ગિચતિનો પરિચય કરાવાયો છે. પ્રકરણ ૯ થી ૧૧ આ પુખ્તકનાં રસ-
ભર્તા અને મહત્ત્વનાં પ્રકરણો છે. ડૉ. નાયકે સમાજ અને સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ અને
સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને કલાનો જે પરિચય કરાવ્યો છે એ આ અંતર્ય એક
સામૃત્તિક ઇતિહાસનું ગૌરવ અપે એવો છે.

વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત આ વિષયમાં રસ ધરાવનારને માટે પણ આ પુખ્તક
ઉપયોગી અને રસભર્યું બન્યું છે.

વિવિધ વાચ્ય-પ્રવચનો (શ્રી પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળ કર)

છેલ્લાં આઠ વર્ષ દરમિયાન લિન્નલિન્ન વિષયો પર લેખકે આપેલાં વાચ્ય-
પ્રવચનોનો આ સંગ્રહ છે. એમાં રાજ્યશાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો, સામ્રાજ્ય રાજ-
કાણુ અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણુ તેમ જ કેળવણી અને વ્યક્તિધર્મતર જેવા
વિવિધપૂર્ણ વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

લોકશાહીના સિદ્ધાંતો, લોકમત, લોકશાહી અને હિંસા જેવા મૂળભૂત
વિચારોની લેખકે સમીક્ષા કરી છે અને ગાંધીજી અને લોકશાહી એ વિષય પરના
વાર્તાનાપમાં ગાંધીજી અને ટ્રેડિસના જીવ ધોની કેટલીક ઐતિહાસિક વિગત ઉપરાંત
ગાંધીજીના જીવનનાં છેલ્લા ચૌદ વર્ષનાં લિન્નલિન્ન કાર્યોમાથી અને નિવેદનોમાથી
પ્રગટતા લોકતંત્ર અને લોકવ્યવસ્થાના મૂળે લેખકે સ્પષ્ટ કર્યો છે

‘મુનો’ વિષયક લેખકની લેખશૈલીમા એ અંગેની મીતાક્ષરી પણ સપૂર્ણ
માહિતી છે

નહેરુની રાજકીય પ્રતિભા, ચીની વિસ્તારવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ભારતની
તત્ત્વ નીતિ જેવા લેખોમા લેખકની સમીક્ષક દૃષ્ટિનો પરિચય થાય છે.

**ગૌંક્ષણિક ક્ષેત્રનું સ્વાતંત્ર્ય (લેખક શ્રી ગોવર્ધન પરીખ, અનુવાદક શ્રી
પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળ કર)**

મુખર્ષિના મરાઠી અથ સંગ્રહાવના જગ્યા વાર્ષિકેત્તસપ્રસંગે વાર્ષિકેત્તસવના
અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી ગોવર્ધન પરીખે પ્રવચન કરેલું એ પ્રવચન મરાઠી ભાષાના
એક વિચારપ્રધાન માસિક ‘નવભારત’ના દીપોત્સવી અકમાં ૧૯૬૮માં પ્રગટ

થયેલું. એનો ગુજરાતી અનુવાદ આ છત્રીસ પાનાંની પુસ્તિકા રૂપે પ્રગટ થયો છે.

અત્રંત ભારતમાં સાચા અર્થમાં અત્રંત યુનિવર્સિટીઓનું નિર્માણ અને કાર્ય દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી, અને આ અંગેનો કોઈ સુરેખ વિચાર લેખકનો હોય એવું પણ લાગતું નથી. રાજ્ય અને શિક્ષણક્ષેત્ર વચ્ચેના આધુનિક કાળના અનિવાર્ય ઉત્કટ સંબંધમાં સ્વાયત્તા-યુનિવર્સિટીના કાર્યપ્રદેસની તેમ જ શૈક્ષણિક આયોજનની-ખૂબ સંદિગ્ધ અને ચર્ચાસ્પદ છે. આ ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાની યથાર્થ બાબુઓની લેખકે ખૂબ ગંભીરતાપૂર્વક ચર્ચા કરી છે અને આ પ્રશ્નનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રના સ્વાતંત્ર્ય માટે કેટલાંક રચનાત્મક દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ આમાં મળી રહે છે. આધુનિક સમયમાં આવા વિચારપુનઃતકનું પ્રકાશન ખૂબ ઉપયોગી નીવડે.

ધ્યાન ધેરોવિથ પાવલોવ (લેખિકા હર્પિટા પગિન)

આધુનિક યુગમાં મનોવિજ્ઞાને ખૂબ ઝડપી વિકાસ સાધ્યો છે અને એની અસર આપણા સમાજજીવન પર પણ પડી છે. અમેરિકા અને દરેકેડના મનોવિજ્ઞાન તરફ આજે લોકોનું ધ્યાન અવિરોધે ખેંચાયેલું રહે છે. પણ મનોવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે ગણિયાએ પણ ઘણી પ્રગતિ કરી છે. લેખિકાએ ગણિયાના એક સમર્થ મનોવિજ્ઞાનિકનું ચરિત્ર આલેખીને એના મનોવિજ્ઞાનિક પ્રયોગો અને સિદ્ધાંતોનું દૂર કામાં નિરૂપણ કર્યું છે.

આ પુસ્તિકા મનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમના કોઈ ભાગને આવરીને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય એવા હેતુથી લખાઈ નથી, પણ લેખિકાની અભિરુચિના વ્યક્તવ્યનું આ એક રૂપ છે. લેખિકાએ આ પુસ્તિકા સર્વોપયોગી બને એ હેતુથી ઓઝામાં ઓઝા પારિભાષિક શબ્દો પ્રયોજ્યા છે. જ્યાં અનિવાર્ય હોય ત્યાં જ એમ લખ્યું છે. સિદ્ધાંતનું જ્યાં પ્રતિપાદન કરવાનું હોય છે ત્યાં પારિભાષિક શબ્દ પ્રયોજવા અનિવાર્ય બની રહે છે. આમ છતાં પુસ્તક ગ્રેન્ડ અને સ્પષ્ટ તો બન્યું જ છે.

બાપુને પ્રતાપે (લેખક શ્રી જળવખાઈ મહેના)

ગાંધીશતાબ્દિએ ગાંધીજી વિશે લખવા-ઓવવાનું ઘણું થયું છે. એમાં નગરે ચડે અને હેયે વસે એવું તારવતું મુરકેલ છે. શ્રી જળવખાઈનું આ પુસ્તક આત્મચરિત્ર છે કે બાપુના હૃદયગુહના પ્રેમપથને આવેલતું ચરિત્ર છે એ વચ્ચેનો ભેદ તારવવો મુરકેલ છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ લખ્યું છે કે, 'પણ એમ આગળ ધરવા ખાતર બાપુની વાત આગળ ધરવાનો આમાં પ્રયત્ન નથી. પરિસ્થિતિ જ એવી છે કે બનેલી વાત ભેગી થઈ જાય છે.'

૧૮૦ પાનાંના આ નાનકડા પુસ્તકને ૪૭ પ્રકરણમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યું છે. ગાંધીજીનાં કાર્ય અને સંદેશ હવામાં જેમ પ્રસરતાં ગયાં તેમ બાળક બબલદાસના કાનમાં એ સંદેશ એવી રીતે પહોંચ્યો કે એ સંદેશ હૃદય સુધી ઊંડો અને એ સંદેશાએ એવો તો સ્પર્શ કર્યો કે એમનું જીવન આખું જ એ વખતનું અને અન્યારનું—બાપુના પ્રનાયે બની રહ્યું.

ગાંધીજીને જોવા વિના જ એમના પ્રત્યે આકર્ષણેના અને રંગાયેલા આજીવન લોકાર્પકરનું પૂર્વ જીવન કેવું ઘણું આશ્ચર્ય એની રસભરી અને હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગથી આ પુસ્તકનાં પાનાંઓમાં છે. ગાંધીજીના પ્રેમપારાવારમાં સ્નાન કરતા બબલદાસનું દૈન્ય પણ સ્નેહથીકરોથી લીનું થયેલું આ પુસ્તકમાં અવારનવાર જોવા મળે છે, પછી એ મોટાભાઈની મેવાચારી કરતી વેળા હોય કે માતા-પિતાને સમજાવતી વેળાએ હોય. પુસ્તક આત્મચરિતના મુખ્ય લક્ષણ સત્યનિષ્ઠાને વ્યક્ત કરે છે એ સાથે જ એમાં પ્રકટ થયેલી જીવનશૈલી અને એને નિરૂપતી લેખનશૈલી એ. હૃદયસ્પર્શી સાહિત્યકૃતિના મુખ્ય લક્ષણ રસનિષ્પત્તિને પણ પ્રકટ કરે છે.

મીમાન્સા નથી જગતના અન્ય મહાશાસ્ત્રોએ જે ક્રાન્તિ શિક્ષણક્ષેત્રે કરી છે એમા ભાગત પાછળ છે લેખકની દૃષ્ટિએ શિક્ષણક્ષેત્રે જીવનના પ્રયોગો શક્ય છે આધુનિક વિજ્ઞાને સર્ગેલા સાધનોનો ઉપયોગ શિક્ષણમાં વિનિયમિત રીતે અવલોક્ય નથી.

‘લખનાર અગાઉથી નક્કી કરેલા ક્રમમા અનુભવોની મદદથી કઈક સીખવવાનો એમા ઉદ્દેશ હોય છે, પણ એ કાંઈ માહિતી, જ્ઞાન કે કૌશલ કઈ પણ હોય અનુભવો, પ્રશ્નો કે ક્રિયાઓ કમળદ્વ અને પુનર્નિર્ધારિત હોય છે તેને અભિક્રમ (Programme) કહેવાય છે આ પ્રકારના અધ્યયનનો ક્રમ અને યોજના એની રીતે કાવચાં આવે છે કે એની પ્રક્રિયા વડુ કાપકામ અને

આ પ્રકારના અધ્યયનનું આયોજન, સંપાદન, મૂલ્યાંકન, સમગ્રતા, સંશોધન, અને આરમ્ભપુરુ સંદર્ભાત વિવરણ અહીં કરવામા આવ્યું છે લેખકે જે દૃષ્ટાન્તો ચોક્કસ છે એ મૌનિક છે જ્યાં એમણે અન્યના દૃષ્ટાન્તો લીધા છે એની એમણે માભાર નોંધ પણ લખી છે

શિક્ષણક્ષેત્રે આ પુસ્તક એક નવી દિશામા વિચાર કરવા પ્રેરે એવું છે

વનસ્પતિશાસ્ત્ર (લેખકે ૨૫ ડૉ આર્યા માહેમ રામચન્દ્રરાવ ચન્દાશુ અને ડૉ ચન્દ્રવલ્લ દીગયાન પાંક)

શુભરાતી ભાષામા વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે પ્રવેશિત તરીકે વપગતા પુસ્તક ઉપનબ્ધ છે, પરંતુ હિંદુ સરકારે માન્ય કરેલા પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને વનસ્પતિશાસ્ત્રની અધ્યયન માહિતી આપતા પુસ્તકની ખોટ લેખકોને જણાતા આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે

આ પુસ્તક લખવામા લેખકોએ માહિતી સરળ રીતે અપાય છતાં વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્તોની ખોટી ગૂંચાત ન થાય એની કાળજી રાખી છે વિષય સમજવાનું સુગમ પડે એ હેતુથી કેટલીક આકૃતિઓ પણ આપવામા આવી છે

ગાંધીકથા-ભાગ ૧-૨-૩ (લેખકે શ્રી ગમનારાયણ ના પાંક)

શ્રી ગમનારાયણભાઈ પાંકે ગાંધીજીના જન્મની આરબીને ૧૯૩૦ની જાન્યુઆરીની ૨૬મીએ ગ્વગાજીની પ્રતિષ્ઠા લેવાઈ ત્યાં લગીની ‘ગાંધીકથા’ નાના નાના પ્રકરણોમા જે પુનિર્નમઓમા આવેલી છે ત્રીજા ભાગમા બાકીના સત્તર વર્ષની કથા સમાવી લેવાઈ છે

આ પુનિર્નમઓમા ગાંધીજીના જીવનના પ્રયોગોની દૃષ્ટિએ કે તથ્ય પરત્વે કશું બ કહેવાનું નથી, પણ લેખકની રસજરી ગૂંચાતોની અને પ્રસંગોના

નિકપણની રગલરી જમાવટ આ ચરિત્રકથાને રસભર કથા બનાવે છે. લેખકની રંગદર્શી રૂઝી કથા પણ હકીકતદોષને ઝીકારી બેસે એવી નથી બની એ જ મહત્વનું છે. કોઈ પણ પ્રસંગને ઘેરે રંગ ન લાગી જાય એની ચીવટ પણ લેખકે રાખી છે.

બહુ જ ઓછા શબ્દોમાં પણ લેખક પાત્રને કેવું સુરેખ બનાવી શકે છે એનો નમૂનો ઓતમચંદ ગાંધી વિશેના લખાણમાંથી મેળવી શકાય છે. 'ભિચુ પડછંદ શરીર, ભરાવદાર મૂંઠો, તેજસ્વી આંખો, અર્ધ' માથે ઝગારા મારતું કપાળ, ઘૂટણ સુધી પહોંચતા હાથ !'—ગાંધીજીની દૈહદષ્ટિમાં આમાંનું શું હતું તે પણ લેખકે તરત જ તારવી બતાવ્યું છે. વળી, લેખક કેટલીક ઘટનાનું આલેખન, ક્રમમાં એ મથળ કે સમયના અતીતમાં ચાલ્યા જાય છે. જરૂર જણાય ત્યાં એનો સાંપ્રતિક સદર્ભ પણ આપી દે છે. એવા વર્ણનોમાં લેખકની સર્જકશક્તિને ઘોડીકે મોકળાશ મળે છે અને અલ કદરથી લાપાને સૌન્દર્યમંડિત બનાવી દે છે. ગાંધીજીની જન્મભૂમિ પોરબંદના ઉલ્લેખ બગાડે સોરઠના આયમણા કિનારાની શોભા એમણે ઉમળકાથી છતાં ય મીતાક્ષરી બાનીમાં રજૂ કરી છે.

એમની લેખનદૃષ્ટી એક કથાકારની શૈલી છે. લેખક કથા લખતા નથી, પણ કથા કહે છે એવો અનુભવ થાય છે. વાચક પોતે ઓતા બની રહે છે એવો અનુભવ થાય છે. ત્રણેય પુસ્તિકાઓ એક સાથે રસબેર વાચી શકાય એવી છે.

આ જીવનકથામાં એના આલેખકનો ચરિત્રનાયક પરત્વેના પૂજ્યભાવ અછતો રહેતો નથી. ક્યાંક ક્યાંક લેખક વિચાર કરવા પણ મ કે છે અને પોતાને યોગ્ય જણાય તેવો ખુલાસો પણ કરે છે. ગાંધીજીના ખૂન પાછળનું લેખકનું મનન જુઓ :

'જગતનું આટલું ભલું કરનારને ગોળી શા માટે મળે ? એ અનાદિકાળથી ચાલતું આવે છે. પ્રાચીન પી પહે લગવાનને બીલનું લાલોડું, સુડરાતને ઝેર, ઈશુને શળી, ગાંધીને ગોળી એમા કાર્ષ નવું નથી. જગતને ને ભગતને બનતું નથી સાચ અને જૂઠું સાથે રહી શકતા નથી માયુ હાથમાં રાખી સ્ત્રવને મારગે આલનાર મજીવાને આવું જ મોત મળે જરીને તે અમર બને છે.' લેખકે આપેલો આ ખુલાસો સર્વગ્રાહી બને એવો નથી, પણ લેખકે ગાંધીજીના મૃત્યુના સદર્ભમાં સંજ્ઞતાથી રજૂ કરી દીધો છે. વળી ગાંધીજીનાં પવિત્ર ફલ જળાશયો, સરોવરો અને સાગરજળમા પધંગાયાં એથી તે પાવનકારી બન્યાં એવું વિધાન પણ સ્પષ્ટ ભક્તિમાં ગ્રેર નારુ બની રહે એવું છે. લેખકને આ ભયસ્થાન અંગે પૂરી

સભાનતા છે એથી એમણે હેડને જે વાચ્યપ્રતિયો મૂકી છે એ વાચ્યા વિના
'ગાધીકથા'નું માહાત્મ્ય પામી ન શકાય

‘ગાવા સુણવા ને વાહ વા ડગવા,

નથી મનાવી આ વાણી રે,

નથી મનાવી આ વાણી

સતને દેયે ધગે,

પ્રેમપથ ને પગે,

તેણે વાચી આ સાચી વ્હાણી રે,

તેણે વાચી આ સાચી વ્હાણી.’

શુજરાતદર્શન (વેખડે ડૉ. ધીરુભાઈ ત્રિબુવનદાસ દોલી)

સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકિનારાના ગેરિયાજ ગામથી આઠ મી, દુરની મુનારાન લઈને, સૂરત અને વનસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ સુધી, જ્યાં શુજરાતની હદ પૂરી થાય છે ત્યાં સુધીના પ્રદેશનું વર્ણન વેખડે દ્યું છે. આ પ્રવાસમાં મટેમાણા જિલ્લાની મુખ્ય ખેતી, તેમજ ખેડસહા, શામળાશ અને ઈડરના મૌનધર્મ ધામોનો ઉલ્લેખ પણ આપી જતા છે. વેખડે જે તે પ્રદેશના પાત્રો આવેલી વાતચીત રાખીને એ પ્રદેશના લોકોનો પણ પરિચય આપ્યો છે. શુજરાતના પ્રદેશનો આકેશ પરિચય આ પુસ્તિકામાંથી મળી ગયે છે. વેખડેનો આરંભ વર્ણન કરવાનો નથી પણ વિગત આપવાનો છે. દિનનિમગ્નથી હવે ઉદયુગ જરાની સીડી રેતવે ચર્ચ છે, એ વિગતની ત્રીજી વાંદો છે.

હાલો તરણેતરને મેળે

સૌરાષ્ટ્રમાં ચોરીવાના કુમરો ને યાન પામે આવેના પ્રિતેપ્રેમર મહાદેવના મહિવાળા ન્યાનકને તરણેતર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જમાનાઓથી ત્યાં રમી મળી અને ભરવાડ કેમ વર્તેલા એક વાર આ ગયે મેળો માપવા આવે છે ત્રણ દિવસ વગી ઉજવાતા આ લોકોત્સવના દિનોળાને ચિરંજીવ ગણવાના હેતુથી એની ફિદમ પણ ઉતાવળમાં આવી એ ફિદમનો તેમજ એ ફિદમમાં વેચાણના લોકોગીતોનો આ મેળ પાનાની પુસ્તિકામાં પરિચય કરાવ્યો છે.

લોક-અધ્યાત્મ (વેખડે શ્રી ચીમનવાન ને મોખણ)

આ પુસ્તિકામાં નાનકડા ગામમાં અદ્યતન દેવના ઝગમગ પનાવવાની મગજ અને કાવ્યદામરક રીતિનો પરિચય કરાવ્યો છે. લોક કાવ્ય-ચેરીમાં જઈને

નાણાનો અને સમયનો વ્યય ન કરે એ પણ આ પુસ્તિકાલેખન પાછળનો હેતુ છે. વળી આઝાદી પછી જેના હાથમા નાનીમોટી સત્તા આવી હોય તેનો યોગ્ય વહીવટ થાય અને એ વહીવટમાં પ્રજા સહકાર આપે તો લોકકલ્યાણ થઈ શકે એનું શિક્ષણ પણ આ પુસ્તિકામાં આપવામાં આવ્યું છે.

આમસંકર્ષ (લેખક શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ)

આ પુસ્તિકાને નાગરિકશાસ્ત્રની કક્ષાનું ગણવા જેવું છે. ગામડાં રળિયામણાં અને સ્વચ્છ કેવી રીતે બની રહે, રહેઠાણો હવાહિમસવાળાં કેવી રીતે બનાવાય, તેમ જ લોકોને માટે પોતપોતાનાં રહેઠાણમાં કુદરતી હાજતો માટેની વ્યવસ્થા, રસોડાં, ચૂના, પાણી વગેરેની સગવડોથી અગવડો કેવી રીતે દૂર કરી શકાય એની અદ્યતન અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુવાળી સમજૂતી આ પુસ્તિકામાં સચિત્ર આપવામાં આવી છે.

સર્વોદયની વાતો-ભાગ ૧, ૨ (લેખક બબલભાઈ મહેતા)

શ્રી બબલભાઈએ બાળકોને સર્વોદયની ભાવના સમજાવતી જે દૃષ્ટાન્ત-કથાઓ લખેલી એનો સંગ્રહ આ પુસ્તિકાઓમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ વાતોઓ દ્વારા બાળકોમાં ઉદારતા, સહકાર, શ્રમ, પ્રેમભાવના, આદિ ગુણો વિકસે એવો પણ લેખકનો આશય છે. કેટલીક કથાઓ કાર્પનિક છે. એમાં પણ પણ પાત્ર બને છે જ્યારે કેટલીક કથાઓમાં ગાંધીજી, વિનોબા, જેવી વિભૂતિઓના જીવન-પ્રસંગો છે. બીજી કેટલીક સત્ય ધર્મનાત્મક કથાઓ પણ છે કવચિત્ લેખકે વ્યક્તિચિત્ર જ ઉપસાવ્યું છે. એમાં ઉમરેકના જેઠાંરખાનું ચિત્ર સુરેખ બન્યું છે. આ નાનકડી પુસ્તિકામાં આ પ્રકારનું ધ્યાન ખેંચે એવું વૈવિધ્ય છે.

સુંદરવન (લેખક શ્રી દેસાઈ વાલજી ગોવિન્દજી)

ભાવના, આદર્શ ધર્મવૃત્તિ, કાવ્યવિનોદ, શુદ્ધિચાતુર્ય વગેરેને વ્યક્ત કરતા નાના નાના પ્રસંગોનો આ નાનકડો સંગ્રહ સૌ કોઈ વાંચે એવો રસભર્યો અને પ્રેરક છે. એમાં ગાંધીજીના આદર્શની વાત વિસ્તારથી છે, તેમ જ હઝરત મહમ્મદ સાહેબના આચારવિચારવાળું પ્રકરણ વિસ્તારથી આલેખાયું છે આ પુસ્તિકામાંના પ્રસંગોને આધારે સર્વધર્મમાં રહેલા એકત્વનો ખ્યાલ વાચકને આવે છે.

મનુષ્યની જીવનમાં ગુણ પ્રેરે એવી આ નાનકડી પુસ્તિકામાં વૈવિધ્ય પણ ધણું છે. શુદ્ધિને કસે તેવા પ્રશ્નોત્તરો-જેમાં ગણિત અને તત્ત્વવિચારનો સમાવેશ થાય છે-આપેલા છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાની હિસાબપોથીની વિગત પણ આ પુસ્તિકામાં છે.

બધી જ કક્ષાના વાચકોને સતોષે એવી આ પુસ્તિકા છે.

જીવનસંદેશ (શ્રીમોટા)

શ્રીમોટાનું આ પુસ્તક પણ એમના પત્રોનો સંગ્રહ છે. આ પુસ્તકમાંના પત્રો જાણે કે નિબંધ સ્વરૂપના હોય એવા આકારવાળા છે. આમાં માનવજીવનનું મહત્ત્વ અને જીવનનો હેતુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યાં છે. ‘સત્તામત સ્થિતિ’ અને ‘આધાત-પ્રત્યાધાત’ જેવા લેખો પૈકી પહેલામાં જીવનની વાસ્તવિકતા પરત્વેની દૃષ્ટિ અને બીજામાં એવા પ્રકારની વાસ્તવિકતા પાછળનું વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ શ્રીમોટાએ વિસ્દૃષ્ટ બનાવ્યું છે.

વળી, આ પુસ્તકની વિશેષતા એ પ્રકારની છે. શ્રીમોટાની ઉચ્ચ અધ્યાત્મિક સિદ્ધિના અનુભવપ્રસાદ જેવા ગૂઢ તરવો આલેખતા આ નિબંધો છે. ‘આધ્યાત્મિક જીવનનો ત્યાગ’, ‘જીવનમુક્ત’, ‘મૃત્યુ’ અને ‘પૃથ્વિપુરુષ’ જેવા લેખો શ્રીમોટાના વ્યક્તિત્વનો સ્પર્શ આપનારા છે. વળી, બીજું મહત્ત્વ એ એમની કેટલીક ગઝલો. એમાં એમણે જ્વળનોતે ઉદ્દમોદન કર્યું છે અને પ્રેમ કરવાની પોતાની વિશ્લેષણ રીતિ જણાવી છે. આવી ગઝલમાં શ્રીમોટાના ગૂઢ વ્યક્તિત્વનો અણસાર મળે છે.

આધ્યાત્મિક જીવન પ્રત્યે અભિમુખ કરતા શ્રીમોટાના પત્રોની ભાષા તત્ત્વવિચારની પશ્ચિમીમાં કયાંય અટવાતી નથી. સરળ ગુજરાતી ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ આ લેખોમાં થયેલું છે.

સમૂળી કાન્તિ અને બીજા લેખો (લેખક કિશોરલાલ મશરૂવાળા, સંપાદક શ્રી નગીનદાસ પાદેખ)

આપણા દેશની સાહિત્ય અકાદમીએ ભારતની બધી ભાષામાં અનુવાદ કરવા માટે દમ ઉત્તમ ગુજરાતી પુસ્તકો પસંદ કરતી વખતે કિશોરલાલ મશરૂવાળાનાં લખાણોમાંથી એક પુસ્તક તૈયાર કરવાનું પસંદ કરાયું. એમાં કિશોરલાલ ભાઈનાં લખાણોમાંથી આ પુસ્તકની પસંદગી થઈ અને એનું સંપાદન નવેસરથી થયું. ‘સમૂળી કાન્તિ’ ઉપરાંત બીજા હોદસો પાનામાં કિશોરલાલભાઈના બીજા લેખો સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યા છે. એમાં એમની દૃષ્ટિની સ્વતંત્રતા અને જીવનલક્ષી વિશદ નિરૂપણ આદરપાત્ર છે. આવાં પુસ્તકો ભારતભરમાં વ્યાપ એમાં ગુજરાતનું ગૌરવ છે.

જીવનનું પરોઢ (સહિત) (શ્રી પ્રભુદાસ ગાંધી)

આશિષ દરમિયાનના ગાંધીજીની કાર્યસાધનાને અનુલક્ષીને લખાયેલા રસ-ભર્યા ચરિત્રઅંતર આ સંક્ષેપ પણ એટલો જ રસભર્યો રહ્યો છે. આ પુસ્તકનું વાચન આજેય એટલો જ આહ્વાદ આપે છે એ એની લખાવટની સિદ્ધિ છે.

૧૯૬૯ના વર્ષનાં સમીક્ષિત પુસ્તકોની યાદી

[આ યાદીમાં સમીક્ષા માટે મળેલાં પુસ્તકો કોપરાંત બીજાં પુસ્તકો પણ સમાવ્યા છે.]

ક્રમ

ક્રમાંક	પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	કિંમત	સમીક્ષાનું નંબર
૧	વ્યજના	મુદરછ ગો. બેટાર્ક	આર. બ્યાર. સોદની કું.	—	૧
૨	મહારથી કથા	પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ	ગુજર્ત્ર મધ્યલ્લ કાર્યોચય	—	૫
૩	કોડીકૂચ	મધુસૂદન દેસાઈ,	સ નિલ પ્રકાશન	૩-૦૦	૬
૪	ગાંધીધ્વનિ	જ્યોત્સ્વ સુરતી			
૫	સર્ગ	હસિત બૂચ	ગુજર્ત્ર	૧-૨૫	૬
૬	સ્વચ્છતા	જય ત પાઠક	વોરા એન્ડ ક પત્રી	૨-૫૦	૭
૭	હસતા જન્મસો	ચોસેશ મેકવાન	" "	૩-૦૦	૧૦
૮	અભિલાષા	કુટુબ આઝાદ	તમન્ના કાર્યોચય	૩-૦૦	૧૪
૯	ચોગિની ખારી	ભાગીરથી મહેતા	ચોતે	૨-૦૦	૧૫
૧૦	હરિયાણી-સચય	મહમદ રૂપાણી	" "	૬-૦૦	૧૬
૧૧	આરત	પ્રા. હીરાલાલ કાપડિયા	તેમનિર્માન યાનમદિર	૪-૦૦	૧૬
૧૨	ગાંધીકથાગીતો	જયવત ઠાકર	ચોતે	૪-૫૦	૧૬
		ચીમનલાલ પ્રા. ભટ્ટ	બાલગોવિંદ પ્રકાશન	૨-૫૦	૧૮
૧૩	આગ તુફ	મુવાડેવ	નવલિકા		
૧૪	વિશ્વલ મરણચિત્ર	હિમાંશુ વોરા	વોરા પ્રકાશન	—	૨૦
			ચોતે	૩-૫૦	૨૫

૨૨

૧૫	બિચારા	રાધિકામ શર્મા	સેતુ પ્રકાશન	૭-૦૦	૨૮
૧૬	વટનો કટક	પન્નાલાલ પટેલ	હરિહર પ્રકાશન	૮-૫૦	૩૨
૧૭	ફેલ્ટ કાળદા	જયવંત દળવી અનુ. અશ્વરૂઢ	ગાંધી સાહિત્ય મંદિર	"	૩૩
૧૮	કુનિયા આંતર-ભીતર	જયવંત દળવી	"	"	૩૪
૧૯	લાઈફ લાઈનની બહાર	શીલા રોહિર	સોનલ પ્રકાશન	૫-૦૦	૩૬
૨૦	કનક કટોરા	શિવકુમાર જોશી	—	—	૩૭
૨૧	ગિરજા ગોરતો સોરા	સુરવી દાકુર	સસ્પ સાહિત્ય પ્રકાશન	—	૩૮
૨૨	ફટકીક અમેરિકા વાતોચી	અનુ. અદર્શત બક્ષી	વોરા પ્રકાશન	૬-૦૦	"
૨૩	કાદભાળ	વિનોદ જાની	રૂપાલી પ્રકાશન	૪-૦૦	૩૯
૨૪	વનદેવતા	અદ્રશાબા દેશમુખ	રત્નદીપ પ્રકાશન	૫-૦૦	"
૨૫	લાગણીના ફૂલ	અનુ. રાજેન્દ્ર અવસ્થી	દેવી મહેતા સાહિત્યનિધિ	૭-૦૦	૩૯
૨૬	ટોરટોપની ત્રેવીસ વાતોચી	જયવદન પટેલ	નવજીવન પ્રકાશન મંદિર	—	૪૦
		ખડ ૧, ૨, ૩			
૨૭	નાદચત્રમુખ	ર સાબહેન ગાંધી	સ્વાતિ પ્રકાશન	૫-૫૦	૪૨
૨૮	મગલ ધડી	ઉમેશ કવિ	કલાવતી ઉ. કવિ	૭-૦૦	૪૩
૨૯	પાપી	અનિલ પટેલ	સુભ પ્રકાશન	—	૪૩
૩૦	વિવત	પિનાકિન દવે	નવલકથા		
			ગુર્જર ગ્રંથસ્ત્ર કાશીલય	૩-૨૫	૪૭

૩૧	દ્રાણુ ?	લાલચ કર હાંકર	સેતું પ્રકાશન	૩-૫૦	૪૮
૩૨	હિન્દુસ્તાન મધેનું એક	સોરાળશા મુનસફના	અનગ્ર શુક ડીપો	૨-૫૦	૪૯
૩૩	બુ પકું	અનુ. મધુસદન પારેખ			
૩૪	બહારવટું	નવનીત સેવક	સોનલ પ્રકાશન	૭-૫૦	૫૦
૩૫	ધન મધરાતે ભા. ૧	સિવકુમાર જોષી	સ્વાતિ પ્રકાશન	૧૧-૦૦	૫૨
૩૬	ભાથુસ નામે રાક્ષસ	સુરેશ બારિયા	"	૧૧-૦૦	"
૩૭	મહેરામણને ખોળે	મૂળરાજ રૂપારેય અને ઉમિયાશ કર અગળથી	લોકપ્રિય પ્રકાશન	૧૩-૦૦	૫૪
૩૮	એક લહર, દો પથ્થર	હરખન્સ ભટ્ટા	નહિતા પ્રકાશન	૧૧-૭૫	૫૫
૩૯	અધૂરું સમજી	અનુ. એન. એ. વોરા	શ્રી પ્રકાશન	૨-૦૦	૫૬
૪૦	માન-અપમાન	અનંત ગોપાલ શેવડે	વોરા એન્ડ કંપની	૩-૫૦	૫૬
૪૧	શત્રુના સરવાળા	અનુ. નંદવન્ચાય જાની			
૪૨	કૃષ્ણાવતાર, ખ ૬૪	જય તીલાસ જોષી	પ્રદીપ પ્રકાશન	૮-૦૦	૫૭
૪૩	કરો કેસરિયા	જય તિ દયાલ અને રાણી ખરીખ	નહિતા પ્રકાશન	૭-૭૫	૫૭
૪૪	અંતર જાગી આરઝું-૧	કનૈયાલાલ મુનશી	ગુર્જર	૬-૫૦	૫૮
		મૂળરાજ રૂપારેય	લોકપ્રિય પ્રકાશન	૧૨-૫૦	૫૯
		ગોતમ ચર્મા	લોકપ્રિય પ્રકાશન	૯-૦૦	૬૧
		"	"	૧૦-૦૦	"
		ઉમિયાશ કર અગળથી	"	૧૧-૦૦	૬૨
		"	"	૧૦-૦૦	"
૪૫	ચીતી વેરજી રાત, ભા ૧	લા. ૨			

૪૫	પડ પાસા પોખાર-૧	પ્રીતમવાલ કવિ	લોકપ્રિય પ્રકાશન	૯-૫૦	૬૩
	—૨	" "	" "	૧૧-૫૦	"
૪૬	કંથ કોટ્યર	" "	" "	૧૨-૭૫	૬૪
૪૭	બંધ દરવાજા	પરાજીત પટેલ	" "	૯-૨૫	૬૫
૪૮	ચોરગી	શ્રી ચંકર	" "	૧૫-૦૦	૬૬
		અનુ. શ્રીકાંત ત્રિવેદી	આર. આર. શેઠની કે.		
૪૯	આવૃત	જ્યંત આહીત	પોતે	૫-૦૦	૬૭
૫૦	સ્વપ્નપ્રિયા	નવનીત સેવક	ન દિતા પ્રકાશન	૮-૭૫	૬૮
૫૧	ગોદાવરી	બાબુભાઈ વંઘ	લાખાજીરાજ સ્મારક અંકમાળા	૬-૦૦	૭૦
૫૨	જિન્દગીના શય	પરાજીત પટેલ	લોકપ્રિય પ્રકાશન	૮-૦૦	૭૦
૫૩	મતકું મેદોતો છોડ	અનિલ કોઠારી અને આર. જી. ચિતવાલા	—	—	૭૧
૫૪	નથી હું નારાયણી	શિવકુમાર ભેશી	રેખા સહકારી પ્રકાશન	૬-૦૦	૭૨
૫૫	ધાયણી ગત ધાયલ	જયવંત દળવી	ગોદીવ સાહિત્ય મંદિર	૮-૦૦	૭૩
	જાણી	અનુ. મધુરક			
૫૬	પિજરનું પંખી	નવલકિશોર વ્યાસ	સ્થિતિ સાહિત્ય મંદિર	૬-૫૦	૭૫
૫૭	સ્નેહશૂન્ય સરવાળા	જય તીલાલ ગજજર	રૂપાલી પ્રકાશન	૭-૦૦	૭૬
૫૮	કાનજીબાળી આંખ	ધનંજય વેરાગી	—	—	૭૭
		અનુ. શ્રીકાંત ત્રિવેદી			
૫૯	કહી કહી દીપ જલે	મુળચંદ મોદી	સ્થિતિ સાહિત્ય મંદિર	૬-૫૦	૭૮
૬૦	ઉર એક આગ જલે	ભૂતોતિર રાવળ	લોકપ્રિય પ્રકાશન	૧૧-૦૦	૮૦

૬૧	દાંધા	હસુ યાત્રિક	પોતે	૫-૦૦	૮૦
૬૨	ત્રિશુભની તથા રેખાઓ	પ્રધા આરબ મહેતા	લોકપ્રિય પ્રકાશન	૭-૫૦	૮૨
૬૩	દૂં આલું છું	દિલીપ રાણપુરા	"	૧૨-૭૫	૮૪
૬૪	ધોરનાં ધાવણ	સુરેશ બારિયા	"	૧૧-૨૫	૮૫
૬૫	સપનનારે	જયમત મહેતા	"	૧૦-૦૦	૮૬
૬૬	અપરાધી	ઝવેરચંદ મેઘાણી	ગુર્જર	૬-૨૫	૮૮
૬૭	ઉત્તરાયન-૧	ચેલેશ્વર	લોકપ્રિય પ્રકાશન	૩૨-૫૦	"
	-૨-	"	"	(બનેતા)	

વિવેચન

૬૮	અભિનવનો રસવિચાર અને ખીબ લેખો	નગીનદાસ પારેખ	બી. એસ. સાહની કં.	—	૯૧
૬૯	સાહિત્યવિચારણા	પૂર્નકેતુ સ. અનન્યાસ રાવળ, દક્ષિણકુમાર જોશી	ગુર્જર	૯-૦૦	૯૩
૭૦	દ્યોતપ્રકથન	સુરેશ જોશી	આર. બાર. શેઠની કં.	૯-૦૦	૯૫
૭૧	અન્ય	હસિત ખૂચ	ગુર્જર	૬-૦૦	૯૭
૭૨	ઉપક્રમ	જયમત કાઠારી	"	"	૯૮
૭૩	મધ્યકાલીન ગુજરાતી આખ્યાન	ડૉ. શશિન ઝોઝા	"	"	૯૯
૭૪	ડૉ. બ. ક. દાકાર અધ્યયનપ્રમય	સં. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી અને અન્ય	મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા	૧૨-૦૦	૧૦૦

૭૫	સાહિત્યિક લેખો અને વ્યાખ્યાનો	દો. બ. નર્મદાશંકર મહેતા	અગ્રભનિગમ પ્રકાશન	૭-૫૦	૧૦૧
૭૬	પરિચાલુ	સ. અનંતરાય રાવળ	ગુર્જર	૬-૨૫	૧૦૩
૭૭	ગોવર્ધનરામ અને 'સરસ્વતીચંદ્ર'	ડો. રમણલાલ બેશી	"	૬-૫૦	૧૦૪
૭૮	એરિસ્ટોટલસ કાવ્યશાસ્ત્ર	અનિરુદ્ધ ચાહલકદ	અશોક પ્રકાશન	૩-૫૦	૧૦૪
૭૯	પ્લેટો-એરિસ્ટોટલની કાવ્યવિચારણા	જય ત કોઠારી	અનંત પ્રકાશન	—	૧૦૫
૮૦	B. K. Thakore : A Diary (Part I)	H. M. Trivedi	મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા	૧-૫૦	૧૦૬
૮૧	રસ અને ધ્વનિ	ડો. એ. શંકરન	ગુર્જર	૨-૫૦	૧૦૬
૮૨	ગોધરીઓ અને ગોધરી શબ્દાવલિ	દોહનકાર: નગીનદાસ પારેખ	ગુર્જરાત વિદ્યાપીઠ	૮-૦૦	૧૦૬
૮૩	કશ્પનામૃતિઓ	જયા દોડાર	ગુર્જર	૫-૦૦	૧૦૭
૮૪	કાવ્યમાં આકૃતિકતા	અણુ સેવક એયુબ	ગુર્જર	૪-૦૦	૧૦૮
૮૫	આસ્વાદન	અનુ. નગીનદાસ પારેખ	માનવમંદિર પ્રકાશન	૩-૦૦	૧૧૩
૮૬	શ્રી અણુભાઈ પુરાણી સ્મૃતિગ્રંથ	રમેશ ભટ્ટ	—	—	૧૧૫
૮૭	બળવંતરાય દોડાર	સ. જય તીલાલ આચાર્ય	પરિચય પ્રસ્તિકા	૦-૬૦	૧૧૭

નિબંધ

૮૮	જર્મન મહાકવિ ગટે	જય ત ર જોષી	પરિચય પ્રસ્તુતક	૦-૧૦	૧૧૭
૮૯	બખાની કવિતા	ભૂષેન્દ્ર ત્રિવેદી	" "	૦-૧૦	૧૧૮
૯૦	ગાંધીજીનું ગદ્ય	અમૃતલાલ યાસિનિ	" "	૦-૧૦	૧૧૮
૯૧	ગાંધીજીનો અંકેરદેહ-અથ ૧૧ ગાંધીજી		નવજીવન પ્રકાશન	૧૬-૫૦	૧૧૯
૯૨	ગાંધીજીનો અંકેરદેહ-૧૨	"	" "	"	૧૨૧
૯૩	" " " " " " " " " "	"	" "	"	૧૨૩
૯૪	" " " " " " " " " "	"	" "	"	૧૨૪
૯૫	" " " " " " " " " "	"	" "	"	૧૨૫
૯૬	બાળઉછરેના ડાકિયું	વસંત નાયક	બાલગોવિંદ પ્રકાશન	૬-૫૦	૧૨૭
૯૭	અર્વાચીન ભારતીય	ડૉ. ધનરાત દેસાઈ	મ. સ. શુનિવર્સિટી	૧૮-૦૦	૧૨૮
૯૮	રૂઝ સ્વર્ણનો વિદાસ				
૯૯	આનંદધારા	યશોધર મહેતા	—	—	૧૨૯
૯૯	સરદાર વફા-અભાઈ	સ. અભિજાહેન પટેલ	નવજીવન પ્રકાશન	૨-૫૦	૧૩૦
	પોતના લેણા				
૧૦૦	'નવજીવન'ની વિદાસવાતી	અભિજાઈ ભ. પટેલ	" "	—	૧૩૧
૧૦૧	ગાંધીજીનું આરોગ્યચિંતન	મહેરવાન ભમ્ભરા	પરિચય પ્રસ્તુતક	૦-૧૦	૧૩૧
૧૦૨	ગાંધીજી-એક રૂઝ સ્વર્ણકાંઠ	ચૂંલક કર ગો. ભટ્ટ	" "	૦-૧૦	૧૩૨
૧૦૩	ગાંધીવિચારો નૂનવાણી	નારાયણ દેસાઈ	" "	૦-૧૦	૧૩૩
	ધર્મ ગયા છે ?				
૧૦૪	કેન્સર મરી શકે છે	ડૉ. ભાનુ ર. શાહ	" "	૦-૧૦	૧૩૩

૧૦૫	ગ્રીકરની કામગીરી	નગીનદાસ સંઘવી	પરિચય પ્રસ્તુતકા	૦-૧૦	૧૩૩
૧૦૬	અમેરિકા આવું છે	મીનુ એડનાલા	"	૦-૧૦	૧૩૪
૧૦૭	ભારતની અકાદમીઆ	સરલા જગગોહન	"	૦-૧૦	૧૩૫
૧૦૮	ચંદ્ર ઉપર ઊતરાણું	વિજયચંદ્ર મોહ	"	૦-૧૦	૧૩૫
૧૦૯	અણ્વીજળી	રોહિત દવે	"	૦-૧૦	૧૩૬
૧૧૦	પ્રાથમપૂરક પદ્ધતિ શું છે ?	નરોત્તમ શાહ	"	૦-૧૦	"
૧૧૧	ખેતી પર આવકવેરા	સુધન્વા વી. આર.	"	૦-૧૦	૧૩૭
૧૧૨	કોસિજલન	દાધર વાલેસ	અર્જર	૨-૦૦	૧૩૮
૧૧૩	નવી પેઢીને : તડુણાશ્રમ	"	"	૧-૭૫	૧૩૮
૧૧૪	ગાંધીજી અને નવી પેઢી	"	"	૧-૭૫	૧૩૯
૧૧૫	સંસારસાધના	"	"	૧-૭૫	૧૪૦
૧૧૬	લક્ષ્મણગર	"	"	—	૧૪૧
૧૧૭	સમાજવાદનો ગાંધીવાદી	વી. કે. આર. વી. રાવ	પરિચય પ્રસ્તુતકા	૦-૧૦	૧૪૨
૧૧૮	વિક્રમ				
૧૧૯	ચંદ્ર પર માનવી	નાનાલાલ વસા	"	૦-૧૦	૧૪૩
૧૨૦	યોગમત્તાકર : પૂર્વાર્ધ	અનુ. ગિરિનાથંકર શાસ્ત્રી	સર્વ સ્થાલિત્ય વર્ધક કાર્યોલય	૮-૦૦	"
૧૨૧	ગાંધી વિચારકા અર્થશાસ્ત્ર	શ્રી શ્રીમન્નારાયણ	નવજીવન પ્રકાશન	૩-૦૦	૧૪૪
ચરિત્ર-આત્મકથા					
૧૨૨	મોતને લેવાનારા	સ્વામી આનંદ	બાલગોવિંદ પ્રકાશન	૧૦-૦૦	૧૪૫
૧૨૩	મરતીમું કાળું	"	"	૧૦-૦૦	૧૪૬

૧૨૩	આત્મકથા : જીવન-સંગ્રામ, ભાગ ૪	ઈન્દુલાલ યોગિશ્વર	ગુર્જર	૬-૦૦	૧૪૯
૧૨૪	ભાનુસંકર યાત્રિક	ચંદુલાલ એમ. શાહ,	સુનિલ પબ્લિશીંગ હાઉસ	૬-૦૦	૧૫૨
૧૨૫	રાતપ્રેત શ્રમણ	પ્રા. હીરાલાલ શાપડિયા	નેત્રિવિદ્યાન યાનમંદિર	૬-૦૦	૧૫૨
૧૨૬	ભગવાન મહાવીર	—	સર્વ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય	૦-૪૦	૧૫૩
૧૨૭	સતી ગંગાનાઈ	દિલપ્રિય દીવાનજી	બાલગોવિંદ પ્રકાશન	૧-૦૦	"
૧૨૮	બાપુ-દર્શન ભા. ૧	"	"	"	"
	ભા. ૨	"	"	"	૧૫૪
	ભા. ૩	"	"	"	"
૧૨૯	અંતિત કલેવરમાં અખંડિત મન	ઈશ્વરભાઈ પટેલ	"	૨-૦૦	"
૧૨૯	વીર વિદ્યુલભાઈ	"	"	૧-૨૫	૧૫૫
૧૩૦	સાક્ષબહાદુર શાસ્ત્રી	"	"	૧-૦૦	"
૧૩૧	ઝવેરચંદ મેઘાણી	બાણુભાઈ વેઘ	સમાજશિક્ષણ સમિતિ	૦-૫૦	૧૫૬
૧૩૨	મહાત્મા રોલસ્ટોય	રામનારાયણ પાઠક	—	—	૧૫૬
૧૩૩	ગુજરાતના સુપુત્રા-૧	મનવંત ઝોઝા	સમાજશિક્ષણ સમિતિ	૦-૫૦	"
૧૩૪	ગુજરાતના સુપુત્રા-૨	ઈશ્વરભાઈ પટેલ અને રામનારાયણ પાઠક	"	૦-૬૦	૧૫૭
૧૩૫	મહાન વૈમાનિકો	સરેય સેઠના અને નરસિંહ શ્ર. શાહ	ગુર્જર	૧-૫૦	૧૫૭
૧૩૬	પં. ૩-૮	ઉપા નેશી	"	"	૧૫૮
૧૩૬	'ધર્મોત્ત'ના જીવન-પરતરની યાત્રા-૧૧	"	"	૧-૦૦	"

૧૩૭	(૧) બહુસ્વરૂપી ગાધીજી	રતિલાલ બાંધવજી	ગુજરાત	૧-૦૦	૧૫૮
	(૨) ગાધીજીનું સામ્ય	"	—	૧-૦૦	"
૧૩૮	સ્વરૂપ-૧	નવલભાર્ગુ શાહ	નવજીવન	૦-૭૫	"
૧૩૯	આપુ	યશવંત મહેતા	—	—	૧૫૯
૧૪૦	આલો દુનિયાની સફર				
	ભાગ ૧ થી ૪				
અધ્યાત્મ-સ્વરૂપીન					
૧૪૦	પ્રકર હયાત છે	સ્વામી શિવાનંદ	શિવાનંદ સાહિત્ય પ્રચાર	૧-૨૫	૧૫૯
૧૪૧	સો વર્ષ જીવવાના ઉપાય	અનુ. જૂંપતરાય વ્યાસ	સમિતિ	૨-૦૦	૧૬૦
૧૪૨	મનોભય	"	"	"	"
૧૪૩	સ્વામી શિવાનંદ	અનુ. સ્વ. જનાર્દન પ્રભાસકર	"	૫-૦૦	૧૬૧
૧૪૪	અધ્યાત્મવિદ્યા	સ્વામી શિવાનંદ	"	૩-૦૦	"
૧૪૫	ત્રીજી શક્તિ	અનુ. રામચંદ્ર પાળા	યસ પ્રકાશન	—	૧૬૩
૧૪૬	આત્મચિંતન	વિનોબા લાવે	ગોતે	૨-૫૦	"
૧૪૭	સમીક્ષાનું ચિંતન	જનકલાલ પીતાંબર શાહ	ચિરાગ પ્રકાશન	—	"
૧૪૮	માનવતાના સમકેશ	રતિલાલ બાવસાર	—	૪-૦૦	"
	ઉત્કર્ષ	અનલભાર્ગુ મહેતા	બાલગોવિંદ પ્રકાશન	—	૧૬૪
		'દિદ્યેશ'	—		

૧૪૯	પુસ્તક મી રીતે તેવાર ચા.૫ છે ?	અદ્રશ્ય શાહ	પરિચય પુસ્તિકા પ્રગતિ	૦-૬૦	૧૬૫
૧૫૦	સમાજશિક્ષક સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર, ખ ૬-૩	સુનીભાઈ ભટ્ટ	સમાજ શિક્ષણ સંગ્રહિત	૨-૫૦	૧૬૫
૧૫૧	અપયુગીન ભારત ખ ૬-૨	ડૉ. હોદુભાઈ નાયક	ગુજરાત યુનિવર્સિટી	૧૦-૦૦	૧૬૬
૧૫૨	રિલિય વાયુ-પ્રચલો	પુ. મ. ભાવળ કર	સનિક પ્રકાશન	૩-૫૦	૧૬૭
૧૫૩	શેક્ષણિક ક્ષેત્રનું સ્વાતંત્ર્ય	ગોવર્ધન પરીખ	"	૧-૨૫	"
૧૫૪	હવાન પેટ્રોલિય પાલકો	બાનુ. પુ. મ. ભાવળ કર	"	૨-૨૫	૧૬૮
૧૫૫	બાણને પ્રતાપે	હર્ષિદા પટિત	બાલગોવિંદ પ્રકાશન	૩-૦૦	"
૧૫૬	અભિકર્મિત અધ્યયન	બલકભાઈ મોદસા	"	૧૨-૫૦	૧૬૯
૧૫૭	તનુસ્પર્શિતાસ્થ	ડૉ. ગુણવત્ત બી. શાહ	મ. સ. યુનિવર્સિટી	૫-૦૦	૧૭૦
૧૫૮	ગોંડીયા, ભા. ૧	રમનનારાયણ ના પાઠક	સમાજ શિક્ષણ સંગ્રહિત	૦-૬૦	"
	ભા. ૨	"	"	૦-૬૫	"
	ભા. ૩	"	"	૦-૫૦	"
૧૫૯	ગુજરાતદર્શન	ડૉ. ધીરુભાઈ દોશી	—	—	૧૭૨
૧૬૦	હાંચો તરબેતરને એજ	—	પરિચય પુસ્તિકા	—	"
૧૬૧	લોક-બદાસત	ત્રીભુવણ સોમપુરા	—	—	"

આ રંગભૂમિ ? આ રંગભૂમિ !!

શ્રી શિવકુમાર જોષી

‘રંગભૂમિથી રંગભૂમિને શા માટે દેશવટે આપવામાં આવ્યો છે, ઋષિ મહારાજ ?’ એમ જ્યારે ભરતમુનિને એમના શિષ્યસમુદાયે પૂછ્યું ત્યારે એમણે ઇન્દ્રના શાપની અને શાપવિમોચનની જે વાત કરેલી એ તો સર્વવિદિત છે. પરંતુ ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર એ હજારો વર્ષો-જૂનો શાપ હજુ પણ વિસ્તરેલો રહ્યો છે એમ અનુભવાય છે. નાટ્યકળાને ઇન્દ્ર મહારાજના દરબારીઓએ ‘psedo-science’ કહ્યાનું પણ કોઈ રિસર્ચ-સ્કોલરે પ્રતિપાદન કર્યું છે, જેનાં નામકામ જો કે મળતાં નથી, છતાં એવી વર્ણનાને પડકાર તરીકે ઝીલવાનું મન થાય એવી આજની આપણી રંગભૂમિના કલ્પધારાને યળ બિપદી છે.

ભરતમુનિએ જો કે એવા અદાકારોને આસ્થાસન આપ્યું હતું : ‘ભાઈઓ, મારા દેવતાઓનો શાપ તો પાછો ખેંચાય એમ નથી, પણ જુઓ, પેદી-હિતાર આ નાટ્યકળાને વિકસાવતા રહેશો તો એ કળાને સન્માનનીય સ્થાન આ સ સારમાં મળી રહેશે...’ અને ગુજરાતી રંગભૂમિના એવા ખમતીધર પ્રયોજકો કહે છે કે ‘અમે પેદી-દર-પેદી વિકસતા જ રહ્યા છીએ, દરેક વળોંકે અમે અવનવું નાટ્યજગત રજૂ કરતા જ રહ્યા છીએ, અને...અને...ખીજાઓને ધારવું હોય તે ભલે ધારે, અમે તો શાપવિમોચનની પરિસ્થિતિ અનુભવી રહ્યા છીએ.’

આ ગુજરાતી પ્રયોજકોની સાંથે વિવાદમાં તો યથાવકાશે જિતરીશું જ, પણ તે સિવાય શું નાટક દશકે દશકે નવાં રૂપ ગ લઈને જન્મતું જાય છે ખરું ? એ પ્રશ્નનો જવાબ આપણી રીતે ખોળવાની આ તક ઝડપી લેવાનું મન થાય છે, એટલે સૌ પહેલાં એ વાત.

નગર દેખાતા દુબલ વિશ્વ કરતાં વધુ તથ્યપૂર્ણ દેવાનો દાવો કરતા આ નાટ્યગજને કદાચ દેવે માનવ પરિવારની જાહેરતા જ રજૂ કરવાની છે ? હ મેશાં એની સામે યુદ્ધનો પડકાર ફેંકતા દુરમન સમા વિધની જ પશ્ચાદ્ભૂ સાથે માનવી માત્ર ભય, આશંકા અને એકાકીપણાથી જ વીરળાયેલો છે ? એને રજૂ કરવાનો છે ? આવું કંઈ સભવે તો જ તખ્તાની કલા વિકસી ગયુંાય ॥

નવીન નાટ્યજેખડાનો, આધુનિક નાટ્યપ્રયોગકાનો નવો છે કે માનવીની અભ્યંતર-સંસ્કાર અને એના માનસની ગતિવિધિ દ્વારા પ્રગટ થતી મધ્યમ પર્ગિચિતિને તેઓ આ માધ્યમ દ્વારા વાચા આપે છે, માનવ-ઉરનાં શ્રેણી લાંબાઓમાં એ પ્રવાસ કરાવે છે, એનું વિશ્લેષણ બારીકાઈથી ક્યેં જાય છે; પ્રગટ દેખાતા માનવીના બહિરંગો સાથે એને સાગતુ-વળગતુ નથી.

નવી રંગભૂમિ, પોતાનાં રાજાઓ સાથે, માનવીના આજ સુધીના ધડગમાં દિગ્ગમે આપવાનો દાવો કરતાં ધાર્મિક વયળો તેમજ આમાર્ગિ અને રાજકીય ખ્યાલોની જગ્યા ઉભેલી નાખવા પ્રયત્નુત છે અને આવી અવસ્થા હોખી કરવા જતાં પ્રેક્ષકને તે ખળભળાવી મૂકવા માંગે છે, અન્ધ બનાવી દેવા માંગે છે - બગડેલ અમલ વેદનાપૂર્ણ માનવવ્યવસ્થારની વીગતો રજૂ કરીકરીને.

આમાર્ગિક વિષયવસ્તુને નાટકના વસ્તુ તરીકે ઉપાડવાનો એમને વાંધો નથી, જો તે આ નવી વિચારસંસ્થીના ચોક્ષામાં બધ એમે, તેઓ માને છે કે કિનારે એમને નહિ, પણ પૂરા પાણીમાં ડોળીને એ પ્રવાહ સાથે સગાઈ બાધ્યા પછી જ એ ત્રાહથી નિઃસ્પૃહ બની શકાય. માનવી માનવપરિવારનો અવિભાજ્ય અંશ છે અને સાથે સાથે સારાં માનવસમાજ તે માનવી માટે દૂરથી જોવાની સામગ્રી છે.

આ સમાજના બધારણુ માર્ગતુ તત્વ તે ઇનિહાસનો ઉદ્દગાર બની રહે છે-આપણે પોતે પણ એ ઇનિહાસની લાંબી મજલનો અનિવાર્ય અંશ છીએ. પેટો ઉદ્દગાર એ જ તો કલાના સૌ પ્રકારોમાં વસુધા ગયેલો હોય છે, એ પરિચિતિ ટાળી શકાય તેમ નથી. બહેને પછી સામાન્યપણે અવનવાં વયળોનું મર્જન કરીએ, એ ઉદ્દગાર એ જ તો અવ નિર્માયેલો અને મદત્વનો અંશ છે, પ્રયત્નપૂર્વક કે માત્ર આદર્શ તરીકે એની સાથે અવગણ્ય ગર્હ કરવાનો દોષ અર્થ નથી.

ઓથેયો પોતાની જ ઈર્ષાની જ જાળમાં સપડાયેલો કેદી છે, લીલી આંખવાળા એ દૈત્ય ઉપર સશય સવાર થાય છે, અને પછી તો પ્રેમ શું, મૈત્રી શું, નિષ્ઠા

શું એ બધી લાગણીઓ અગે પણ એ નિર્ણય લઈ શકતો નથી. નાટકકાર એથેલો દ્વારા વહેમીલા અને ઘાતકી એવા સ્વામિનાથોના એક ઝુંડની વાત કરી બય છે, કે જે એક અને તિરસ્કાર વચ્ચે તૂટીને કટકા થઈ જતા હોય છે; એનું એવું વર્તન આપણને હચમચાવી મૂકે છે. અલિનય એ માત્રાએ પહોંચે છે, જ્યારે પ્રેક્ષાગૃહમાં એટલો દર્શક એથેલોની સાથે પોતાની જાતને ગોઠવી દેવા માંડે છે—એથેલોની સાથે એટલે કે એના અવગુણો સાથે, એની અધૂરપ સાથે. મોરોક્કોના કોઈ એક રાજવીની કથા કહેવાનો શકસંપિયરનો ધરાદો ન હતો, પણ એ ચરિત્ર દ્વારા નાટકકારે નિમેષમાત્રમાં માનવીની આવી એક આજુને—આપણા પોતાના એક પાસાને—આગળ ધરી દીધું. એ સસખના ભાર નીચે પીડાય છે, વેદનાના હુકારા ભણે છે અને પોતાના વર્તનનો બચાવ કરવા ફાંફાં મારે છે. આખું યતુ હોય છે તે દરમ્યાન પેલો ભાગ્યવિધાતા એની આજુબાજુ ફેરોળિયાતું જાણુ ગૂંથી દે છે અને એ રીતે એના ભાગ્યનો નિર્ણય બાંધી આપે છે. એથેલો સાવ અદ્વિતીય વ્યક્તિ નથી. નાટક આગળ વધે છે, તેમ તેમ પેલો માનવી જ એમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને આપણે સારથ બની જઈએ છીએ, —અરે! આ જ તો પેલું શાશ્વત સત્ય! નાટકકાર આ રીતે મારી, તમારી, આપણી જ વાત કરી જતો હોય છે, એ મારા જીવનનું જ નહિ, માનવજીવનનું શાશ્વત સત્ય છે. કોઈ ચોક્કસ દશકા કે સેકા માથે એનો અનિવાર્ય સબધ નથી. એ તો જડએસવાક અને હરહ મેશ હાજરાહજૂર છે, જાતીએ વાગે એવું અણનમ સત્ય.

નાટકની એ ખાસિયત હોવી ઘટે કે શબ્દે શબ્દે આગળ વધતાં એ એક એવો અરીમો જાઓ ફરી આપે જેમા મને મારી—માનવીની મુદ્દા બપસતી દેખાય, પોતાની જાતની અદર ખાંખાંબોળાં કઠવાની એ તક આપે, અને એમ દગતાં એવાં સત્ય એને લાધે કે જેની તવારીખી નોંધો કાઢીએ રાખી ન હોય.

દતિહાસ—પ્રસિદ્ધ મિકેલર વિવીન થયો, સીતાને ફરી જનાર રાવણુ ધૂળમાં રગોળાયો. જે ઐતિહાસિક બનાવો એલેક્ઝાન્ડરના વિનાશ માટે કારણભૂત હતા, અથવા રાવણુના વિનાશ માટે જે પુરાણપ્રસિદ્ધ વાયકાઓ છે એનો ધારો કે વિશ્વાસ ન કરીએ, પણ એ પ્રક્રિયા રદબાતલ કર્યા પછી એલેક્ઝાન્ડર મૂએ અને રાવણુનો વિનાશ થયો એ હકીકતો તો ચીકારવી જ રહે છે—એ બન્નેની આકાશ સમી મહત્તા છતાં આવા માણસને પોતાની યુબયસનું માપ ધરી દે છે, જે મયોદાયોની વચમાં રહીને માનવીએ માનવી તરીકેની પોતાની ફરજને પતાવવાની છે. ભણબની એવી મહત્વાકાંક્ષાએને પહોંચ્યા પછી પણ પોતે કેવો

કુલ્યક છે, કેવો અશક્ત છે, એનું એને જ્ઞાન થાય છે. આવા સહજ સત્યનું માનવીને દર્શન કરાવે છે કવિતા, નાટક એ પ્રકારોમાં એ રસતરબોળ બને છે ત્યારે એનું ભાવવાદક તત્ત્વ હાથમડોલ થઈ જાય છે, અસત્ય કરુણતાનો એને મીઠો પરિચય થાય છે.

કિંગ લીઅરની જેમ એના કુપદના કટકા થતા એ અનુભવે છે રિચાર્ડ ખીઝની જેમ તે એકવો એકવો ઝૂરી મરે છે, મેકબેથની જેમ તે રસાતાળ જાય છે. લેડી મેકબેથની જેમ એ ઘેરી યાતના બોગવે છે શા માટે આમ થતું હશે ? શેક્સપિયર જવાબ આપે છે 'ભાઈ મારા, આ જ તો તું છે'

આ પરિસ્થિતિ હજુ પણ સાચી ફરે છે, કારણ કે આ કથા-માધ્યમની પ્રયોજના માનવ-મનહારના એવા એક પછી એક સચોટ પુરાવા આપીને થાય છે. એ ખૂન મૂક્યું રૂપે સામે ધરવામાં આવે છે ને તે કારણે સુખાલ્લ બને છે. નાટકમાં આમ જોઈએ તો માનસતત્ત્વની અસ્ખલિત અને જીવંત હાજરી છે, કરુણમિશ્રિત માનવસત્યો ને નાટ્યાત્મક વાસ્તવિકતા, ખાળી ન શકાય એવી ધટ-માળરૂપે પ્રેક્ષકો સામે રજૂ થાય છે

આટલે સુધીની નાટકની મજલ ને એની કામગીરી આધુનિક નાટ્યમંદર પણ મ્વીકારે છે, પણ એ એથી બાગળ વધવા માગે છે

નાટક જે પેલા પુરાવા પૂરા પાડવાનો હાલો કરે છે એને, અને પેના દુર્મીલ-અરત-ચમત વિચારધારામાંથી નીપજતા સદિગ્ધ સત્યોને કરો જ સખધ નથી આ તર્કચ-મતોને મહત્ત્વ આપનારા નવીનોની દનીયો હાથના એકાદ લહે કાથી રહ્યાતલ્ય કરાય એવી સરળ પરિસ્થિતિ નથી

એ લોમી કહે છે "અમારે નાટકના હાર્દ સાથે સખધ છે - નાટકના અત્ત સત્ત્વ, નાટ્યપદાર્થમાંથી નીપજતા અર્ક સાથે અમારે લેણદેણ છે તખ્તોના માધ્યમ આમ જુઓ તો વર્તમાનકાળમાં વાતચીતના વમણોમાં ડૂબી ગયું છે કરો બોધ આપવા માટે, કાર્ષિક વિચારધારાને પ્રસ્થાપિત કરવા માટે, શ્રાવણોનું ઓહું લઈને નાટક સિદ્ધ કર્યું એવી જે માન્યતા પ્રવર્તે છે તે સામે અમારો જોડાપોહ છે સત્યની જીવંત મુદ્રાને મ્થાને કરી લળતી જ વસ્તુની મ્થાપના થઈ ચૂકી છે અમારે એ જીવંત મુદ્રાની પુનઃ સ્થાપના કરવી છે" 'કાળદેવતા'ના લાખા પ્રવાસ દરમિયાન દરેક વળાંકે 'આ હું !' 'આ હું !' એમ નવું યાન-જ્ઞાન પ્રગટે છે નાટ્યપદાર્થ પણ ત્યારે નવો પરિવેશ, નવા રૂપરંગ ધારણ કર્યો જાય છે. નવી પેઢીના અવતરણ સાથે સાથે આ નવા રૂપરંગ બાધછોડ કરી

લે છે. રૂઢિ સાથે સકળાયેલી નાટકની કેટલીક સામગ્રીને આપણે હટાવી દઈ રાકીશું ત્યારે જ નીતર્યા જળ સમેા સાચો નાટ્ય-અર્ક આપણને લાધશે.

વાસ્તવિકતા તે કંઈ, એ બાબતમાં જ્યાંસુધી કલાકારને આશ કા છે— વ્યક્તિગત રીતે આશ કા છે—ત્યાંસુધી એનામાં કલાકાર ઉપરાંત દ્રષ્ટા બની રહેવાની ત્રેવડ છે એમ સમજવું. ‘નેતિ નેતિ’ ઉદ્દગાર માત્ર ઈશ્વરના સ્વરૂપને નકારવા માટે જ નહિ, સાચા કલાસ્વરૂપને સિદ્ધ કરતી વેળા પશુ જાગ્રત ચેતના- સહ ઉદ્દગારવા જેવો એ મત્ર છે. દષ્ટિ કેટલી સાબૂત છે તે ઉપર કવાનું પોત ફિસ્સુ કે ખમતીધર એ નક્કી થઈ શકે, પછી તે જિવાતા જીવનમાંથી પ્રગટી હોય કે પેચી અસબદ્ધ ગણાતી વિચારધારામાંથી.

જુદી જુદી કલાકૃતિઓ તે જીવત તત્ત્વજ્ઞાન ગણાય અન્ય સાથે એકબીજીનો છેદ ઉગાડ્યા સિવાય, એ જરૂર ટકી શકે વ્ધરે, એવું પશુ બને કે અન્યોન્ય એકબીજીને ટકી રહેવાની દલીલો પૂરી પાડે, પોતાની વ્યધૂરપ બીજામાં યુગતી દેખાય. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં બીજા દર્શનોએ પ્રગટ કરેલાં સત્યોને સ્વીકારવાની આનાકાની નથી. એવું કલાના ક્ષેત્રમાં પશુ સલાવી શકે જુદાં જુદાં કલાસર્જનોમાંથી પ્રગટ થતાં સત્યો એકબીજાનાં પૂરક પશુ બની જાય.

આ રીતના અભિગમ પછી બાવી વિચારસરણીમાંથી નીપજેલા નાટક-પદાર્થમાં માનવીનું શુ ધ્યાન એનો પશુ અદાજ મેળવી લેવા જેવો.

દરેકદરેક નાટ્યકાર પોતાના સ્વતત્ર દષ્ટિબિંદુથી આજુબાજુના જગતને રજૂ કરવા મથે છે. નાટકના ક્ષેત્રમાં જે કાંઈ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે એને પાછળ રાખી બલેને નવીનતમ નાટ્યકાર આગળ પગલાં ભરવા મથે, એ આજે કદમ પછી સવારચનામાં હોય, નાટકની બાધણીમાં હોય, કે પછી એના વસ્તુમાં હોય; એમ વિચારીને એ વધુ ને વધુ નિખાલસ બનવા આહે છે, નિખાલસ અને આખાઓયો. જે કાંઈ બિનજરૂરી લાગે છે તે એ ખ ખેરતો જાય છે. પોતાની કાંઈ માન્યતાને ધ્યાપવા માટે આગળની માન્યતાને ઉખેડવા માગે છે એવું એની બાબતમાં નથી જ. એ અવનવાં તત્ત્વો ભેગાં કરવા મથે છે—વાસ્તવિક અને કાલ્પનિક. જગત અજેની સમજ અને તેની સતત શોધખોળનું જોડાણ ધ્યાપવા એ મથે છે. એ એક સતત પ્રક્રિયા છે, એમ સ્વીકારીને એ આગળ વધે છે. ઉપરાંત વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ સાથે એ પ્રક્રિયાનો સબંધ સમજવા-સમજાવવા તે પ્રત્યક્ષરૂપ રહે છે. એને પોતાના મમા-અણુમમા છે, વળગાડ છે, સ્વપ્ન છે,

જેમાંથી એ દૂર ખસી જવા માગતો નથી. એથી બચતું, એ બધી વાતો હવે વ્યક્ત કરવા ઉત્સુક બને છે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા એના પોતાનામાં સંઘરાયેલી ઊંડી માન્યતાને જ એ વાચા આપતો હોય છે.

આ અવસ્થાને સિદ્ધ કરવા માટે આધુનિક નાટ્યકાર યોજનાપૂર્વક વક્તવ્યનાં નવાં ધાટ-રેખા માટે ઉચ્ચક્ર ધાય છે, નવા ચીલા પાડવા માંડે છે, નાટ્યકલા તરીકે સેકાઓથી ઝાળખાતી આવતી પરિસ્થિતિને જડમૂળથી ઉઘસાવવા એ આતુર હોય છે. માનવીના કોઈ ગૂઢતમ ગહમ્યનું ઉન્મોચન કરવા માટે એ એવાં એવાં પાત્રો રચે છે કે તે માનવસંસારના પ્રતિનિધિ હોય એમ નથી અનુભવાતું. સાવ અપરિચિત ચહેસા-મહેરાં ચાલચવણ અને વાણીશન્ય કે નિરર્થક બકવાદ સમી વાણી ઉચ્ચારનારાં એ પાત્રો કશીયે પૂર્વયોજના કે અગમદષ્ટિ સિવાય જ તખ્તા ઉપર રચનાં જણાય છે. બધાં જ આપિત ધોરણોની રૂએ ગદ્યાતલ ગણાય એવાં એ નાટકો ઇન્ડિયોને અકળાવે છે, જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે છે, ત્રાસ આપે છે, નાટક તરીકે રજૂઆતને સ્વીકારવાની પણ ગમે તેટલા ઉદાર થવા ભૂઓ તોપણ આપણી તૈયારી રહેતી નથી.

પણ આવા પ્રતિભાવોની આ નાટ્યલેખકોને પડી નથી. કદાચ એમને એ જ સિદ્ધ કરવું છે.

એવો તે કયો પ્રભાવ છે, એવું કેવું અદમ્ય દબાણ છે કે જોને કારણે આટલી હદે તેઓ આવી પિતાંડમાં કબ્બે જતા હશે ?

એકાદ ખ્યાલ પાછળ આ લેખક ઘેસો બનતો હશે. સૌ પ્રથમ એ ખ્યાલને પ્રકાશે એવા અવાળો, એવી મુદ્રાઓ, એવું દલનચયન, એવા નુસખા, એવા ધાટ, એવું સંયોજન-બધો સંસાર ભેગો કરીને એક આકૃતિ-સુબદ્ધ કે વેરવિખેર-એ ખડી કરે છે. આ નવા ધાટ સાથે નાટકનું વસ્તુ-પેલો વિચાર કે ખ્યાલ-પોતાનો સબધ જોડવા મથે છે. મજબૂત એવું સમતોડપણ આ નવાં ધાટ-વસ્તુ વચ્ચે આપવા એ ચાહે છે. એને કોઈ વાતો કહેવી નથી, એકાદ કોઈ રહસ્યનું ઉન્મોચન થયું અથવા તો કોઈ સમસ્યાનો, હાથ, ઉકેલ હેવડે મળ્યો, એવા કોઈ સંતોષ વ્યક્ત કરતા પ્રતિભાવ સાથે પ્રેક્ષકર્મ રમસાળા છોડી મળ્ય, એ પણ અભિપ્રેત નથી.

આ નવા નાટ્યલેખક સાથે તર્કમુદ્ધ ચલાવવાનો ભાગ્યે જ કોઈ અર્થ છે. કોઈ પણ નવી લક્ષણો સ્થાપવાનો એમનો પ્રયત્ન છે એવી જવાબદારી એ કમારેય

સ્વીકારવાના નથી એમનો દાવો પણ નથી 'અમારુ દુનિયાનુ દર્શન આ છે અને એને આ રીતે સમજના છીએ, ક્વાકાર તરીકે અમારો આ ઉમેષ છે, એને રૂધી શકાય તેમ ન હતો '

એમનુ આનુ સયોજન ઘણીયે વાર અવાસ્તવિક, નર્મ હવાઈ અવનભૂમિની પેાશ સમુ દેખાય છે, છતાં એ અભવ્યુ નથી લાગતુ મધરાતે સ્વપ્નના આધાર તળે નજરે પડતી ચિત્રારચિત્ર દર્યમાળા સાથે સુષ્ટિનો સબધ છે એમ દર્શાવેને વર્તાય છે અવનભૂમિનુ આયોજન તર્કશુદ્ધ ક્યારેય નથી તેાતુ કહેવાય છે કે એ અભવે છે જાતજાતના તત્વોની સન્નિકટતાને મારણે અવનભૂમિને કોઈ વિચારસમુદ્ધી રજૂ કરવાની નથી હોતી એ તો માત્ર મુતપર મરા-જાખીઓના બોખા રજૂ કરે છે ને એાનવે દે આ લેખકા એવી છૂમીછવાઈ-પરમ્પર સબધ સિવાયની સામગ્રીમાથી કશુ ના યમય ખડુ કરવા ગાહે છે

ધારો કે મશી ના એવા પ્રયત્નોને અતે સિદ્ધ થઈ તોપણ આજના માનનીને એ આપો છે કે એમા એને સહેવે છે ખરી ? કનાના એ અનુભવને દર્શક માણી શકે છે ? એને પોતાનો કરી શકે છે ? આ એક એટલુ પ્રમાથર્થિક છે નવીન નાટ્યલેખક તો જાહેર કરે છે ? આનુ બધુ સુગઢિત સુમેળપૂર્વક સધારેતુ લાગતુ નિષ્કળ એને બોલુ લાગે છે બાવ કશુ પણ સભવી શકે એવો એને ભરોસો નથી

આ સારીયે નાટ્યસર્જનકનાની સાથે પેલુ વ્યવચિત રીતે રચાયેતુ નાટક મણુનમ ભિમુ છે એને ખેરની નાખવાના પ્રયત્નો આ ધડી સુધી નાકામિયાળ નીવડ્યા છે એ નાટ્યમાર પાસે સ્પષ્ટ અને સનામત માન્યતાઓ છે, અમ્ય મ રો છે એ મૂરો ધાર્મિક પણ હોઈ શકે સામાજિક કે રાજકારણીય પણ હોઈ શકે માનનીની શુભ વૃત્તિમા અને પૂર્ણતા પામવા માટેની મહત્વાકાંક્ષામા આ લેખકને પાર વિનાનો વિશ્વાસ છે વ્યવચિત રીતે રચાયેલા નાટકો પાછળ ખીજ પણ મહત્વની દૃષ્ટિ છે-આ દુનિયા એ સાવ નાખી દેનાની કોઈ ચીજ નથી અને એના રહેવાસીઓ પણ ઘણો બધો રસ જગવી શકે એમ છે આ સારીયે પરિવેશની કશી સાર્થકતા છે જ, નજરે પડતી-ઇન્દ્રિયગમ્ય-આ વાસ્તવિમ્તા ને નક્કર પાયા ઉપર રચાયની હોઈને સુરક્ષિત છે આ એક સપૂર્ણ અવમ્થા છે એની આકૃતિ વ્યાખ્યાબદ્ધ છે પેલુ અવાસ્તવિક નાટકે માત્ર વ્યાયકા આપવા જ પ્રકૃત છે કારણ કે ત્યાં સુચચિત યોજના મૂરો કે માન્યતાઓની સચરાચર ગેરહાજરી છે

‘મિરિસિઝમ’ મુજબ થયું છે’ એવું ઉચ્ચારનારની જેમ ધાર્મિક અદ્વા અદ્યય થતી જતી હોય, જાતજાતની એની નિષ્ફળતાને કારણે ગજકારણીય વ્યવસ્થાઓ તરફનો મોદ બનરી જતો હોય, ઉપરઉપરનું ‘ઝંઝૂમ’ અને સમૃદ્ધિનો ચળકાટ છતાં કશું ખોખવાપણું વિચારતું જતું હોય—(એને આધ્યાત્મિક પોતાણું કહીશું ?)—એવી અવસ્થામાંથી પસાર થતાં થતાં માનવવંશના ગણનરીતિયક અંશને એમ જો અનુભવાતું હોય કે આ અસ્તિત્વ સાવ નિરર્થક છે તે શું ?

આપણે આપણી જાતને પૂછવાનું છે, આ બધી પરિસ્થિતિ છતાં આશા અને આશાવાદ મારેના નક્કર પાયા હતા તે શું હ મેશને માટે ડગમગી ગયા છે ? જે વિશ્વ આજે માનવી પોતાની સામે જોઈ રહ્યો છે તે એટલું બધું વિશ્વ અને તર્કશૂન્ય છે ? શું માણસ માણસ વચ્ચે ફિયર સંબંધો રચવા સહંતર અશક્ય છે ?

આધુનિક નાટ્યકાર પામે આ દુનિયાની અમુક સન્ગત સમમ્યાઓ ખડી છે, એ જાગૃતિને તે કલાના રૂપમાં ઢાળવા ચાહે છે. કાર્ક કાર્ક ખૂબ મેધાવી અને ઠીક ઠીક આળા દિગ્ગજ નાટ્યસેખરો પોતાની એવી વેદનાને વ્યક્ત કરવામાં સફળ પથ ધયા છે, અલગત, આ નાટકના માધ્યમ દ્વારા; છતાં પૂછવાનું મન તો થાય છે જ કે જે માનવીનાં દુઃખદર્દ-ખાતનાની વાત આ રીતે કહેવા એ મહાજનો ઉચ્ચ છે તે માનવીને એમનાં આવાં કલામય સજ્જનો સ્પર્શી શક્યાં છે ?

પરંતુ આ નવા ‘ધર્મ’ની આજુબાજુ ન સમજી શકાય એવું ગૂઢતાનું તત્ત્વ વીટળાતું જાય છે. એનો ‘મિરિસિઝમ’ વિચારમાં નાખી દે તેવો છે. આ બધી પાછળની દિગ્ગજ એવી છે કે કશું અણુજાળણું બની રહ્યું હોય એવી ગંધ આવે છે.

વાસ્તવિકતાનાં બધનો તોડવાના આ નવા નાટ્યધર્મે જાણે શપથ લીધા હતા. આપણી જીવત સમમ્યાઓના ઉકેલ અર્થે આ નવનાટ્ય સંપ્રદાયે એકાન્ત વ્યક્તિગત દષ્ટિની નીપજ સમી કટપનાસર ઉદ્ઘાટા અને લાપાવેચિત્યને સાધન બનાવ્યાં છે. એમણે જાહેર ક્યું કે આ જ મુખ્ય દ્વારમાં ચર્ચને નાટકની દુનિયામાં પ્રવેશ શક્ય છે—એ એવી દુનિયા જે મધ્યરાત્રિના અધકાર સમી કાળા-ભૂખરી છે; એ દુનિયામાંથી, જેઓને માનવચરિત્રની રૂઢિઓમાં વિશ્વાસ હોય, એની જેમને પડી હોય તેવાઓને નિર્વાસન આપવું જોઈએ. માનવીના માનવી-પણામાં વિશ્વાસ કે તર્કશુક્તતાને હ મેશને માટે જાકારો આપવો જોઈએ.

તે કારણે ફરીફરીને આ બધુઓને પૂછવાનું મન થાય છે : ‘તમે દોષે’ જાઓ છો તે માનવજીવનનું માત્ર એકપાઈખું ચિત્ર નથી ? માનવસંસાર જેવો

છે તેવો સ પૂર્ણતયા સ્વીકારવો ન જોઈએ ? તમારી નવનવી સ પ્રદાયદષ્ટિ શુ માનવીનાં બધાં જ ગૂઢ રહસ્યો ને એની સમગ્ર વિચિત્રતાને આવરી લઈ શકે છે ?

નવી રંગભૂમિ ક્યારેય પશુ એવો દાવો નહિ કરી શકે કે સ પૂર્ણતયા માનવીનાં બધાં જ પાસાંની એને પરખ છે કે સૌ એના ગૂઢ તત્ત્વો સાથે એને અંતરંગ પરિચય છે. એ લોકો ચીતરે રાખે છે એટલી હદે માનવી એકલો કે ફેકાર્ડ ગયેલો નથી, અને આ વિશ્વસમગ્ર પશુ તેઓ પ્રતિપાદન કરવા માગે છે તેવું તદ્દન અર્થહીન નથી. અને મુક્તિની વાતો કરનાર આ તખ્તો પોતે પ્રગટાવેલી માન્યતાઓ દ્વારા કોઈ મુક્તિનો પરિચય સાચેસાચ કરાવે છે ? જે હામ્ય આ અસમજસ (એક્સડ) તખ્તો પ્રગટ કરે છે તે શુ મુક્તિના આનંદનુ દ્યોતક છે ?

ભારતમાં આ એક્સડ થિયેટર હજી કરોડે પ્રભાવ પાડે તે રીતે જાણુ થયું નથી અથવા એમ કહી શકાય કે આ જ ભૂમિની પેદાશ હોય તે રીતે તો એ સંક્રાંતિથી અહીં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ભાસથી માડીને કઈક અનામી નાટ્ય-લેખકો કે જેઓ પ્રસિદ્ધિથી દૂર દૂર રહ્યા છે તેમણે સૈકે સૈકે નવા નવા નાટ્યપ્રયોગો-નવો ઘાટ, નવી ભાષાલઢણો-પ્રેક્ષકો સમક્ષ રજૂ કર્યા હતા. એક સાધુપુરુષ અને એક વાગંગના એકબીજાની કાયામાં પ્રવેશ કરે અને તે દારણે જે નાટ્યાત્મકતા હૈએ મચી જાય-એ હામ્ય, એ સચમભયો કટાક્ષ તે તે વેળાના સામાજિકને રસતરખોળ કરવા ઉપયુક્ત સામગ્રી હતા તત્કાલીન સમાજના ધમડ અને છીછરાપણાના જે રીતે નાટ્યકાર લીરા હિંગવે છે તે દ્વારા પરિપક્વ નાટ્યલેખીનો પરિચય થાય છે.

અવાઈ, નવટ કી જગા જેવા લોકનાટકના પ્રકારો પશુ ખૂબ ઝડપથી સ્વરૂપભેદ અને ભાષાના જાતજાતના હાસ્ય અને વળાંકો પીરસી શકતા હતા, યત્ન સિવાય. સાંપ્રત સમાજની અવળગત ઝાઈ, વિચિત્રતા, આધાર્ષ જેવાં વર્તમાને હિંગાડ પાડવા આ નાટ્યપ્રકારો જાતજાતની નાટ્યરમત રચી શકે એટલા 'ફેલેક્સિબલ' (બળૂકા) હતા. આ નાટ્યપ્રકાર સામાન્ય પ્રજાના રોજગરોજના વ્યવહાર સાથે અંતરંગ રીતે એવો વર્ણન ગયો હતો કે પ્રજા સુધી પોતાનો 'સંદેશ' (?) પહોંચાડવા માટેની બધી જ કરામતો, અભિનયની બધી જ સમૃદ્ધિ-ચેતનાળા, નખરાં, વજનદાર સવાદકલા, સંયોજિત વાદજીટા, સુયોજિત હસનયનન, અતિરંજન, હાસ્ય, કરુણ વગેરે માવજત પામેલા રસોનુ વિતરણ-આ બધી જ સામગ્રી એક સાથે ગૂંથીને તૈયાર કરવામાં આવતો જાતસમૃદ્ધ તખ્તો ! સમગ્રનયા પ્રેક્ષકો ઉપર આ બધાં તત્ત્વોની આવી સુઅચિત ભાતને કારણે અસર

પડેાંચતી. પરંતુ ચીલાચાલુ નાટકોથી વાજ આવી જઈને એના પડછે ઊભી થયેલી કોઈ યોગડયાગડ કે મૂળ દાવાના બચાડ સમાં કોઈ ગૂંમડાં જેવી આ નાટ્યશીલા ન હતી, પરંતુ સહજ ભાવે પ્રગટેલી એ ભાત હતી.

ભારતીય નાટ્યકલા પહેલેથી જ માનવીને કેન્દ્રમાં ગણીને વિસ્તરેલી કલા છે. માનવપ્રકૃતિની બધી જ ગૂંચોતુ રહસ્ય શોધવા-ઉદ્દેશવા એ પ્રધાર મંથી રહ્યો છે. માનવતત્વ એમાંથી સરીને દૂર ઊભું રહે એવું ક્યારેય બન્યું નથી. ઉપરાંત પોતાનાં બધાં જ સાધનસામગ્રી, સમજ, આવડત માનવી માટે જ એ પ્રવૃત્તિએ અનામત રાખ્યાં હતાં. તખ્તો માનવસમાજની સૌ કોઈ સપાટી સુધી પહોંચી શકેના હતા. પ્રેક્ષકો નાટ્યરજૂઆતમાં ભાગિયા બને એવી કોઈ પૂર્વયોજિત સંકલ્પના જો કે ન હતી, છતાં નાટકની રચના જ એવા પ્રકારની બની જતી હતી કે પ્રેક્ષકવર્ગ નાટક સાથે એકાકાર બની રહેતો હતો.

એ જૂની રંગભૂમિ જો કે સમતલ બની ન હતી. એની સપાટી ખરબચડી જરૂર ગણાય. આજની રંગભૂમિ સમી સુદ્ધિની ચમક એમાં ન હતી. વિદ્વાતાનો લાભ એને મળ્યો ન હતો. એ વધારે પડતી સીધીસાદી હતી. પરંતુ તેમાં અહીં કે ત્યાં કશી બાળસહજ કવિતા પ્રગટાવી દેવાની શક્તિ હતી, જદુચર સમી કોઈ શક્તિ દ્વારા પ્રેક્ષકોને એવી રાખવાની આવડત હતી, અશુભમાંથી શુભને તારવી આપવાની સરળ વિવેકસુદ્ધિ હતી. એકેટ કે આયેનેન્કોની જેમ નહિ. છતાં મૂઠ તરવે પ્રગટ કરતી સાદીભીંધી વાનભાત રચી આપવાની સહજ શક્તિ હતી. એ વાતભાતની પ્રેક્ષકો કદર કરી શકતા અને પાછા ફરતી વેળા એવા નાટ્ય-તત્વનો આનંદ માણ્યાનો સતોપ સાથે લેતા જતાં.

આ આધુનિક, આવાંગાર્ડ રંગભૂમિના નાટ્યલેખકોનો આમ તો દાવો હોય છે કે માનવ-અસ્તિત્વના મૂળમાં જ કશીક પાયાની અવાગતવિકતા—Fundamental absurdity of human existence—રહી છે, અને બધિયાર વિચારસરણીઓને કારણે માનવસન્કારિતાનું દેવાણું ફેંકાયું છે. તે પરિસ્થિતિની ત્રાસે પગારી ન રાકાય એવો ઉદ્દેશ એમની મહેન્ટ છે, પણ જે ઉદ્દેશ તેઓ આપે છે તે વધુ જ દિગ્ધ, ગૂંચવણમયો, ધૂંધળો છે અને કલાત્મક બની રહેવા કરતાં સાવ ઉપરજલ્લો દેખાયો છે. અને જે કાંઈ એવા ઉદ્દેશના નામ તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે તે છટાજવાયા ખમતીધર અઝઢતો પામેથી ઉધારઉછીનું ક્યું હોય એવું છે, જેમાંથી કોઈ વિચારસૂત્રિક કે કોઈ તત્વમાન પેદા થતું નથી. જે કાંઈ એકઠું કરીને સામે ધરી ચકે છે તે બધું માથે મારેલું,

સંધ્યા અને જોડાણો નજરે પડી જાય અને વિચિત્ર રીતે એકબીજા અશોને માંડ માંડ બાઝીને લટક્યા કરતું હોય એવું દર્શકા વિનાનું હોય છે.

ભારતીય આવાંગાર્ડ નાટ્યકારો તરીકે પોતાને ઓળખાવનારાઓની આ દશા છે, જેઓ પોતાની જાનને જુસ્સાદાર-યુસ્સાદાર જુવાન નાટ્યલેખકો કહેવરાવે છે. ઉપરઉપરની સપાટીએ કશું મેળવી લઈને એ વીગતોમાંથી જેમ તેમ ઊભી કરેલી આકૃતિ તે એમની અનોખી સિદ્ધિ હોય તેમ તેઓ કૃતકૃત્યતા અનુભવ્યે જાય છે.

એકેટ આયનેરકો, જ્યાં જેનેટ આદમોવ (Adamov) કે આરાબેલ (Arrabal) જેવા આ નાટ્યસપ્રદાયના અલબેલા મૂર્ધન્ય નાટ્યકારો, આમ આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, કોઈ એકસ વિચારને વચમાં રાખીને તે વિચારને જ પોતાની માયા ઊભી કરવા દે છે. એવી માયામૂઝણી વેળા કશી અણધારી ભાષાદેહી, નવાં રૂપકો, નવાં માળખાંનો સાજા મૂલ્યાંકન હોય છે તે તે બધાને અતે અદ્વિતીય એવું કથાત્મક સિદ્ધિ થાય છે-તેની નજરે પડે તેવી અખિયાર્થ હોય છે. એના અશો અને એના સમગ્ર પોતાનો અવિભાજ્ય સબધ હોય છે, પેલી ભાત મૂંઝી જનાર તત્ત્વો અને તે દ્વારા પ્રગટેલી આકૃતિનો સબધ અનિવાર્ય લાગે છે. સારીયે સામગ્રી એકાકાર બની જતી અનુભવાય છે, પણ એમની પાછળ પાછળ બનાવરી નવીનો એમના જ એકાદ ધાગાને પકડી લઈને એમનો જ ઉત્સારો કોઈ એક શબ્દ, એમનું જ વિખૂંટું પડી ગયેલું કોઈ રૂપક-એવું બધું ઉપાડી એક તપેલામાં બધું મેળવીસેળવી એક સાથે ઉકાળી આપણી સામે પોતાની જ નવી કોઈ વાનગી હોય તેમ ધરી દે છે. આ મોટું ભયમ્થાન છે. એવર્સા નાટક પણ એમ રેડું નથી પડ્યું. જેને તેને એ સાધ્ય થાય એમ નથી. અર્ધદ્યોના એવા પરાક્રમે એ મૂળ પ્રકારની વ્યોવણીમાં વધારો કરે છે.

અગત્યનો પ્રશ્ન એ છે કે એક જાત લેખક પોતાની આજુબાજુના માનવપરિવારના નાનામોટા પ્રશ્નોથી સાવ અજાણ કઈ રીતે રહી શકે ? જે રગશ્રુમિ એ સર્જવા માગે છે તે માનવીની સાથીદાર ન બની શકે એ કઈ રીતે સંભવે ? બહે માણસ ને માણસ વચ્ચે સેતુનો અભાવ છે એમ એને વર્તાય, ભલે યાત્રિક ધુમને કારણે નીપજતી લાગણીશૂન્યતાને કારણે એ સ્તબ્ધ બની જાય, પણ આવું માનવજીવનનું વૈચિત્ર્ય તો એની નીદ હરામ કરી મૂકે, એનામાં રહેલા કલાકારને પજની મૂકે, ને એ પોતે આ વૈચિત્ર્યનું રહસ્ય પામવા પ્રયત્નશીલ બને. માનવ-

અમિતલ્યનો મર્મ પામવા એ કૃતનિશ્ચયી બને. એનામાં બે એવી જાગૃતિ હોય તો કલાકૃતિમાં તે એનું રૂપાંતર કરવા ચાહે. આધુનિક યુગની વંત્રણાવંત્રણાને વાચા આપવા જતાં જે નાટક પ્રગટ થાય તે નાટક શુ પ્રેક્ષકોને કશુંયે ન પહોંચાડે તો જ એની કલાકૃતિ તરીકેની સાર્થકતા ? પેલી કૃતિઓ કે જેમાં જે માણસનો મને પરિચય છે તે ક્યાંયે દૃષ્ટિગોચર જ ન થતો હોય તેનું હું કલાકૃતિ તરીકે ગૌરવ ક્યેં જાઉં ? માણસને ગાંધવા માટે ફાંફાં માગવાં પડે એવી એ કૃતિઓને કલાનો શિરપાય આપી છાતીએ વળગાડુ ? એવી નાસેકું જૂતિ છેવટે તો પેલી આંધળી ગલી (blind alley) - એક રૂધાચેલા અંતવાળી ગલીમાં દોરી જાય. એ ગલીમાં પછી તો નરી રૂધામણ અનુભવવાની હોય છે, નાટ્યકાર આપણી આંતરણી ઝાંખીને એ માર્ગે આપણને દોરી જઈને પછી વહેતા મૂકી દે, અને હવાની ગેરહાજરીનો આભાસકાર કરાવી ગૂંજળામણ વધારી મૂકે.

નવી રંગભૂમિ તીખી તમનમતી છે, ને એ ક્યારેક ઉન્નતોદ્યોતો પશુ અનુભવ કરાવે છે. પરંતુ સાચી રીતે તો એ માત્ર એક વિપથ પ્રકારના માર્ગ જ બની રહે છે, મૂળ માર્ગમાંથી આપણને આગરતે જ દોરી જાય છે.

જોકે આ નાટ્યકાર એવી પણ દલીલ કરશે કે 'માનવવ્યવહારની રીતિ-નીતિનું પૃથક્કરણ કરવાનું' મારું કામ નથી, હું તો રજૂ કરું છું : લુઓ, માણસ આ પ્રમાણે વર્તી રહ્યો છે...આ છે એનું દુઃખ, અને એવું જ દુઃખ બીજાં માનવી પણ ભોગવનાં હોય છે, અથવા તો આ છે એના અને બીજા એના જેવા માનવીના આનંદમોહ.'

આ નવા નાટ્યકારો બીજી પણ એક વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે : 'આપણા પેલા આદર્શોની પાછળ ગૂઢ રહસ્યોની જે વાતો બેસી છે તે ઉતરડી નાખવી જોઈએ; એવી ગૂઢતા છતાં એ આદર્શો માનવજાતની બંધી જ સમસ્યાઓના તૈયાર ઉકેલ આગળ ધરવાનો દાવો કરે છે ! જે વાણીમાં આવા દાવા થાય છે તે પશુ એમની દૃષ્ટિએ, પ્રગટનાં જ થીજ જતી હોય છે. આપણી ફિકર-ચિંતા અને આપણાં સ્વપ્નનો ખ્યાલ કરીને એ સમય બહાર મણાય તેવા આદર્શોની પુનર્વિચારણા થવી ધટે. આદર્શોની ઘટમાળ તોડીને દરેક કલાકૃતિએ પોતાનો સ્વનત્ર માર્ગ રચવાનો છે, નહિતર પેલી ઘટમાળ નિર્મોલ બની જશે અને કલાકૃતિને રૂઢી નાખશે.'

અને તેઓ માને છે કે 'કલાકૃતિનું વિશ્લેષણ થવા દેવું જોઈએ-વિશ્લેષણ સાથે સાથે એનું સંભાળપૂર્વકનું પ્રતીકરણ; પ્રેક્ષક કે પાઠકના પોતાના

ગમા-અલુગમા એના ઉપર લાગવા ન બેઠોએ. અગ્રાણ એની કાઈ વાન્તવિકતાને ગ્રાણ બનાવવાની કલાકારની મથામણ હોય છે, ક્યારેક એવી મથામણ સફળ નીવડે છે. આમ જુઓ તો આ પરિસ્થિતિ સામસામી અવગ્યાનો છેદ ઉઘાડતી બાસે છે, પરંતુ એ જ તો પરિસ્થિતિનું વારતવ છે.’

આ વિધાન કરનાર લેખકોના વધણનું એક ભવગ્યાન છે. એવું બની ગેમે કે એની પોતાની જાન એ જ એક જાણવા જોવી અને એક માત્ર અગ્નિતત્વ ધરાવતી અવસ્થા છે, બીજું બધું નિર્થક ને શૂન્ય છે.

આમ જુઓ તો ક્યા અને તત્ત્વગ્યાન કે આર્પદષ્ટિની આગાહીએનો મૂળ જોત - જોગમગ્યાન તો એક જ છે, માનનીના અનુભવ કોણ ઉપર જ બનેતો આધાર છે, અને તેને વટાવીને માનનીના વ્યવહારોનો ખુલાસો કરવા જાય છે. જાનજાનની નિયમમાયે વેળા રક્ષણની દીવાલ બનીને જિભા રહેતા બન્ને યત્નસીલ બને છે, એક જ ચપાટી ઉપર જોલાં રહીને એકબીજાને સહાયરૂપ થવા જાય છે. બેમાંથી કાણુ વડીન તે વ્યારેય પુરવાર થઈ શકતું નથી હોતું.

આપણે દ્રષ્ટાની અને એના તત્ત્વગ્યાનની વાત અપારે જવા દઈએ, લેખકની જ વાત કરીએ.

પોતાના સર્જનના બચાવમાં એક પછી એક મુદ્દાને રજૂ કરનાર લેખકે ગભીરપણે પોતાનું નિવેદનપત્ર અદાવતમાં રજૂ કરવાનું છે. એ પોતે સાક્ષીના પાંજરામાં જોમે છે તે બૂલવાનું નથી સાક્ષી તરીકે એણે આપેલા પુરાવા ન્યાય તોળવા બેઠેલ પ્રેક્ષકો ફગાવી પણ દે - સાગોપાગ બલે ખૂબ ચાતુરીપૂર્વક રજૂઆત કરી હોય અને એ રજૂઆત ચકચકાટ હોય, પરંતુ એવા અસક્તના સર્જન માટે પ્રેક્ષકો એને અભિનદન આપના બધાયા નથી એ એણે સમજવું જ રહ્યું. છેવટે તો કલાકારની મુવવણી થવાની છે, એકાનમા બેસીને એણે જિવાતા છવનના કેવા પ્રલબ્ધ પ્રતિભાવો પ્રગટ કર્યા છે અને એ પોતે કેટલી અને કેવી વાતનામાંથી પસાર થયો છે એના ઉપરથી

લેરવી યગગાન કે એની સાથે સાથે અસબદ તાલે પ્રગટતું જોખણું હામ્ય, ફૂદાફૂદ અને અભિસંયોજિતભયો અભિનય, પરિવેશનો સદતર અભાવ અથવા તો ખાતી તખ્તો, પ્રચાધનસામગ્રીનો ત્યાગ - આ બધી તદ્દન નીતન રીતરસમે છે નાટક રજૂ કરવા માટેની, એમ ધારી લેવું બરાબર નથી. અને એના ઉપર જ રજૂખીનો આધાર છે એમ પ્રગટ કરવા જતાં એ બધા હોંશિયારીભર્યા નુસખા માત્ર બની રહે છે, ખાસ કરીને જે અર્ધદગ્ધ છે તેઓને હાથે.

વિશ્વ માટે વધુ જીવ ખળસળાત વેઈએ, જેમ કે માનવવંશના ધણા મોટા એક અંગને રૂંધી નાખતી, પીસી નાખતી કથી સામાજિક પ્રવૃત્તિ સાથે હાથ મિલાવનારા સામેનો હિહાપોહ:- માનવીને જે માનવી મિટાવી દે છે, એની માનવતાનું જે અવશ્યતાંકન કરી નાખે છે, એને નિવેતન બનાવી મૂકે છે, એવી પદ્ધતિ સામે જળવો હિહાવવાનો હોય. એના સ્વાતંત્ર્ય સામે બાંધછોડ ન નિભાવી લેવાય, એની આઝાદીનો વિનાશ ન સહી લેવાય; એવું યાચ ત્યારે એ જાગે છે, વેર માટે તકસે છે. અને એને રૂંધી નાખતી સૌ દિલ્લેખીનીને ધૂલિસાવ કરવા એ ધસી જાય છે અને માણસ તે માત્ર કારકુન, શિક્ષક કે એકૂત થા તો વેપારી માત્ર નથી, એ તો એનું એક પાત્રું માત્ર છે. એ પાત્રું બનાવીને પૂરા કદનો માનવી રજૂ કર્યો એવો દાવો કઈ રીતે સ્વીકાર્ય બને ?

આ રીતે માણસને રજૂ કરવો તે ચલાવી ન લેવાય, પરંતુ એનાં બીજાં અનેક પાત્રાંમાંથી છૂટો પાડીને એકાદ પાત્રું ધરી 'આ રવો એ બેહદો હવ, પોતાનાથી છૂટો પડેલો, હંમેશાં પોતાની સાથે મુદ્દે ચડેલો, કારણ કે એની નજરે એનું અસ્તિત્વ સાવ નિરર્થક છે' એમ રજૂ કરવું તે એક દેશન બની ગઈ છે. વાસ્તવિકતા હંમેશાં સધામન ન હોય પણ એની કથી નક્કરતા તો છે જ; ધૂંધળાપણું તે ધોણ સમય પૂરતી અવસ્થા હોઈ ચૂકે, પણ એનાં રૂપ-રેખા હરહંમેશ ધૂંધળાં થા માટે ?

ક્યારેક ક્યારેક પેલી અસમજિઓ ટોકિયાં કરે એ સમજી શકાય, પણ એવી જ રીતે ધૂંધળી રેખાતી રૂપ-રેખાની અવસ્થામાંથી પણ ચોખ્ખા તાણા-વાણા અને એની મદદથી નીપજતી આકૃતિ નજરે પડતી હોય છે, એનું શું ?

આકૃતિકો માનવીનાં બીજાં પાત્રાંઓને જાગ્રે સ્વીકરવા જ રાજી નથી. એમની નજરે તો પડે છે નંદવાયેલું, બદ્ધરૂન એકાદ પાત્રું અને એ જોતાં વાર પોતાને કેવો ત્રાસ પડેાંચો છે, એમની છાતી કેવી બેસી ગઈ છે, એનો જ મિનાર આપવા એ બેસી જાય છે. સરસ્તા, માધુરી, દદ મુલ્યવતા—આવાં તરવોનો એમને અભાવ જ દેખાય છે, કારણ કે એમણે એ જોયાં નથી.

એ આડુંબે ચિત્ર પડી તો દડબા, ગિરમાર માનવીનું બની જાય છે.

એમના ઉન્નત્યમાં આમળ વધીને તેઓ દડે છે કે માણસ જે કાંઈ બોલે છે તેમાંનું મોટા ભાગનું અર્થ વચરતું, ભુદિ વચરતું જ હોય છે, અને આ એક એવું બિંદુ છે—માણસની બેઠાની લાગા-કે જ્યાં એન્સડ ચિવેરર વાસ્તવિકતાની ચરમ ટોચે પડેાંચે છે. પરંતુ આ પણ હિરર કશું તેમ માણસનાં અખિત્ત અને

પર્તાવ અગેનું દેહુ દષ્ટિબિંદુ છે. માણસને પોતાનું અસ્તિત્વ જરૂર અર્થપૂર્ણ લાગે છે - રોજબરોજનું જીવન એની નાની-મોટી વિગતો સાથે. એવું બને કે એ જીવન એની પોતાની ઇચ્છા મુજબનું, એને પોતાને ગમે એવું જ ન નીવડે, અને તે કારણે કરુણ અવસ્થા સર્જાય. કોઈ પણ તત્ત્વશાસ્ત્રને હજી સુધી માનવીનાં બધાં જ દુઃખનું તાપનો છેવટનો ઉકેલ શોધી આપ્યો નથી. ભય, વેદના અને ગ્લાનિને એવા કોઈ શાસ્ત્રને જડમૂળથી ઉખેડી મૂક્યાં નથી, એ રીતે એવો પણ તર્ક લગાવી શકાય કે કોઈ પણ સમર્થ ગણાતી કલાકૃતિએ પણ માનવી માટે સર્વદુઃખ-ભય-શોક-વિનાશક સ્વર્ગ ખડું કરી આપ્યું નથી. પરંતુ પેલું તત્ત્વશાસ્ત્ર કે ઉત્તમ કલાકૃતિ એ જ ભાગે માનવીને લઈ જવાના પુરુષાર્થમાં લાગ્યાં હોય તો એમને ઉતારી પાડવાની શી જરૂર ? એવા પુરુષાર્થની ઠેકડી શા માટે ? માનવીની એ મથામણ, એના એ સતત પ્રયત્નો કે જે દ્વારા એના ઉપર લાદવામાં આવેલી અકળામણને એ પછાડવા માગે છે, જ્યાં એને માટે કોઈ બાધછોડને અવકાશ નથી, આ પુરુષાર્થપ્રવૃત્તિ એ જ તો જીવનની કૃતકૃત્યતા બની રહેતી હોય છે. આ કંઈ વિમાસવા જેવી કરુણ અવસ્થા નથી. કેટલાયે વિદ્વાનો એ પાર કરી શક્યો છે, જે સુદો હજી એણે અધૂરાં જીત્યાં છે, એ અવસ્થા તો એને સાચી રીતે ઉત્સાહિત કરે છે. એની અવસ્થા એને વધુ જીવત-ચેત-યસ પન્ન બનાવે છે, ફરીફરીને લડવા માટે દોષત આપે છે. આ બધી નક્કર પરિસ્થિતિ છે-નક્કર અને વાસ્તવિક. એ બતાવી આપે છે કે માનવી હજી હારી એકાં નથી. એને લખી વાળવાનો નથી. એ વિનષ્ટ થઈ ચૂક્યો નથી અને વિનષ્ટ થવા માગતો નથી. એ ખ્યાલ એને જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી લડવા પ્રેરે છે, આ જ તો સારી પ્રક્રિયા જીવનને સાર્થક બનાવે છે.

જિંદગી જીવવા માટે છે તે પક્ષે આ રીતે વધુ ને વધુ પુરાવા સાંપડે છે, અને તે કારણે જ માનવવશ ટકી રહ્યો છે. માનવી મર્યો નથી, ખતમ થયો નથી, એ જ પુરવાર કરે છે કે આ સુદ્ધ એવવા જેવું હતું. એ સુદ્ધ અવાસ્તવિક કે એન્સાઈન હતું.

નવાં નાટકમાં આશાને કે પરિવર્તન માટેની શક્યતાને કોઈ સ્થાન નથી. એવા ધૂધળા નિરાશાવાદનો ઊગમ જુદાં જુદાં ત્તર ઉપર જિંદગીની અજનબીનો સામનો કરવાની અશક્તિમાંથી થયો છે. માનવી કે કોઈ ગયો છે, એનું માનવતત્ત્વ દેશવટો ભોગવે છે, બધી જ લાગણીના પ્રવાહો તે કોઈ જિસરભૂમિમાં વળી રહ્યા છે, માનવી માનવી વચ્ચે કોઈ સંબંધની કડી હોઈ જ ન શકે-આ બધી આડવાતો.

છે એમની પોતાની વિચિત્રતાઓ-અવળચ ૧૬ ને સમાજ શિરપાવ આપવા તૈયાર નથી તે કારણે આ નેપકો મૂઝવણ અનુભવે છે અને એનું જાણું આ રીતે તેઓ વેર વાળના મથે ?

કનાકાર શા માટે મનાવે અનુભવે ?

સામસામે સઘર્ષ પ્રગટ કરતા જાતજાતના મુદ્દાઓને ખમી શકે એવો જિજ્ઞાસુ નક્કર પામે શા માટે જો રચના થી મથતો ? માત્ર પ્રેક્ષક પાસંગણને આશ્ચર્યમાં ડુબાડવાની નહિ ? તેને રચના પીરસવાની એની સાગણીઓને માત્ર ઉરકેવાની નહિ કે એની સમ્બંધીઓને સંભરવાની એ જ આ નવા નાટ્યનેખતની દૃષ્ટિ હોય એવા વિશ્વ ઉપર આપવાનું ૧૨થું મળે છે

અને જુગોને આવા એક્સર્સિઝિસોનું એ ચાલુ કેટલા ગાનુભવે છે ? થકુ જ જૂજ પ્રેક્ષકો ને એનું કારણ ઉપર જણાવી તે એક્સર્સિઝિઝિસોનું-અવાગતવિક-પ્રગટનું છે એટલો વગ પણ તે તરફ આકર્ષાય ૧૨થું કે તેમાટે મોટા ભાગના માત્ર એક નવી પરપરા-ફેશનેબલમાં ખપવા માટેનો આ એક ટૂંકો ભાગ છે એમ માની લઈ ને-આવો ત્યારે એક્સર્સિઝિઝિસોનું નાટક જોવા જઈએ-ત્યાં બેસુ થતુ ઠાણુ જ વધુ સમજુ સમ્બંધી અને ગણતરીપાત્ર ૧૩થું છે એવા ખ્યાલથી એક્સર્સિઝિઝિસોનું નાટકની પ્રથમ દ્વારા નવી પરપરા શરૂ કરી દે છે

આ થઈ એ વિચારસરણી

નાટક અંગેની બીજી એવી થોડી વિચારધારાઓનો પણ ઉદ્ભવ કરીએ એ વિચાર-દૃષ્ટિ પણ નર્મ જ છે પોતાતાની રીતે જામત મનોભાવ સાથે કેળાવેના ? અને નાટક જ્યાં નવી રીતે પ્રગટ્યું છે ખી યુ છે જામ્યું છે, એવા પ્રયોગીશોની આ વાત છે વચમાં વચમાં થોડી આડવાત પણ થઈ જાય એ અનિવાર્ય છે

‘ક્લોકવર્ક ઓરેન્જ’ ((Clockwork Orange) દિ મહાગુર્મિ હમણાં ખૂબ ચર્ચાતી રહી છે સ્ટેનલી કુબ્રિક (Stanley Kubrick) ની આ હમણાં જ તૈયાર થયેલી ફિલ્મે સીને-આર્ટ જગતમાં ઠીક ઠીક હેચે મચાવી મૂકી છે

સિનેમા અને નાટક ઠીક ઠીક નજીક છે એ રીતે સમજીને નાટકની વાત કરનાર થોડા પ્રયોગકો આ બંને માધ્યમ વચ્ચે બેદરખાને જુસી નાખતા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે આ ‘ક્લોકવર્ક ઓરેન્જ’ વિવેચન-વનખો જે પ્રગટાવ્યાં છે તેનો ઉદ્ભવ કરવો અગ્યારે નહિ ગણાય ભારતમાં ભેંકે આ ચિત્ર કલાય કથારેય જોવા નહિ મળે છતાં એની ચર્ચા તો અહીં શરૂ થઈ ચૂકી છે એટલે કે

શાનીઓની-તજ્જો સજ્જ તો મને ઉચ્ચારવો પણ નથી કાવતો-વચ્ચેની આ ધમાચકડી ગણાય. છતાં જે મુદ્દાઓ ઉપર આ વલણો જિર્ઝા થયાં છે તે અત્યારના તખ્તને પણ લાગુ પડે એમ છે.

‘કલા’ પદાર્થ વળી એરણુ ઉપર મુકાય છે. કલાનો ઉદ્દેશ શો ? શી એની કામગીરી, શું એનું ક્ષેત્ર, શી એની મર્યાદા?...

શાળાના વિદ્યાર્થીઓની એક ટોળાની આ કથા છે. અળ છે ઘિટન. એ ટોળાનો નાયક એક ડખીલો છાકરો છે. પોતાની ટોળાનો શુઝા સમો એ નાયક છે અને બાલુબાલુના સમાજ માટે એ દુઃસ્વપ્ન સમો છે. અસલ નાણાજનક કૃત્યોમાં એ પોતાની ટોળાને દારી જાય છે, પતિની નજર સામે સ્ત્રીઓ ઉપર બળભાવવામાં આવતો અત્યાચાર, એવાં દરમના ભોગ બનેલા પુરુષના અગંગતુ છેદન, ચિત્રગિચિત્ર સાધનો વડે સ્ત્રીઓનાં ખૂન વગેરે વગેરે.

જીપ્સી આવતી કાઈ રક્ષસી આંખના આકારનો કમરળ ધ પહેરનાર એલેક્સ કૃત્રિમ રક્તધારાઓથી મગ્નવેલા સપ્તેન્દ્ર પહેરેલા સાથીઓ સાથે જુગુપ્સાપ્રેરક કાર્યો કરતો રહે છે અને છેવટે એ પકડાય છે. એને મુક્ત કરવા કાયદો આશ્વાસન આપે છે, જે એ એક્સ ‘સારવાર’માંથી ખસાર થવામાં સાથ આપે તો ! એના ઉપર માનસ-ચિકિત્સાના કપરા પ્રયોગો શરૂ થાય છે. એલેક્સ પોતાના ત્રણ શાખની કખૂવાત કરે છે : હિંસાખોરી, અરૂઢ આક્રમણાત્મક જાતીયતા અને બિધાવનનું સંગીત.

એને ખતમ કરી મૂકવામાં આવે છે, લગભગ પૂછડી પટપટાવતુ ફૂતરું બનાવી દેવામાં આવે છે. એને પરાજયનું અસલ જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે. એ પોતાને ઘેર ખાછો ફરે છે ત્યારે એને માહિતી મળે છે કે એના વહીસાએ બીજા એક સમતોલ કહેવાતા જીવાનને જોણે લીધો છે, જે કે એ પણ છેવટે એલેક્સ જેવો જ વલણ-વર્તોષમા પરિવર્તન પામે છે. એલેક્સને એના પેલા મૂળ સોજતીઓ તો જાકારો આપે જ છે, એટલે કે નાતખહાર મૂકે છે, અને એના ઉપર વેર વાળતા હોય એ રીતે એને જોખરો પણ કરે છે.

આવા જાતખતના પગલી મૂકે એવાં ઘટનાદરથોથી ત્રેલકગણુ જ્યારે વાજ આવી ગયો હોય છે ત્યારે કુશિક સૂચવે છે કે એલેક્સની પાછળ જે કાંઈ વલોપાત થયો તે સધળો નિરર્થક હતો, એ જીવાન વળી પાછો મૂળ જે આચરતો હતો તે જ આચરવા માટે છે.

અને કુશિક દીકાને પાત્ર બને છે : ‘એણે મર્યાદા-લઘન આચર્યું છે,

કલાના ખ્યાત્યની અવગણના કરીને આ પ્રયોજક ધણાં ઝગડાં આગળ નીકળી ગયો છે...

બ્યારે કોઈ વિવેચક વળી કુલ્લિકનો બચાવ પણ કરે છે : ‘કુલ્લિક જેવો કલાકાર કોઈ માંદવી વૃત્તિથી કે એના જેવી બૌદ્ધિક સમૃદ્ધિશાળી વ્યક્તિ કોઈ સંપત્તિના લોભે દોરાર્ધને ભડકાવી મારે એવી ગીતે જાતીય વૃત્તિઓને ઉશ્કેરવા ન મથે સામેસામ ધંધાપ્રીય દૃષ્ટિથી જ તૈયાર થતી, જાતીય વૃત્તિને ઉગ્રકેરે તેવી કૃતિઓ સાથે બેએ એવી ‘કલોકવર્ક’ ઓરેન્જ’ કૃતિ નથી, ઉપરાંત જે નવો પવન વાયો છે કે સૂચનાત્મકતા (suggestions) કરતાં વર્ણન (visual) તે પ્રેક્ષકોની સાથે સેતુ બાંધવા માટે વધુ વ્યવહારુ નહિ, પણ દ્વાત્મક માર્ગ છે, એવી કોઈ માન્યતાને વશ થઈને પણ આ કલાકારે આવી કૃતિ સંયોજી નથી..’

એટલે કે કુલ્લિક જેવો કલાકાર વધુ સાચા અર્થમાં નિર્ભીક, નિખાલસ અને ખુમારીવાળો છે કે જે સાંપ્રત-સમાજનાં બીપણ, બિહામણાં અને બીલસ તત્ત્વોને સંગોપાંગ એમનાં કદરૂપ સ્વરૂપે રજૂ કરીને જ સમાજને હચમચાવી દેવા માગે છે. આપણી છાતીએ વાગે એવાં આપણાં જ કૃત્યો આ રીતે જ રજૂ કરવાથી આપણી સાન ઠેકાણે આવે... જુઓને બાંગલાદેશમાં રચાયેલાં અપકૃત્યો ! અને છેવટે મુનિક ઓવિરિપક્ષમાં રચાઈ ગયેલો બીલસ હન્યાકાંડ ! એલેક્સ અને યહ્યાખાનના સાગરિતો કે અગ્નિ કમાન્ડોમાં શો ફેર છે ? વર્તમાન સામાજિક જીવનનું આ તો બિહામણું પણ અત્યંત સાચું ચિત્ર છે... અને એક વિવેચક તો લખે છે : ‘સમાજના એક અંશે આદરેલાં આ લોકોદિવાળ કૃત્યોમાં સમાજનું’ નાકે આ રીતે ગમડાવવું તે ક્યામજ્જકા માટે પણ અનિવાર્ય બની ગયું હોય ત્યારે આવા હિંસા અને માનવીની બીજી પાસવી કીયા પ્રગટ કરવાનું આંતરિક દબાણ-inner compulsion-ક્યાકારે વેકું પડતું હોય છે, ને એને પરિણામે આવી કૃતિઓ મળતી હોય છે.

આજના ઉત્તમ ભારતીય નાટ્યકારો કોણ? ન્યૂ દિલ્હીની દ્રામા રફલના સંચાલકો અને તેમની માન્યતાને વશ વર્તી ચાલનાર વિવેચકો તુરત જણાવશે, બાદલ સરકાર, મણિ રોકેશ, ગિરીશ કનોડ, વિજય ટેંકુલકર અને ખાનોલકર. પણ 'આ સૌ નાટ્યકારોની નાટ્યલેખનશક્તિને ધોઈને પી જવાની શક્તિ ધરાવનાર, એ બધાથી એક મૂક જીવો નાટ્યકાર કોણ?' તો કલકત્તાનો પ્રેક્ષકસમુદાય ગાંજીને જવાબ આપશે : 'ઉત્પલ દા, ઉત્પલ દા !'

ઉત્પલ દા એમના સિટલ ધિયેટર અને ત્યારપછીની એમની નવી મહાળાને આશ્રયે પોતાનાં લખેલાં જ નાટકો અથવા પોતે જ કરેલાં રૂપાંતરો ભજવતા રહ્યા છે. સરળ બુદ્ધિવાદી તખ્તાની તો એમને સૂચ છે. ભારોભાર વાચન અને નિદિધ્યાસન પછી પણ એ માર્ક્સિસ્ટ રહ્યા છે અને માર્ક્સિસ્ટ ફિલસૂફીને આગળ વધારવાના મુયોગ્ય સાધન તરીકે જ એમણે નાટ્યકલા અને તખ્તાનો ઉપયોગ કર્યો રાખ્યો છે. ક્યાંને વળગી રહેવું [એક ધર્મ ગણીને, ફરજ ગણીને, મિશન ગણીને]—તે વ્યક્તિની સમાન વરણી હોય છે ને તે કારણે તે નાનકડો બની જાય છે એમ નક્કી કરવું તે બરાબર નથી. આમે માર્ક્સ એપ્ટ કે માઓ ત્સે તુંગની બુદ્ધિમત્તા માટે શકા ઉઠાવી શકાય તેમ નથી, ને તેમાંયે એપ્ટ તો અદ્ભુત એક નાટ્યકાર !

લોકપ્રિય ખીજ નાટ્યકારોની જેમ હાઉસફુલ પ્રેક્ષકોને જોતાં વાર ઉત્પલ દા ખીસી જાડે છે. એ કહે છે કે 'હું તો લોકકલાકાર છું એટલે મારી દલીલો પણ લોકો નક્કી કરના હોય છે, એને અને કલાની કોઈ માન્યતાઓને સબધ હોવો જરૂરી નથી. એ લોકસમુદાય પોતાના અગણિત વજનની નીચે તમારી અદરની સહ-અસહની સમજશક્તિને, બીતરનાં સામસામાં ખેચાણને, જમીન-સરસાં કરી મૂકે છે, ત્યાંસુધી કે તમે એ લોકસમુદાય સાથે એકપોત, એકરસ બની જાઓ છો અને નિષ્ઠાપૂર્વક તમારા ભાગ્યને એમના ભાગ્ય સાથે જોડી દેતા હો છો...'

ઉત્પલે પોતાના લેટર-હેડ ઉપર છપાવ્યું છે 'Art is a weapon.' કલા માત્ર સાધન નહિ, પણ શસ્ત્ર છે, જેના વડે સુદ્ધ ખેતી શકાય, જેના બળે સુદ્ધ શત્રી શકાય. જેટલી હદે તમે પેના વળગાડને સ્વીકારો છો, માન્યતાઓને વશ વર્તો છો, વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં પેલા હથિયારની હનનશક્તિ-વિજયશક્તિ માટે તમે સમાન બનો છો. અને એ બધું છતાં એ શસ્ત્રને તમે કલાના એક અગત્યના અંશ તરીકે સ્વીકારી લો છો. છેવટે તખ્તો તે લોકો માટે જ હતો અને લોકો માટે જ રહેશે. [The theatre has always been and will always be for the people. (Crāig)]

‘મિડ સમર નાઇટ્સ ડ્રિમ’ કે ‘રેમિથો જુલિયટ’ જેવાં નાટકોનો આશ્રય લીધો હતો.

પણ એકાન્ત વામપંથીઓની આ તો માત્ર એક ચાલ હતી. કલાસિકલ અને પેટીઊતાર નાટકોના પ્રયોગો દ્વારા સ્ટ્રીટ કોર્નર થિયેટર બનું કરતાં કરતાં એમને સૌ પહેલાં તો લોકસમુદાયને એનાં વિધવિધ પાસાં સાથે આકર્ષવો હતો. એક વાર પ્રેક્ષકો નાટકના બધાણી બને પછી એમને શુ પીરસવું એ નક્કી કરવું અધરું ન હતું. રેન્ડી કુશ્વિક કે એમના જેવા કલાકારો અને શ્રી ઉત્પલ દા સમા નાટ્યપ્રયોજકો વચ્ચેનો તફાવત વિચારી શકાય તે માટે આટલી બુમિકા બાંધી. એકને માટે સાંપ્રત જીવનની બેઠાલી રજૂ કરવી તે અતિવાચ્યતા—*imper compulsion*—બની જાય છે, જ્યારે બીજા માટે થિયેટર પ્રચાર માટેનું એક માધ્યમ જ માત્ર હોય છે અને તેનો ઉપયોગ કરતાં પગલે પગલે સમજૂતી ઉપર આવવાની, કલા સાથે બાંધછોડ કરવાની, તૈયારી હોય છે—જન્યત તૈયારી !

અને આ બંને પરિસ્થિતિ સિવાયની વધુ એક પરિસ્થિતિ ભારતીય ધંધાદારી નાટકની દુનિયાની પરિસ્થિતિ હતી. બગાળ, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં જેલ્લા તથા દશકા બાદ કરતાં તે અગાઉના સિત્તેર-પંચોતેર વર્ષ દરમિયાન જે રંગભૂમિ બિભી થઈ તેની પાછળ પ્રચારની કોઈ સલાહ વૃત્તિ ન હોવા છતાં શુભ-અશુભના ખટરાગમાં શુભને વિજયી બનાવી સામાજિકોને તે માર્ગે વાળવાની ગંભિર સૂચના તો હતી જ.

આ માર્ક્સિસ્ટમતવાદી જેકે માનતા રહ્યા છે કે રંગભૂમિ તે કચારેય ખાનગી મનોરંજનનું સાધન નથી; એમનો એવો મત ખરો જ કે નાનાં નાનાં વતુજોને આનંદ માણવા માટેનો ઇન્જરો તખ્તો કચારેય ન બની શકે; આવતી કાલે મોટો સમુદાય પોતાની કૃતિ કદાચ સમજી શકશે, આજે તો થોડા બુદ્ધિશાળીઓ માટે જ આ કલાકૃતિ છે એવા વલણનો સામ્યવાદીઓએ તો સદાયે વિરોધ કર્યો જ છે. ‘પ્રેક્ષકોના કે સલાને નાટ્યપ્રયોજકોએ ખીકારવો જ રહ્યો, ત્યાં રંગશાળામાં તે જ ધડીએ સાથે બેઠેલા પ્રેક્ષકો જે ન્યાય તોળે તે જ સ્વીકાર્ય’ એવા એમના કેંસલાને પામવા માટે જનતજનતની કલા સાથે સમજૂતી કરવી પડે તો કરવાની ! પ્રેક્ષકોના બહુમુખ અસનો ન્યાય પોતાને પક્ષે છે એવી પરિસ્થિતિ જ્યારે બિભી થાય ત્યારે જ નાટકે કાગિયાળી મેળવી કે નહિ એ વિતંડામાંથી આપણે બિગરીશું. કોઈ જગ્યા પર પ્રતિભાવ લઈને પ્રેક્ષકો રંગશાળામાંથી બહાર નીકળે તે પ્રયોજકોએ

જોવાનું છે એક વાગ દિન શરૂ અને અવસાનને લાગ ચાલ કે તેઓ હમરો પ્રેક્ષકની અડોઅડ બોલા છે, એ સમયનો અર્થ એમને અનુભવાનું છે ત્યારે જ એમનું રૂપાંતર શરૂ થશે ને એટલા ખાતર જ ધિરેજ લોપ્તિય દોલુ જારી છે અને લોપ્તિયતાના એ પગી એ પગથિયા એ ચઢી રહ્યું છે એમ જારી એમને ખ્યાન આવશે ત્યારે જ પ્રેક્ષક અમુકની અમૃતિ ધ્રુવવાની એમને ૧૫ ને નર્ત આવવાના દાવાની મુદ્દમ અમૃતિના વિમલની સાતો તે વહેમ માત્ર છે એમ એને સમજશે એને કે અસાન, અમૃદ બોમી પ્ર ન પામે લોપ્તિય રગમૂમિ એ જ જવાન હોઈ શકે માન બુદ્ધિગમ્ય તખ્તા માટે કોઈ અવશ્ય નથી આ દેશમાં

આ ધર્મ એ દિનમુદ્દી

હામ્યપ્રઃ પરિસ્થિતિ ગુજરાતી રગમૂમિ માટે આજે એ મરજર્મ છે કે લોહરજનનો આવો ગાગળીય ખ્યાન નહિ પણ માત્ર ધધાતરી ગાતરી માટે મુમર્તની ગુજરાતી રગમૂમિ રાત્રીની (૨) ગદી છે એ પ્રોગળા પણ ચોક્કમ દાવો કરી શકે એમ છે કે અમારા પ્રોગળા માનખાતરીની માડીને ધધાપર મુધી વમતા અર્વ-કેળવારેના ૧૨કુનો નાના વેપારીઓ ગૃહિણીઓ માટે માત્ર યોગ્ય બુદ્ધિવાદી તરીકે પોતાને ઓળખાવનાર ઉચ્ચત સાદુંમો - તે પગી પત્રિમમા કેળવારેનો મોગી ઓદિમોમા એ ત્રી પુટિવ દોષ કે ધરને ખૂગે પત્રિમના સાહિત્યથી રગાયેનો અને ચૂપચાપ ધન્ય ચનાએ જતો સાહિત્યના દોષ-અમાટે આગસે ન આવે એનું અમને દુખ નહીં

હમણા જ પ્યાક વાન્યુ કે મુમર્તની ગુજરાતી રગમૂમિની પ્રવૃત્તિને અટકાવ અદી પોકારે લખ્યો હતો-ગુજરાતી તખ્તા પોતાની આખર પ્રમાણે વર્તી નહીં છે એ અગ્રગણ્ય પ્રોગળા બહુ દિમલ બેગી રીતે પ્રોગળાતમ એ નામ (તે પણ કોઈ પગદેશી કૃતિનું રૂપાંતર) રજૂ કરતા કરતા અધવચ પ્રાગ સમેગી નીવો મારણ કે પ્રેક્ષકગૃહમાંથી તાળીઓ શરૂ થઈ બધ પ્રેક્ષકો આ બધા ના ઇગિત સમી તાળીઓ !!

બગાળની રગમૂમિની સામ્રાજ્ય તવારીખમાં સિચિર બાહુડી કે ઉત્પત્તિ દત્ત જોવા નાટ્યસાધકોને પણ આવો અથવા આ જનનો ખૂબ સીધો પરિચય થશે છે સિચિર બાહુડીના એક નાટક 'સત્તવાર એમલશી'ને એ સાજો સામ્રાજ્ય રૂપિયાનું ઓડિયન્સ મળ્યું હતું જ્યારે ગોમિના 'લોઅર ડેપ્થ્સ' (Lower Depths) ના રૂપાંતર 'નીચેર મહલ'ને એક સાજો સત્તાવન રૂપિયાનું ઓડિયન્સ મળ્યું હતું ઉત્પત્તિ દત્ત કે આ રીતે ખાલી પ્રેક્ષકગૃહમાં નાટક ક્યે જવાનો મોર્

અર્થ ન હતો. એના કારણમાં એ 'ઊત્તરો ને એમને લાગ્યું કે માત્ર વાતોડિયુ કે લાગણીપ્રધાન પરિસ્થિતિ રજૂ કરતું નાટક આ પ્રેક્ષકો સામે નહિ ચાલે, નાટકે VISUAL-દર્શનીય બનવું જ પડશે. તખ્તાની દર્શનીય નજરે ઊઠીને આંખે બાંએ એવી સામગ્રી વધારવી જ રહી, ત્યાં સુધી કે તખ્તો પ્રેક્ષકો ઉપર વશીકરણમત્ર સમે બની જાય. અને નાટક દ્વારા જે કંઈ કહેવાનું છે તે આ વશીકરણ વિદ્યા દ્વારા કરેલું રહ્યું - વધુ ને વધુ બુદ્ધિચાલુ નહિ પણ વધુ ને વધુ લોકપ્રિય થિયેટર જ ટકી રહી શકે એવો ઉપર જણાવ્યો તે મત બગાળમાં ઠીક ઠીક પ્રવર્તી રહ્યો છે. ઉત્પત્તિ દત્ત જ નહિ, તરુણ ગેય જેવા ઉત્સાહી અને પશ્ચિમના રંગે રંગાયેલા નાટ્યલેખક- 'રજનીગન્ધા', 'રૂપોલી ચાંદ', 'ધૃતરાષ્ટ્ર' જેવાં, વિચાર કરતાં કરી મૂકે તેવાં નાટકોના સર્જક પણ VISUAL ઉપર વધુ ને વધુ ભાર મૂકતા થયા છે. શબ્દ મિત્ર પણ પોતાના પ્રયોગોમાં નાટકને વધુ ને વધુ નજરને ગમે એવું બનાવતા ચાલ્યા છે, ત્યાં સુધી કે 'માગલા ઘોડા' જેવા અશાનભૂમિના પરિવેગ સાથે ભજવાતા, બાદલ સરકારના નાટકના પરિવેશમાં અશાનભૂમિમાં ખલુગરો-લઢણની શિવા એમણે આજુબાજુ ખડકી દીધી છે.

બીજી એ પણ દલીલ છે કે આ દેશની મોટા ભાગની પ્રજા અલગ અથવા તો ઓછું ભણેલી છે. કાલસાની ખાણોના કે ચાના બગીચાના મજૂરો જનતા કે ગભીરા સમા લોકનાટ્યપ્રયોગોનું સૌથી મોટું પરિપોષક તત્વ છે. એમની માગણી જનતાના સચાલકોએ પોષવી જ રહી. અને સુબર્નની ગુજરાતી રંગભૂમિ પણ આ જ દાવો કરે છે, 'કાલબાદેવી-ધાટકોપર પટ્ટીના ગુજરાતી પ્રેક્ષકોની માગ અમારે પોષવી જ રહી, અમારી નાટ્યપ્રવૃત્તિને એ લોકો જીવતી રાખે છે એટલા માટે. અને આ પ્રેક્ષકવર્ગના પ્રતિભાવ, એમની શાખાશી કે એમનો વિશ્વાસ નાટ્યલેખક, નાટ્યપ્રયોજક અને અદાકારોની કાયાપલટ કરી નાખે છે' પરિસ્થિતિ બાળે એ અવગ્યાએ પહોંચી છે કે નાટકને ઉત્તમ કલાત્મક તરીકે રજૂ કરવાની મહેન્ટ વખતે નાટ્યકાર-પ્રયોજક-અદાકાર બધા જ ધમપછાડને આપે તે આ દાગ જ એમની રુચિ મારફતે જ ધડામ છે, અને ઉત્પત્તિ દત્તની માન્યતાને જુદી રીતે, સાવ ધધાકીય દષ્ટિએ આ ગુજરાતી-ત્રિપુટી પુરસ્કારવા માંડી છે, 'રહેવા દો પેવી શેખા; ઓડિય-સને જીએ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે, એમની રસ-વૃત્તિને કેળવવાની છે ને એવું બધું જાહેર કરવાનું બધું કરે. આપણે જ એમની સપાટીએ પહોંચવાનું છે જો જીવતાં રહેવું હશે તો.....'

આવી આવી ઓકાન્ટિક અવગ્યાઓમાંથી મધ્યમ માર્ગ વિચારવા જેવો છે. ઓગણીસમી સદી પૂરી થતી હતી તે વેળા યુરોપની રંગભૂમિને આવી પરિસ્થિતિનો

સહજ ઉકેલ મળી ગયો હતો એએવ, પ્રમન, શા જેવા નામ્યકારાની કૃતિઓ અને એમની રમૂઆત પદ્ધતિ આજ સુધી ટકી રહ્યા છે, અથવા તો તે પત્રીની પેઢીએ એ રંગભૂમિના ઉત્તમ તત્વો નીકારીને સુઅચિત નાટક આપ્યે રાખ્યું છે, શુદ્ધિશાળીઓને સ તોયે, મધ્યજૂને પરિતોયે, પ્રેક્ષકોની નજર પડુ દરે એના નાટકો અને એરી રમૂઆતના તબક્કામારી આપણે પસાર થયુ જ રહ્યું થિયેટર એન્ડ એમ્સડ, નિર્વિગ થિયેટર, આવાગાર્ડ થિયેટર—એ બધુ પ્રયોગાત્મક આપણી ભૂમિમાથી પોતાના હક્કની ડાંચે પ્રગટે ત્યાં સુધી એડવર્ડ—આતરપાણી કરતા માટે ટિબલ્ડ થયુ રહ્યું.

મને લાગે છે કે સુજરાતને અને આગળ વધીને ભારતને પોતાનું નાટક મળે તે માટે આ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત શાળા મહાશાળામાં થવી જોઈએ

- (૧) નાટ-નો પાઠ
- (૨) અભિનય
- (૩) નાટકની રમૂઆત
- (૪) નાટક જેવા માટેની દૃષ્ટિ
- (૫) રમાનુભૂતિ માટેની ચોક્ષ્યતા—

નાટકના આવાં આવાં બ ગોની સમજદારી શાળા મહાશાળામાં આપરાની શરૂઆત કરવી રહી. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ નહીં પેઢીને નાટકની બધાણી બનાવી દેવાની જરૂર છે નાટક વિના નહિ આને ત્યાં સુધીની નાટક માટેની લગન કેળવવી પડશે

સુજરાતની દરેક યુનિવર્સિટીમાં નામ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમો નક્કી કરવાનો નિષ્કૃષ્ણ લેવાથી વાત પત્રી નહિ જાય. દરેક કેમ્પસમાં નાની નમ્સાળા, બધા જ આધુનિક સાધનો સાથે, બાધવી ગદી જેટલું ધ્યાન ફિઝિક્સ, કેમિસ્ટ્રી કે બોટાનીની લેબોરેટરી માટે આપાય છે તેથી જરાયે ઓછું લક્ષ રંગભૂમિની પ્રયોગશાળા માટે આપવું નહિ પોસાય

પ્રેક્ષકો ત્યાં ધડાશે. આવતી કાલના નાગરિકાની એ પેઢીની નાટક માટેની રસવૃત્તિ ત્યાં ધડાઈ દરો તો ધધાદારી કે અરૈતનિક રંગભૂમિને પોનાનું ધોરણ સુધારવાની ફરજ આ પ્રેક્ષકો પાડશે.

નવી પેઢીમાં વિશ્વાસ મૂક્યે જ છૂટકો. આગળની પેઢીએ તો આંગળી ચીંધાનું પુણ્ય એકઠું કરીને સતોષ માનવો રહ્યો. Pseudo-scienceના આક્ષેપ ચલાવી ન લેવાય. દશકે દશકે નહિ તોપણ પેઢીએ પેઢીએ આપણી રંગભૂમિ નવાં વર્ણાંક લે એવું નહિ જ બને એટલી હદે નિરાશ થવું કોઈ પણ નાટ્યકારને ન પાડવે.

કોને ખબર કે આ એકમાત્ર પસાર થઈ જતી લઘુજીવી લીલા હોય. વર્તુળ પૂરું થવામાં જ છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં લગ્નમાં હતો ત્યારે એક સૂત્ર મંત્રાળવના મન્ય હતું : Revival for Survival. નવાં નાટકો મેળવવાની મુશ્કેલી જોડાવે અને વેન્ટ એન્જીનાં થિયેટરોને પચ્ચ ઠીક ઠીક નડે છે. ઉપરાત પસદ કરવાં જ પડે એવા નાટકો પસદ કરવાં કે જે પ્રેક્ષકોને નાટ્યવિરોધી ન બનાવે રંગભૂમિની વધતી જતી મૈત્રવારીનો પણ વિચાર કરવો પડે. Plays that would not alienate the producer's friendly public. They go to a beautiful theatre and they expect to be entertained in a civilized amenable way

હિન્દુ જૂ, નિમ્ન જૂની વચ્ચે મધ્ય જૂ-middle brow પ્રેક્ષકવર્ગ છે જે થિયેટરને જીવંત રાખવા માટે સૌથી વધુ અત્યવશ છે. આ એવો વર્ગ છે જે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પ્રયોગાત્મક નાટકોને સ્વીકારવા ઉત્સાહી છે, પણ વેની માના વધી જાય તો ન ચાલે આ પ્રેક્ષકો માત્ર ગનગણિયા અનુભવવા થિયેટરમાં પ્રવેશતા નથી, એવી જ રીતે કોઈ esoteric message-સૂઝાંશિતો માટેનો કોઈ સંદેશ મેળવવા આ વર્ગ રંગભૂમિ પાસે જતો નથી તેઓ માગે છે સુરેખ કથાવસ્તુ કે જેનો અત સમજમાં જીતરે, એવું નાટક તો નહિ જ જે છીછરું હોય અથવા તો જુદાં જુદાં ઉતારવા માટે એના શબ્દેશબ્દોનો પડકાર કીનવો પડે

ત્યાં એમ પણ સાબળ્યું કે ૧૯૫૨ થી એકધારા ચાલ્યે જતા 'માઉસટ્રેપ' જેવા અત્યંત સફળ નાટકોની અમાધિત લાગતી સફળતાને કારણે થિયેટરોમાં દ્વંદ્વિક જન્મ થઈ ગયો છે. ખૂબ લોકપ્રિય પ્રદર્શન કે સંગીતપ્રધાન નાટક પણ

વર્ગથી એક જ થિયેટરમાં ચાલ્યા કરે ત્યારે પણ નવા નાટકને એવા દ્રાક્ષિકામાં ગૂંચવાઈ ગયેલું પડે છે. પ્રિન્સ થિયેટરમાં Hair હજુ ચારેક વર્ગથી ચાલ્યા જ કરે છે, એરેક્ષિકામાં 'ચાર્લિસ ગર્લ' નો પણ એવો વિક્રમ છે. તો એની સામેની દિશામાં બિગતા તેજસ્વી નક્ષત્ર મહા નાટ્યકારો પ્રગટતાં વાર વાતવાતમાં અન્ત ર્ધ જાય છે. ક્યાં છે રોજન્ટ બોટ ? 'મેન ઓફ ઓલ મિઝન' જેવું નાટક આપ્યું તે આપ્યું, પછી ? ક્રિસ્ટોફર હામ ક્યાં છે ? ક્યાં છે ટ્રેડિંગન ? આ લેખકોને સિનેમાની દુનિયા ખેંચી ગઈ.

આ અવસ્થામાં થિયેટરે સર્વાર્ધવ (Survive) થવું હશે તો તે રિવાઈવલ (Revival) દ્વારા જ. અને પ્રિન્ટિંગ ફરીથી ભજવાય છે એટલું જ નહિ, કુટુંબના સભ્યોના પરસ્પર અભિમાન, ઝગડુ-કટુ વિચાર કરતાં કરી મૂકે એવા, વસ્તુવાળા એ લેખકોનાં નાટકો જુવાન પેઢી માટે ખામ્યું આકર્ષણ બની ગયાં, કારણ કે સામાન્ય નાગરિકના રોજનના અનુભવોની એ વાત હતી, ભત્તીય-તાને! ઉપગ્રી લાંબો બિલે ત્યાં પ્રવેશો ન હતો. અને વેન્ટ એન્ટના જ નહિ, જુદી જુદી કાઉન્ટીનાં રજિસ્ટ્રારનાં થિયેટરો જેઓને નિયમિત મલાવવાનાં હતાં તેવા પ્રયોજકોએ પણ જૂના રેકોર્ડ તપાસવા માંડ્યા, થોડા વિવેચકો બગડ્યા, પણ પ્રેક્ષકો ગણ થયા.

જે વિશ્વોરિયન યુગનો આજની પેઢીને બિવક્ષ્ય પરિચય ન હતો તેમને માટે આવાં નાટકો દાગ એ તળકાનુ દર્શન ખૂબ ગમ્મત નીવડ્યું. આ છૂટ-છાટની બોલબાણા સમા- 'પરમિસિવનેસ' ના દિવસોમાં ચારિત્ર્યશુદ્ધિ કે સ્નેહમાં નિષ્ઠાની અનિવાર્યતા જેવી વાતોનો જુવાનિયાઓ કે મધ્યવયીઓ માટે પણ કોઈ અર્થ ન ગણાય, છતાં સુપ્રદ સુરેખ નાટ્યવસ્તુ બનીને જ્યારે આ બાબતો પ્રગટ થાય છે ત્યારે આ વર્ગ પણ એ માણે છે. આ જીવનરીતિઓ એમના મનમાં ધમસાણુ મચાવે છે, અને ધમસાણુમાંથી જ તો નાટક બિલુ થાય છે. સંઘર્ષ નાટકનો પ્રાણ છે એ વાત હવે out of date કોઈકોઈને ભલે લાગે પરંતુ એ વાન હજુયે ટકી રહી છે. માન્યતાઓની સામે ટકરાવું, એકબીજાના રોજનરોજનના હલનચલન સામે બિહાપોહ બિહો થવો, નાટક માટે એ ચોખ્ખા સામગ્રી હ મેમાં રહેવાની જ. અને આપણા સમાજમાં સંઘર્ષ માટેના મુદ્દાઓ-ક્ષેત્રો રોજ ને રોજ વધતા જ જાય છે, અને કહેવાય છે કે a society in which there is a clash of principles and passions prod-

uces drama of substance અને આ અવગ્રાહનો લાભ લેવાના નાત્ય રચનાનું ગૌશન-constructive skill-હિમેરાય તો આપણને પણ આપણું નાટક જરૂર મળે

આમ, ઉપર કહ્યું તેમ નાવીન્યના ધમપાછાડા એ કદાચ ઠાણુછરી અવગ્રાહ ન બની રહે છે. જે વર્તુળ પૂરું થયે જ મુક્તિ - જોકે એવો પ્રશ્ન પણ થાય કે આપણે ત્યાં રગભૂમિનું વર્તુળ શરૂ થયું ક્યારે ? શરૂ થયું હોય તો પૂરું થાય ને ?

પ્રગતિશીલ દેશોની પાછળ પાછળ પોતાને પ્રગતિશીલ ગણાવતો ભારતીય નાટ્યકાર પણ અનુભવશે કે આ રહ્યું મારું પેતુ મૂળ વિશ્વ મારી ઓળખાણુ એ તો ઘૂમ્મે જ જવું હતું, તે જોવાની મારી દષ્ટિ થોડા સમય પૂરતી ધૂધળી બની ગઈ હતી માત્ર ઉત્તમ કળાના જે ધાગા છૂંટી ગયા વિખરાઈ ગયા હતા તે એક પછી એક એની નજરે પડશે અને પેની ધારદાર નિરાશા આપોઆપ વિનીત થશે

છતાં આજે નાટ્યોએ પણ સમતોલ દષ્ટિ રાખવી યોગ્ય ગણાય નિરાદ અને ઉત્સાહના પ ના સરખા કરવા મથતા માનવ આત્માની અગ્રણ્ય અનન્યતાએ તુ જોડાણુપૂર્વક દર્શન કરાવવા માટે કુશળ દષ્ટિ/ અને કંપનાસભર સર્જનશક્તિને કામે લગાડવાની કે અને એ રીતે વાનિયાળ થવાય તો જ સૌથી મોની કસોટીમથી પચાર થયા ગણુર્વ એ બનશે એવું કે વિરાદ અને ઉત્સાહ એ બંને પતના સરખા કરવા જતા ભારતીય સર્જકને હાથે ઉત્સાહનું - આનંદનું પ તુ થોડું નમી જશે આપણા પૂર્વસરિઓએ આપણને એથી યે થોડા આગળ વધવા સૂચ્યુ છે સર્જનપ્રક્રિયા તે માત્ર કશું પુરવાર કરવા માટેની ન્શુ આપવા માટેની કે કોઈ મતના પ્રચાર માટેની પ્રવૃત્તિ નથી તે આનંદ માટેની પ્રવૃત્તિ છે એવું પણ બને કે સૌ કાર્થકારણ અગ્રણ્યથી યે ઉપર આની જનારી સર્જન-અસર્જનની યે પરા સર્વાહી એ પ્રવૃત્તિ બની જાય

‘સર્વાહી’ શબ્દ કદાચ ખૂબે તો એને ધ્યાને બે ચાર શબ્દ વાપરીએ સૌ પ્રવૃત્તિઓને પોતાનામા સમાવી દેનારી એ પ્રવૃત્તિ બની શકે અને લેખક કનાકારે આ મનની દીક્ષા લેવી જ રહી

એવા દીક્ષિતને વળી આપણે નાટકનો બધાણી પણ કહીશું